INGEMAR

DÜRING

Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ

Α΄

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

Πρόεδρος ΘΕΟΔΩΡΟΣ Β. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Αντιπρόεδρος* Κ. Β. ΚΡΙΜΠΑΣ, *Γενικὸς Γραμματέας* ΒΙΚΤΩΡ Θ. ΜΕΛΑΣ, *Ταμίας* ΜΙΧ. Α. ΤΙΒΕΡΙΟΣ, *Μέλη* ΑΝΝΑ ΑΒΡΑΜΕΑ, ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, ΙΑΚΩΒΟΣ ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ, ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΙΔΗΣ

Διευθυντὴς τοῦ Ἱδρύματος ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΚΑΨΑΛΗΣ

INGEMAR DÜRING

Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ

Α΄

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Π. ΚΟΤΖΙΑ-ΠΑΝΤΕΛΗ

Γ΄ ΕΚΔΟΣΗ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ
ΑΘΗΝΑ 2000

Ἡ μετάφραση τοῦ Α΄ τόμου ἔγινε μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ καθηγητῆ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Δ. Λυπουρλῆ.

Ὁ τίτλος τοῦ πρωτοτύπου:
Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens
Carl Winter Universitätsverlag
Heidelberg 1966

ISBN 960-250-042-5
Set 960-250-041-7

© Copyright γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση:
Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1991

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀπόπειρα νὰ δοθεῖ μιὰ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ Ἀριστοτέλη ὡς στοχαστῆ, ἐπιστήμονα καὶ φιλοσόφου. Προσπάθησα νὰ ἀνταποκριθῶ σὲ τρεῖς στόχους: στὸ κύριο μέρος νὰ προσφέρω ἕνα κείμενο γιὰ τὸν ἀναγνώστη ποὺ θὰ ἤθελε νὰ πληροφορηθεῖ τί λέει ὁ Ἀριστοτέλης, πῶς σκέφτεται καὶ πῶς τεκμηριώνει τὶς ἀπόψεις του· στὰ τυπωμένα μὲ μικρότερα στοιχεῖα κομμάτια ἕνα κείμενο γιὰ τοὺς ἀναγνῶστες ἐκείνους ποὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τῶν ἐπιμέρους πραγματειῶν καὶ γιὰ τὴ θέση τους στὸ σύνολο τοῦ ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλη· τέλος, στὶς ὑποσημειώσεις τὸ ὑλικὸ γιὰ τοὺς ἀναγνῶστες ποὺ θέλουν νὰ ἀκολουθήσουν μαζί μας τὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στὸ σκοτεινὸ βασίλειο τῆς ἀριστοτελικῆς ἔρευνας. Ἡ κύρια ἐπιδίωξη τοῦ βιβλίου εἶναι νὰ παρουσιάσει τὴ συνολικὴ δημιουργία τοῦ Ἀριστοτέλη ὡς μιὰ ἀδιάκοπη πάλη μὲ προβλήματα τῆς ἐποχῆς του καὶ ὡς μιὰ ζωντανή, σὲ καμιὰ περίπτωση παγιωμένη, φιλοσοφία.

Ὅποιος καταπιάνεται νὰ γράψει μιὰ συνολικὴ παρουσίαση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ νιώθει σὰν νάνος στοὺς ὤμους ἑνὸς γίγαντα. Συμφωνώντας ἀπόλυτα, παραθέτω ὅσα λέει στὸ προοίμιό του ὁ συγγραφέας τοῦ ἱπποκρατικοῦ ἔργου Περὶ διαίτης*: «Ὅλα ὅσα εἰπώθηκαν σωστὰ ἀπὸ τοὺς προηγουμένους μου δὲν μπορῶ, βέβαια, νὰ τὰ γράψω διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι ἐκεῖνοι, ἂν θέλω νὰ τὰ γράψω σωστά. Ἂν πάλι ἀντικρούσω ὅσα δὲν εἶπαν σωστὰ καὶ δείξω γιατί δὲν εἶναι ἔτσι τὰ πράγματα, δὲν θὰ καταφέρω τίποτε. Ἐκθέτοντας, ὅμως, τί κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι σὲ κάθε περίπτωση τὸ σωστό, θὰ κάνω φανερὸ τί ἔχει σημασία γιὰ μένα».*

Ἡ δυσκολία νὰ ἀποδοθεῖ ἡ διατύπωση καὶ ἡ φιλοσοφικὴ ὁρολογία τοῦ Ἀριστοτέλη σὲ μιὰ σύγχρονη γλώσσα σὲ κατανοητὴ μορφὴ εἶναι ὁλοφάνερη. Δὲν πρέπει ποτὲ νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης σκέφτεται ἑλληνικὰ καὶ ὅτι ἡ σκέψη του εἶναι βαθιὰ ριζωμένη στὴν ἰδιοτυπία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Κατὰ κανόνα ἀπέφυγα τὴν ὁρολογία ποὺ δημιουργήθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Σχολαστικῆς ἑρμηνείας τοῦ Ἀριστοτέλη, γιατὶ κατὰ τὴ γνώμη μου δυσχεραίνει τὴν ὀρθὴ κατανόηση τῆς φιλοσοφίας του. Τὸ βιβλίο μου ἔχει συγκροτηθεῖ μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε κάθε κεφάλαιο νὰ ἀποτελεῖ μιὰ αὐτοτελὴ ἑνότητα· ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρχουν κάποιες ἀναπόφευκτες ἐπαναλήψεις.

Στην εἰσαγωγὴ προσπάθησα νὰ παρουσιάσω πῶς ἀντιλαμβάνομαι στὴν οὐσία τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἀριστοτέλη ὡς ἐπιστήμονα καὶ στοχαστῆ. Θὰ ἤθελα ὡστόσο, ἤδη στὸν πρόλογο, νὰ τονίσω ἕνα σημεῖο ποὺ μοῦ φαίνεται ἰδιαίτερα σημαντικό. Ἡ ἱστορία τῶν ἀριστοτελικῶν σπουδῶν μᾶς ἔχει συνηθίσει νὰ πιστεύουμε στὴν ὕπαρξη μιᾶς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ποὺ ἐξελίσσεται μὲ συνέπεια ὡς ἀντι-θέση στὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα. Νεότεροι ἑρμηνευτὲς θέλουν νὰ μᾶς πείσουν ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξηγήσουμε τὶς ὁλοφάνερες ἀντιφάσεις στὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὴν παραδοχὴ ὅτι αὐτὸς προχώρησε ἐξελικτικὰ ἀπὸ ἕνα «ἰδεαλιστικὸ» σὲ ἕνα «ρεαλιστικὸ» στάδιο· μὲ ἄλλα λόγια: στὴν ἀρχὴ τῆς φιλοσοφικῆς του δραστηριότητας ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴ θεωρητικὴ «φιλοσοφία τῶν πρώτων ὄντων» (=Μεταφυσική), γιὰ νὰ στραφεῖ ἀργότερα πρὸς τὴν ἐμπειρικὴ ἔρευνα στὴ Βιολογία καὶ τὴ Ζωολογία, πρὸς τὴν ἔρευνα τῶν ἀρχείων κτλ. Αὐτὴ ἡ σύλληψη τῆς ἐξελικτικῆς διαμόρφωσης τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου λαθεμένη. Καὶ ὅταν ἀκόμη ὁ Ἀριστοτέλης στηρίζεται στὴν ἐμπειρία καὶ στὸ consensus omnium καὶ παραθέτει ἐμπειρικὰ δεδομένα ὡς ἀποδεικτικὸ ὑλικό, καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲν παύει νὰ κυριαρχεῖ σ' αὐτὸν τὸ στοιχεῖο τῆς θεωρητικῆς ἀναζήτησης. Ἡ Βιολογία του εἶναι πέρα γιὰ πέρα μιὰ φιλοσοφικὴ Βιολογία. Κανένα ἀπὸ τὰ ἔργα του δὲν εἶναι τόσο πλούσιο σὲ πανέξυπνες, ἐμπειρικοῦ τύπου, παρατηρήσεις, ἀλλὰ τὴν ἴδια στιγμὴ καὶ τόσο πολὺ φιλοσοφικὸ-θεωρητικὸ ὅσο τὸ Περὶ ζῴων γενέσεως. Εἶναι σωστὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικρίνει τὸν Πλάτωνα κυρίως στὰ ἔργα τῆς πρώιμης περιόδου του. Στὴν παρουσίαση ποὺ θὰ κάνω θὰ ἐπανέλθω πολλὲς φορὲς στὴ θεμελιώδη διαφορὰ ποὺ παρουσιάζουν οἱ δύο στοχαστὲς στὴν ψυχοσύνθεση, στὸν τρόπο τῆς σκέψης καὶ στὶς μεθόδους, καὶ πιστεύω ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε κανεὶς νὰ ἀπαλείψει αὐτὴ τὴ διαφορὰ στὶς βασικές τους θέσεις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουμε τὴ διάθεση νὰ δοῦμε ὅτι καὶ οἱ δυὸ βρίσκονται ὡς πρὸς τὸ τελικὸ συμπέρασμα πολὺ κοντὰ ὁ ἕνας στὸν ἄλλο. Παντοῦ στὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη διακρίνει κανεὶς τὴν ἔντονη ἐπίδραση τοῦ Πλάτωνα στὴ σκέψη του. Ἀκριβῶς, τὰ συστατικὰ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ κατὰ τὴν ἀνασκόπησή της τὰ χαρακτηρίζουμε εἰδικὰ ἀριστοτελικὰ εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένα μὲ τὴν πνευματικὴ κληρονομιὰ τοῦ Πλάτωνα. Στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ὁ Ἀριστοτέλης προβάλλει μπροστά μας ὡς ὁ διάδοχος τοῦ Πλάτωνα. Ἐκεῖνο ποὺ ἤθελε ἦταν νὰ ἀπελευθερώσει τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὰ —κατὰ τὴν κρίση του— παράλογα στοιχεῖα της, νὰ τὴ συμπληρώσει καὶ νὰ τὴν ὁλοκληρώσει, δίνοντάς της καινούριες διαστάσεις.

Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω ἐκείνους ποὺ βοήθησαν νὰ δεῖ τὸ βιβλίο αὐτὸ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας· πρῶτα τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο καὶ

κυρίως τὸν τότε ἐπιμελητὴ ἐκδόσεων, κ. Lotmar Stiehm. Τὰ γερμανικὰ εἶναι, βέβαια, γιὰ μένα πάντοτε μιὰ ξένη γλώσσα· προσπάθησα φιλότιμα νὰ ἀποδώσω στὰ γερμανικὰ τὶς σκέψεις τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ σαφήνεια, ὡστόσο μιὰ ἐπιπρόσθετη ἐπεξεργασία ἦταν, φυσικά, ἀπαραίτητη. Ὁ κ. Stiehm ἐπεξεργάστηκε μὲ τὴ μεγαλύτερη φροντίδα μεγάλα μέρη τοῦ χειρογράφου μου καὶ κατέβαλε κάθε κόπο γιὰ νὰ τὸ βελτιώσει ἀπὸ γλωσσικὴ καὶ τεχνικὴ ἄποψη. Τοῦ ἐκφράζω γι' αὐτὸ τὶς εἰλικρινεῖς μου εὐχαριστίες. Ἡ μαθήτριά μου, πτυχιοῦχος τῆς φιλολογίας, κα. Inger Wahlgren μὲ βοήθησε κατὰ τὴ διόρθωση τῶν δοκιμίων καὶ κατάφερε νὰ μὴν ἀγανακτήσει κατὰ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν ἐπαλήθευση τῶν χιλιάδων παραπομπῶν ποὺ ὑπάρχουν στὸ κείμενο καὶ στὶς ὑποσημειώσεις. Τῆς χρωστῶ ἕνα μεγάλο εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ἀδιάκοπη καὶ γεμάτη αὐταπάρνηση συμπαράστασή της.

Τὸ χειρόγραφο ὁλοκληρώθηκε στὶς 15.12.1963.

I. DÜRING

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 7
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 13
ΜΙΚΡΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ 17

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 41
Ἡ ζωὴ καὶ ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἀριστοτέλη 41
Στόχος καὶ μέθοδοι τῆς δουλειᾶς του 70
Οἱ περίοδοι τῆς ζωῆς του 75
Οἱ γενικὲς γραμμὲς τῆς φιλοσοφικῆς του σύλληψης καὶ τὸ δίλημμά του 76
Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τῶν ἔργων του 86
Ἡ σχετικὴ χρονολόγηση τῶν ἔργων του 109
Ἡ πρώτη ἀθηναϊκὴ περίοδος: τὰ χρόνια τῆς Ἀκαδημίας, 367-347 110
Ἡ περίοδος τῶν ταξιδιῶν: Ἄσσος, Λέσβος, Μακεδονία, 347-334 112
Ἡ δεύτερη ἀθηναϊκὴ περίοδος: ἀπὸ τὸ 334 ὡς τὴ φυγή του ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὸ θάνατό του στὴ Χαλκίδα τὸ 322 113

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΓΛΩΣΣΑ, ΓΝΩΜΗ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ 115
Τὰ ἔργα 115
Κατηγορίαι 124
Περὶ ἑρμηνείας 131
Τοπικά 138
Ἀναλυτικά 163
Ὁ ἐπιστήμονας 194

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΡΗΤΟΡΙΚΗ, ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΤΡΑΓΩΔΙΑ 207
Τὰ ἔργα 207
Ἡ *Ῥητορική*, βιβλία I-II 220
Τὸ ἔργο *Περὶ λέξεως* (*Ῥητορική* III) 251
Τὸ ἔργο *Περὶ ποιητικῆς* 265

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΑΡΧΕΣ 299
Τὰ ἔργα 299

Ἡ διδασκαλία γιὰ τὶς ἀρχὲς 315

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ 387
Τὸ ἔργο *Περὶ ἰδεῶν* 387
Τὸ ἔργο *Μῦ 9 - Νῦ* 399
Τὸ ἔργο *Ἄλφα* 409
Τὸ ἔργο *Βῆτα* 423
Τὸ ἔργο *Κάππα* 433
Τὸ ἔργο *Ἰῶτα* 435
Τὸ ἔργο *Μῦ* 1-9, 1086 α 21 437

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη

1. Στὸ Ἀριστοτελικὸ Corpus

Ἄλφα = Α (Ι) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικὰ*
Ἄλφα ἔλαττον = α (ΙΙ) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικὰ*
Ἀναλ. πρότ. = *Ἀναλυτικὰ πρότερα*
Ἀναλ. ὕστ. = *Ἀναλυτικὰ ὕστερα*
Βῆτα = Β (ΙΙΙ) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικὰ*
Γάμα = Γ (ΙV) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικὰ*
Δέλτα = Δ (V) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικὰ*
Ἒψιλον = Ε (VΙ) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικὰ*
Ζῆτα = Ζ (VΙΙ) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικὰ*
Ἠθ. Εὐδ. = *Ἠθικὰ Εὐδήμεια*
Ἠθ. μεγ. = *Ἠθικὰ μεγάλα*
Ἠθ. Νικ. = *Ἠθικὰ Νικομάχεια*
Ἦτα = Η (VΙΙΙ) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικὰ*
Θῆτα = Θ (ΙΧ) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικὰ*
Ἰῶτα = Ι (Χ) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικὰ*
Κάππα = Κ (ΧΙ) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικὰ*
Κατ. = *Κατηγορίαι*
Λάμβδα = Λ (ΧΙΙ) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικὰ*
Μετὰ τὰ φυσ. = *Τὰ μετὰ τὰ φυσικὰ*
Μετεωρ. = *Μετεωρολογικὰ*
Μῦ = Μ (ΧΙΙΙ) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικὰ*
Νῦ = Ν (ΧΙV) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικὰ*
Περὶ αἰσθ. = *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν*
Περὶ ἀναπν. = *Περὶ ἀναπνοῆς* (ἀποτελεῖ μιὰ ἑνότητα μὲ τὸ *Περὶ νεότ.*)
Περὶ γεν. καὶ φθορ. = *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*
Περὶ ἐνυπν. = *Περὶ ἐνυπνίων*
Περὶ ἑρμ. = *Περὶ ἑρμηνείας*
Περὶ ζωῆς = *Περὶ ζωῆς καὶ θανάτου* (ἀποτελεῖ μιὰ ἑνότητα μὲ τὸ *Περὶ νεότ.*)
Περὶ ζῴ. γεν. = *Περὶ ζῴων γενέσεως*
Περὶ ζῴ. κιν. = *Περὶ ζῴων κινήσεως*
Περὶ ζῴ. μορ. = *Περὶ ζῴων μορίων*

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Περὶ ζῴ. πορ. = *Περὶ ζῴων πορείας*
Περὶ μακροβ. = *Περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος*
Περὶ μαντ. = *Περὶ μαντικῆς τῆς ἐν τοῖς ὕπνοις*
Περὶ μνήμ. = *Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως*
Περὶ νεότ. = *Περὶ νεότητος καὶ γήρως*
Περὶ οὐρ. = *Περὶ οὐρανοῦ*
Περὶ τὰ ζῷ. ἱστ. = *Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι*
Περὶ ὕπν. = *Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως*
Περὶ ψυχ. = *Περὶ ψυχῆς*
Ποιητ. = *Περὶ ποιητικῆς*
Πολ. = *Πολιτικά*
Προβλ. = *Προβλήματα* (μὴ ἀριστοτελικὸ ἔργο)
Ῥητ. = *Τέχνη ῥητορική*
Σοφ. ἐλ. = *Σοφιστικοὶ ἔλεγχοι* = *Τοπ.* IX
Τοπ. = *Τοπικά* (μὲ τοὺς *Σοφ. ἐλ.* ὡς 9. βιβλίο)
Φυσ. = *Φυσικὴ ἀκρόασις* (= *Φυσικά*)

2. *Ἄλλα ἔργα*

Düring = I. Düring, *Aristotle's Protrepticus. An attempt at reconstruction.* Göteborg 1961.
Rose = V. Rose, *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*, Λιψία 1886.
Ross = W. D. Ross, *Aristotelis fragmenta selecta*, Ὀξφόρδη 1955.
Walzer = R. Walzer, *Aristotelis dialogorum fragmenta*, Φλωρεντία 1934, ἀνατύπ. 1962.
Προτρ. = *Προτρεπτικός.*

Βιβλία, μονογραφίες, περιοδικὰ

Abh. Ak. Berlin = *Abhandlungen der Kgl. Preußischen* (τώρα: *Deutschen*) *Akademie der Wissenschaften.*
Abh. Ak. Heidelberg = *Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, Philos.-hist. Klasse.
AJPh = *American Journal of Philology.*
Aristote et les problèmes de méthode = *Aristote et les problèmes de méthode. Communications présentées au Symposium Aristotelicum tenu à Louvain 1960*, Louvain 1961.
Aristotle and Plato in the mid-fourth century = *Aristotle and Plato in the mid-fourth century. Papers of the Symposium Aristotelicum held at Oxford in August 1957.* Ed. by I. Düring and G. E. L. Owen, Göteborg 1960. (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia XI.)

Arrighetti = *Epicuro. Opere.* Introduzione, testo critico, traduzione e note di G. Arrighetti, Τορίνο 1960.

Autour d'Aristote = *Autour d'Aristote. Recueil d'études de philosophie ancienne et médiévale offert à Mgr. A. Mansion*, Louvain 1955.

Cherniss, *Crit. of Plato* = H. Cherniss, *Aristotle's Criticism of Plato and the Academy*, τόμ. Α', Βαλτιμόρη 1944, ἀνατύπ. 1962.

Cl. Qu. ἢ *Class. Quart.* = *Classical Quarterly.*

Cl. Rev. = *Classical Review.*

Corp. Hipp. = *Corpus Hippocraticum* (οἱ παραπομπὲς σύμφωνα μὲ τὸν Littré).

Dirlmeier EE = *Aristoteles. Werke in deutscher Übersetzung.* Hrsg. von E. Grumach, τόμ. 7 *Eudemische Ethik.* Μτφρ. F. Dirlmeier, 1962.

Dirlmeier EN = *Aristoteles. Werke in deutscher Übersetzung.* Hrsg. von E. Grumach, τόμ. 6 *Nikomachische Ethik.* Μτφρ. F. Dirlmeier, 1956.

Dirlmeier MM = *Aristoteles. Werke in deutscher Übersetzung.* Hrsg. von E. Grumach, τόμ. 8 *Magna Moralia.* Μτφρ. F. Dirlmeier, 1958.

Düring, *Aristotle's Chemical Treatise* = I. Düring, *Aristotle's Chemical Treatise. Meteorologica, Book IV.* With introduction and commentary. Στό: Göteborgs Högskolas Årsskrift 50, 1944:2.

Düring, *Aristotle's De part. an* = I. Düring, *Aristotle's De partibus animalium.* Critical and literary commentaries. Στό: Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälles Handlingar. Sjätte följden. Σειρὰ Α', τόμ. 2 No: 1, Göteborg 1943.

Düring, *Biogr. Trad.* = I. Düring, *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, Göteborg 1957 (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia V).

Düring, Herodicus = I. Düring, «Herodicus the Cratetean. A study in antiplatonic tradition». Στό: *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar*, 51:2, Στοκχόλμη 1941.

Düring, Notes on the transmission = I. Düring, «Notes on the history of the transmission of Aristotle's writings». Στό: *Acta universitatis Gothoburgensis* 56, 1950:3.

Düring, *Protr.* = I. Düring, *Aristotle's Protrepticus. An attempt at reconstruction*, Göteborg 1961 (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia XII).

Gauthier = R. A. Gauthier, O. P. et J. Y. Jolif, O. P., *L'Éthique à Nicomaque*, I-III, Louvain 1958/9.

GGN = *Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.*

Jaeger, *Aristoteles* = W. Jaeger, *Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung.* Βερολίνο 1923, ἀνατύπ. 1955.

Jaeger, *Entstehungsgeschichte* = W. Jaeger, *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles*, Βερολίνο 1912.

JHS = *Journal of Hellenic Studies.*

Krämer, *Arete bei Platon* = H. J. Krämer, *Arete bei Platon und Aristoteles. Zum Wesen und zur Geschichte der platonischen Ontologie.* Abh. Ak. Heidelberg 1959, 6.

Les Ét. class. = *Les Études classiques.*

Littré = E. Littré, *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, I-X, Παρίσι 1839-1861.

Moraux, *Listes anciennes* = P. Moraux, *Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote*, Louvain 1951.

Mus. Helv. = *Museum Helveticum.*

NJb = *Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik* (ἀπὸ τὸ 1898 καὶ ἐξῆς: *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*).

Oxford translation = *The Works of Aristotle.* Translated into English under the editorship of Sir David Ross, τόμ. I-XII, Ὀξφόρδη 1928-1952.

Phil. Rev. = *Philosophical Review.*

Proc. Am. Philos. Soc. = *Proceedings of the American Philosophical Society*, Φιλαδέλφεια.

RE = *Paulys Real-Encyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, καὶ *RE* Suppl. = Supplementband.

Rev. Met. = *Revue de Métaphysique et de Morale.*

RPhL = *Revue philosophique de Louvain.*

Rhein. Mus. = *Rheinisches Museum.*

Riv. di Fil. = *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica.*

Sb. Akad. Heidelberg = *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, philos.-hist. Klasse.

Sb. Ak. Wien = *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaft in Wien*, philos.-hist. Klasse.

Solmsen, *Aristotle's system* = F. Solmsen, *Aristotle's System of the Physical World, A Comparison with his Predecessors*, Cornell Univ. Press, Ithaca 1960.

Stud. Gen. = *Studium Generale.*

Stud. Ital. = *Studi Italiani di Filologia Classica.*

Symb. Osl. = *Symbolae Osloenses.*

Trans. of the Am. Phil. Ass. = *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Ithaca.

Vita Marc. = *Vita Marciana*, ἔκδ. I. Düring, στὸ *Biogr. Trad.* 94-119.

Wieland, *Die aristotelische Physik* = W. Wieland, *Die aristotelische Physik. Untersuchungen über die Grundlegung der Naturwissenschaft und die sprachlichen Bedingungen der Prinzipienforschung bei Aristoteles*, Göttingen 1962.

Wilpert, *Frühschriften* = P. Wilpert, *Zwei aristotelische Frühschriften über die Ideenlehre*, Regensburg 1949.

ΜΙΚΡΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Τὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς τὸ 1926 τὴ βρίσκει κανεὶς στοῦ K. Praechter, *Die Philosophie des Altertums* (Überweg, *Grundriß der Geschichte der Philosophie*, τόμ. I, 1926), ἀπὸ τὸ 1928 καὶ ἑξῆς στὸ *L'Année philologique*. Ἄριστα εἶναι τὰ βιβλιογραφικὰ παραρτήματα στὸ περιοδικὸ *Gnomon*, τέσσερις φορὲς τὸ χρόνο. Εἰδικὴ βιβλιογραφία ἔχει συγκροτηθεῖ ἀπὸ τὸν M. D. Philippe, *Bibliographische Einführungen in das Studium der Philosophie*, τεῦχ. VIII, Βέρνη 1948 (ἐπιφανειακὴ ἐργασία). Καλὰ ἐνημερωμένη εἶναι ἡ βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση τοῦ H. S. Long, «A bibliographical survey of recent work on Aristotle (from 1945 onwards)» στὸ *Classical Weekly* 51, 1957-58, 47-51· 57-60· 69-76· 96-98· 117-119· 193-194· 204-209. Σὲ πολλὲς ἀπὸ τὶς σχολιασμένες ἐκδόσεις ποὺ ἀναφέρονται πιὸ κάτω βρίσκει κανεὶς πολύτιμες εἰδικὲς βιβλιογραφίες· π.χ. στοὺς Dirlmeier καὶ Gauthier-Jolif (γιὰ τὰ ἠθικὰ ἔργα), στὸν Aubonnet (γιὰ τὰ *Πολιτικά*), στοὺς Montmollin καὶ Else (γιὰ τὴν *Ποιητική*), στὸν Ross (γιὰ τὰ *Ἀναλυτικά*, τὸ *Περὶ ψυχῆς*, τὰ *Μικρὰ φυσικά*, τὰ *Φυσικά*), στὸν Wieland (γιὰ τὰ *Φυσικά*), στὸν Düring (γιὰ τὸν *Προτρεπτικό*). Στὶς σχολιασμένες ἐκδόσεις τῶν Aubonnet, Dirlmeier, Gauthier-Jolif, Joachim, Longo, Louis καὶ Ross βρίσκει κανεὶς περιεκτικὲς εἰσαγωγὲς μὲ ἀναφορὲς στὴν πορεία τῆς ἔρευνας.

Τὴν ἀναλυτικότερη ἀναφορὰ στὴν ἀριστοτελικὴ ἔρευνα τοῦ αἰώνα μας, ὡς τὸ 1961 περίπου, τὴ βρίσκει κανεὶς στοῦ E. Berti, *La filosofia del primo Aristotele*, σσ. 1-122. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι σχεδὸν πλήρης καὶ ἡ βιβλιογραφικὴ καταγραφὴ ἀκριβής. Ἀκόμη: F. Dirlmeier, «Zum gegenwärtigen Stand der Aristotelesforschung», *Wiener Studien* 76, 1963, 54-67· A.-H. Chroust, «The first thirty years of modern Aristotelian scholarship», *Class. et Med.* 24, 1963, 27-57.

Ἀπὸ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία ἀναφέρω ἐδῶ μερικὲς μόνο —ἰδιαίτερα σημαντικὲς— ἐργασίες. Ἀλλὰ καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ 1945 ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι τεράστια: καταγράφω κυρίως ἐκδόσεις, ὑπομνηματισμένες ἐκδόσεις καὶ συμβολὲς στὴν ἑρμηνεία τοῦ περιεχομένου καὶ ὄχι συμβολὲς στὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου ἢ στὴν ἑρμηνεία μεμονωμένων χωρίων. Πληρέστερη εἰδικὴ βιβλιογραφία παραθέτω στὶς ὑποσημειώσεις τοῦ κειμένου μου. Ἐκ τῶν ὑστέρων σημείωσα ὁρισμένες ἐργασίες ποὺ δημοσιεύτηκαν ἀφοῦ εἶχα ὁλοκληρώσει τὸ χειρόγραφό μου.

Ἅπαντα

Aristotelis Opera. Ex recensione I. Bekkeri, ed. Academia Regia Borussica. Βερολίνο 1831-70. Τόμ. I-II κείμενο, III λατινικὲς μεταφράσεις ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς

'Αναγέννησης, IV σχόλια, V ἀποσπάσματα καὶ H. Bonitz, *Index Aristotelicus*. 'Ανατύπωση Βερολίνο 1960.

Aristoteles, cum fragmentis, ed. A. F. Didot (Dübner, Bussemaker, Heitz) I-IV. Παρίσι 1848-69. V Indices, 1874. (Πρόκειται γιὰ ἀναθεώρηση τοῦ κειμένου τοῦ Bekker. 'Επειδὴ λείπει ἡ σελιδαρίθμηση τοῦ Bekker, ἡ ἔκδοση αὐτὴ —ἐξαίρετη καθεαυτὴν— δὲν εἶναι πολὺ χρήσιμη πρακτικά. Πολύτιμος εἶναι ὁ πίνακας τῶν θεμάτων.)

The Works of Aristotle. Translated into English under the editorship of J. A. Smith and W. D. Ross. 'Οξφόρδη 1908-13. Τόμ. I-XII.

Aristoteles. Werke in deutscher Übersetzung. Hrsg. v. E. Grumach. Μέχρι τώρα ἔχουν ἐκδοθεῖ: τόμ. 6 *Nikomachische Ethik*, τόμ. 7 *Eudemische Ethik*, τόμ. 8 *Magna Moralia*, ὅλα ἀπὸ τὸν F. Dirlmeier. Τόμ. 13 *Über die Seele*, ἀπὸ τὸν W. Theiler. Τόμ. 19 *Problemata*, ἀπὸ τὸν H. Flashar.

Aristoteles. Die Lehrschriften, hrsg. u. übertragen und in ihrer Entstehung erläutert von P. Gohlke. Mit einer Einleitung über Aristoteles und sein Werk. Paderborn 1948 (τώρα σχεδὸν πλῆρες). (Δὲν συνιστᾶται λόγω τῶν πολλῶν σοβαρῶν λαθῶν.)

O. Gigon, *Aristoteles. Einführungsschriften*. Ζυρίχη 1961. (Μεταξὺ ἄλλων μτφρ. τοῦ *Προτρεπτικοῦ* καὶ τῶν *Κατηγοριῶν*.)

Aristotle dictionary. Ed. by Th. P. Kiernan, Νέα 'Υόρκη 1961.

'Εκδόσεις μεμονωμένων ἔργων

(BT = Bibliotheca Teubneriana, Budé = Collection des universités de France, OCT = Oxford Classical Texts, Loeb = The Loeb Classical Library)

'Οργανον

Aristotelis Organon. Ed. Th. Waitz. I-II. Λειψία 1844-46. 'Ανατύπωση Aalen-Scientia 1962.

Aristotle. The Organon. I *The Categories. On Interpretation*. By H. P. Cooke. *Prior Analytics*. By H. Tredennick. Loeb 1938.

Aristote. Organon. Nouvelle traduction et notes par J. Tricot. Παρίσι 1946-50. ('Η καλύτερη ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες μεταφράσεις.)

Aristotele. Organon. Introduzione, traduzione e note di G. Colli. Τορίνο 1955.

Categoriae et liber De interpretatione. Ed. L. Minio-Paluello. OCT 1949.

Aristotle's Categories and De Interpretatione. Translated with notes and glossary by J. L. Ackrill. 'Οξφόρδη 1963. (Πολύτιμο.)

Aristotle's Prior and posterior Analytics. A revised text with introduction and commentary by W. D. Ross. 'Οξφόρδη 1949. ('Υποδειγματικὴ ἔκδοση.)

Analytica priora et posteriora. Ed. Sir D. Ross and L. Minio-Paluello. OCT 1964.

Topica. Ed. I. Strache et M. Wallies. BT 1923.

Topica. Ed. W. D. Ross. OCT 1958.
Les Topiques. Éd. J. Brunschvig. Budé 1967.

Φυσικά

Physica. Ed. H. Carteron. Budé 1926-31.
The Physics. Ed. P. Wicksteed and F. M. Cornford. Loeb 1929.
Aristotle's Physics. A revised text with introduction and commentary by W. D. Ross. Ὀξφόρδη 1936. (Ὑποδειγματικὴ ἔκδοση.)
Physica. Ed. W. D. Ross. OCT 1950.

Περὶ οὐρανοῦ

De Caelo. Ed. D. J. Allan. OCT 1936. Reprinted with corrections 1955.
De Caelo. Ed. W. K. C. Guthrie. Loeb 1939.
Aristotele. De Caelo. Introduzione, testo critico, traduzione e note di O. Longo. Φλωρεντία 1962.
Traité du ciel. Éd. P. Moraux. Budé 1965.
Traité du ciel. Trad. et notes par J. Tricot. Παρίσι 1949.
Aristoteles. Vom Himmel, Von der Seele, Von der Dichtkunst. Eingeleitet und neu übertragen von O. Gigon. Ζυρίχη 1950.

Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς

Aristotle on coming-to-be and passing-away. A revised text with introduction and commentary by H. H. Joachim. Ὀξφόρδη 1922.
Aristotle. On sophistical refutations. On coming-to-be and passing-away. By E. S. Forster. *On the cosmos.* By D. J. Furley. Loeb 1955.
Aristotle. On coming-to-be and passing-away. Some comments by W. J. Verdenius and J. H. Waszink. Leiden 1946 (Philosophia antiqua I).
De la génération et de la corruption. Trad. et notes par J. Tricot. Παρίσι 1951.

Μετεωρολογικά

Meteorologica. Ed. J. L. Ideler, I-II. Λειψία 1834-36. Μὲ λατινικὴ μτφρ., ἐκλογὲς ἀπὸ τοὺς ὑπομνηματιστὲς καὶ σχόλια. (Σύγχρονα σχόλια δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη.)
Meteorologica. Ed. F. H. Fobes. Cambridge Mass. 1919. (Τὸ ὑποδειγματικότερο κείμενο.)
Meteorologica. Ed. H. D. P. Lee. Loeb 1952.
Les Météorologiques. Trad. et notes par J. Tricot. Παρίσι 1955.
Aristotle's Chemical Treatise. Meteorologica, Book IV. With introduction and commentary by I. Düring. Στό: Göteborgs Högskolas Årsskrift 50, 1944:2. Göteborg 1944.

ΜΙΚΡΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Περὶ ψυχῆς

De anima. With translation, introduction and notes by R. D. Hicks. Cambridge 1907. ('Ακόμη πολύτιμο.)
De anima. Ed. W. D. Ross. OCT 1956.
On the soul. Parva naturalia. On breath. Ed. W. S. Hett. Loeb 1957.
Über die Seele. Übersetzt von W. Theiler. Ak.-Ausg. τόμ. 13. Βερολίνο 1959.
De anima. Edited, with introduction and commentary by Sir D. Ross. 'Οξφόρδη 1961.
Traité de l'âme. Trad. et notes par J. Tricot. Παρίσι 1947.
O. Gigon, *Übersetzung von De Anima, Aristoteles. Werke* τόμ. II, Ζυρίχη 1950.

Μικρὰ φυσικά

Parva naturalia. Ed. G. Biehl. BT 1898.
Parva naturalia. Ed. W. S. Hett. Loeb 1936.
Parva naturalia. Éd. R. Mugnier. Budé 1953.
Parva naturalia. A revised text with introduction and commentary by Sir D. Ross. 'Οξφόρδη 1955.
Parva naturalia. Graece et latine ed. notis ill. P. Siwek. Ρώμη 1963.
Parva naturalia. Trad. et notes par J. Tricot. Παρίσι 1951.
De insomniis et de divinatione per somnum. Ι κείμενο, ΙΙ λατινικὲς μτφρ. Ed. H. J. Drossaart-Lulofs, Leiden 1947 (Philosophia Antiqua II).
De sensu et memoria. Ed. A. Förster. Βουδαπέστη 1942.
De somno et vigilia. Adiectis veteribus translationibus et Theodori Metochitae commentario. Ed. H. J. Drossaart-Lulofs. Leiden 1943.

Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι

Aristoteles. Thierkunde. Text, deutsche Übersetzung, Kommentar von H. Aubert u. F. Wimmer. Λειψία 1868.
Historia animalium. Ed. L. Dittmeyer. BT 1907.
Histoire des animaux. Livres I-IV. Texte et trad. par P. Louis. Budé 1964.
Historia animalium, Books I-III. Ed. A. L. Peck, Loeb 1965.
Histoire des animaux. Introduction, traduction nouvelle, notes et index par J. Tricot. Παρίσι 1957.

Περὶ ζώων μορίων

De partibus animalium. Ed. B. Langkavel. BT 1868.
Parts of animals. Ed. A. L. Peck. Loeb 1937.
Les parties des animaux. Texte et trad. par P. Louis. Budé 1956.
Le parti degli animali. Trad. e note a cura di L. Torraca. Πάδοβα 1962.
Aristotle's De partibus animalium. Critical and literary commentaries by I. Düring,

Göteborg 1943. (Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälles Handlingar. Sjätte följden. Σειρὰ Α'. Τόμ. 2. No: 1.)

Le livre premier du traité sur les parties des animaux. Texte et traduction, avec introduction et commentaire par J. M. Le Blond, S. J., Παρίσι, Aubier, 1945.

W. Ogle, *Aristotle on the Parts of the Animals.* Λονδίνο 1882. (Μὲ πολύτιμα σχόλια.)

Περὶ ζώων κινήσεως. Περὶ ζώων πορείας

Movement of animals. Progression of animals. Ed. E. S. Forster. Loeb 1937.

De animalium motione. De animalium incessu. Ed. W. Jaeger. BT 1913.

De motu animalium. A cura di L. Torraca. Νεάπολη 1958 (Collana di studi greci 30).

Περὶ ζώων γενέσεως

Aristoteles' Fünf Bücher Von der Zeugung und Entwickelung der Thiere, übersetzt und erläutert von H. Aubert und F. Wimmer. Λιψία 1860. (Κακὸ κείμενο, καλὴ μτφρ.)

Generation of Animals. Ed. A. L. Peck. Loeb 1953.

De la génération des animaux. Texte établi et trad. par P. Louis. Budé 1961.

De generatione animalium. Ed. H. J. Drossaart-Lulofs. OCT 1965.

Μετὰ τὰ φυσικά

Aristotle's Metaphysics. A revised text with introduction and commentary by W. D. Ross. I-II. Ὀξφόρδη 1924. (Ὑποδειγματικὴ ἔκδοση.)

Metaphysica. Ed. W. Jaeger. OCT 1957.

La Métaphysique. Éd. et comm. par J. Tricot. Παρίσι 1958.

Metaphysik. Übersetzt von F. Bassenge. Βερολίνο 1960.

Ἠθικὰ Νικομάχεια (δὲν ὑπάρχει ἔγκυρη ἔκδοση)

The Ethics of Aristotle. Ill. with essays and notes by A. Grant. I-II. Λονδίνο 1857. 4η ἔκδ. 1884.

Ethica Nicomachea. Ed. F. Susemihl. BT 1880. 3η ἔκδ. O. Apelt 1912.

Ethica Nicomachea. Ed. I. Bywater. OCT 1894. Ἀνατύπωση 1959.

The Ethics of Aristotle. Ed. with an introduction and notes by J. Burnet. Λονδίνο 1900. (Πολύτιμο· μὲ παράλληλα κείμενα ἀπὸ τὰ ἄλλα ἠθικὰ ἔργα.)

Aristotle. The Nicomachean Ethics. A commentary by the late H. H. Joachim, ed. by D. A. Rees. Ὀξφόρδη 1951.

Notes on the Nicomachean Ethics of Aristotle, by J. A. Stewart, I-II. Ὀξφόρδη 1892. (Ἀπολύτως ἀπαραίτητο.)

Nikomachische Ethik. Übersetzt von F. Dirlmeier. Ak.-Ausg. τόμ. 6. Βερολίνο 1956. 3η, ἀναθεωρημένη ἔκδ. 1964.

L'Éthique à Nicomaque. Introduction, traduction et commentaire par R. A. Gauthier,

O. P., et J. Y. Jolif, O. P. I-III. Louvain 1958/59. (Μὲ πολύτιμες εἰδικὲς μονογραφίες γιὰ ἐπιμέρους προβλήματα.)

Ἠθικὰ μεγάλα (δὲν ὑπάρχει ἔγκυρη ἔκδοση)

Magna Moralia. Ed. F. Susemihl. BT 1883.
Magna Moralia. Ed. G. C. Armstrong. Loeb 1947.
Magna Moralia. Übersetzt von F. Dirlmeier. Ak.-Ausg. τόμ. 8. Βερολίνο 1958.

Ἠθικὰ Εὐδήμεια (δὲν ὑπάρχει ἔγκυρη ἔκδοση)

Aristotelis Ethica Eudemia. Ed. A. Th. H. Fritzsche. Regensburg 1851. (Ἀκόμη χρήσιμο.)
[*Ethica Eudemia*] Eudemi Rhodii Ethica. Ed. F. Susemihl. BT 1884.
The Eudemean Ethics. Ed. H. Rackham. Loeb 1942. (Δὲν συνιστᾶται· δίχως ἐπιστημονικὴ ἀξία.)
Eudemische Ethik. Übersetzt von F. Dirlmeier. Ak.-Ausg. τόμ. 7. Βερολίνο 1962. (Στὰ σχόλια ὑπάρχουν ἀξιόλογες συμβολὲς στὴ διαμόρφωση τοῦ κειμένου.)

Πολιτικά

The Politics of Aristotle. With an introduction, two prefatory essays and notes by W. L. Newman. I-IV. Ὀξφόρδη 1887-1902. (Ἀπολύτως ἀπαραίτητο.)
Politica. Ed. O. Immisch. BT 1929.
Politica. Ed. W. D. Ross. OCT 1957.
Politique I-II. Éd. J. Aubonnet. Budé 1960. (Μὲ πολύτιμη εἰσαγωγή.)
La Politique. Trad. et notes par J. Tricot. Παρίσι 1962.
The Politics of Aristotle. Translated with introduction, notes and appendices by E. Barker. Ὀξφόρδη 1946. Abridged edition 1948 (ἀνατύπωση στὴ σειρὰ Galaxy 1962).
The Politics of Aristotle. Lib. III-IV. Translated with introduction and comments by R. Robinson. Ὀξφόρδη 1962.
Politik und Staat der Athener. Eingeleitet und neu übertragen von O. Gigon. Ζυρίχη 1955.

Τέχνη ῥητορική

The Rhetoric of Aristotle. With a commentary by E. M. Cope. Revised and edited by J. E. Sandys. Cambridge 1877. — Introduction to Aristotle's Rhetoric with analysis, notes and appendices, by E. M. Cope. Λονδίνο 1867.
Rhétorique I-II. Éd. M. Dufour. Budé 1932-38.
The «Art» of Rhetoric. Ed. J. H. Freese. Loeb 1939.
Retorica. Ed. del texto con aparato crítico, traducción, prólogo y notas par A. Tovar. Μαδρίτη 1953.

Rhetorica. Ed. W. D. Ross. OCT 1959.

Περὶ ποιητικῆς

Poetica. Ed. I. Bywater. OCT 1911.
De arte poetica. Ed. R. Kassel. OCT 1965.
Aristoteles Περὶ ποιητικῆς. Mit Einleitung, Text und adnotatio critica, exegetischem Kommentar ... von A. Gudeman. Βερολίνο 1934. (Ξεπερασμένο· δὲν συνιστᾶται.)
Poetica. Introduzione, testo e commento di A. Rostagni. Sec. ed. riveduta. Τορίνο 1945. (Πολύτιμο.)
La poétique d'Aristote. Texte primitif et additions ultérieures. D. de Montmollin. Neuchatel 1951.
Aristotle's Poetics. The argument. By G. Else. Harvard UP 1957.
Poetik. Übersetzung, Einleitung und Anmerkungen von O. Gigon. Στουτγάρδη 1961.

'Αποσπάσματα

Fragmenta. Collegit V. Rose. BT 1886.
Fragmenta selecta. Ed. W. D. Ross. OCT 1955.
Dialogorum fragmenta in usum scholarum selegit R. Walzer. Φλωρεντία 1934. 'Ανατύπωση 1963.
Aristotele Della Filosofia. Introduzione, testo, traduzione e commento esegetico di M. Untersteiner. Ρώμη 1963.
Aristotle's Protrepticus. An attempt at reconstruction. By I. Düring. Göteborg 1961 (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia XII). 'Επ' αὐτοῦ σημαντικὲς παρατηρήσεις ἀπὸ τοὺς H. Flashar, *Arch. f. Gesch. d. Phil.* 47, 1965, 53-79· R. Stark, *Gött. Gel. Anz.* 217, 1965, 53-68.
P. Moraux, *À la recherche de l'Aristote perdu: Le dialogue Sur la justice*. Louvain 1957.
Aristotelis epistularum fragmenta cum testamento. Rec. et illustr. M. Plezia. Βαρσοβία 1961.

Vitae Aristotelis

Düring, I.: *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*. I *Editions of the ancient Vitae Aristotelis*. II *The Syriac and Arabic tradition on Aristotle's life and writings*. III *Fragments of the ancient biographical tradition*. IV *From Hermippus to Ptolemy* (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia V). Göteborg 1957.
Vita Aristotelis Marciana, hrsg. und kommentiert von O. Gigon (Kleine Texte 181), 1962.

Σπεύσιππος

Lang, P.: *De Speusippi Academici scriptis*. Βόννη 1911. 'Ανατύπωση 1964.

Θεόφραστος

Metaphysics. Ed. by W. D. Ross and F. H. Fobes. Ὀξφόρδη 1929.
La Métaphysique. Trad. et notes par J. Tricot. Παρίσι 1948.

Ξενοκράτης

Heinze, R.: *Xenokrates. Darstellung der Lehre und Sammlung der Fragmente.* Λειψία 1892. Ἀνατύπωση 1965.

Νικόλαος Δαμασκηνὸς

Drossaart-Lulofs, H. J.: *Nicolaus Damascenus On the Philosophy of Aristotle.* Fragments of the first five books translated from the Syriac with an introduction and commentary. Leiden 1965.

Τὸν Ἀλέξανδρο, τὸν Σιμπλίκιο καὶ τοὺς λοιποὺς ἀρχαίους ὑπομνηματιστὲς τοὺς παραθέτω σύμφωνα μὲ τὶς ἐκδόσεις ποὺ περιλαμβάνονται στό: *Commentaria in Aristotelem Graeca* (CAG). Βερολίνο 1882-1909, 23 τόμοι.

Γενικὰ

Allan, D. J.: *The Philosophy of Aristotle.* Ὀξφόρδη 1952. (Γερμανικὴ μτφρ. P. Wilpert, Ἀμβοῦργο 1955.)
Berti, E.: *La filosofia del primo Aristotele.* Πάδοβα 1962.
Berti, E.: *L'unità del sapere in Aristotele.* Πάδοβα 1965.
Boas, G.: «Some assumptions of Aristotle». *Trans. of the Am. Philos. Soc.* 49, 1959, Part 6, 1-98.
Brémond, A.: *Le dilemme aristotélicien* (Archives de Philosophie X 2). Παρίσι 1933.
Bröcker, W.: *Aristoteles.* 1935. 2η ἔκδ. χωρὶς ἀλλαγές. Φραγκφούρτη/Main 1957.
Cherniss, H.: *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy.* Βαλτιμόρη 1935. (Ἀπολύτως ἀπαραίτητο.)
Cherniss, H.: *Aristotle's Criticism of Plato and the Academy.* Βαλτιμόρη 1944. Ἀνατύπωση Νέα Ὑόρκη 1962. (Ἀπολύτως ἀπαραίτητο.)
Düring, I.: Ἄρθρο «Aristoteles» στή: *RE* Suppl. XI.
Frank, E.: «The fundamental opposition of Plato and Aristotle». *AJPh* 61, 1940, 34-53, 166-185. Ἐπίσης στό: *Wissen, Wollen, Glauben,* Ζυρίχη 1955, 86-119. (Πολύτιμο.)
Grene, M.: *A Portrait of Aristotle.* Λονδίνο 1963.
Jaeger, W.: *Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung.* Βερολίνο 1923. 2η ἔκδ. (χωρὶς ἀλλαγὲς στὸ κείμενο) 1955.
Mansion, A.: «La genèse de l'œuvre d'Aristote». *Revue Néoscol. de Louvain* 29, 1927, 307-341, 423-466.

Mansion, S.: «Les positions maitresses de la philosophie d'Aristote». Στό: *Aristote et Saint Thomas d'Aquin*, Louvain 1957, 43-91.

Moreau, J.: *Aristote et son école.* Παρίσι 1962.

Pearson, C. F.: «Aristotle's dilemma». *Philos. Stud.* (Maynoth), 9, 1959, 27-35.

Praechter, K.: *Die Philosophie des Altertums* (=F. Überweg, *Grundriß der Geschichte der Philosophie* I). 12η ἔκδ. Βερολίνο 1926.

Randall, J. H. Jr.: *Aristotle.* Νέα Ὑόρκη 1960.

Robin, L.: *Aristote.* Παρίσι 1944.

Ross, W. D.: *Aristotle.* 4η ἔκδ., ἀναθεωρημένη. Λονδίνο 1945. (Ἀξιόπιστη συστηματική ἐπισκόπηση.)

Stark, R.: *Aristotelesstudien.* Μόναχο 1954 (Zetemata 8).

Zeller, E.: *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung.* II: 2 *Aristoteles und die alten Peripatetiker.* Λιψία. 3η ἔκδ. 1879. Ἀνατύπωση 1921.

Προσωπικότητα, βιογραφικά

Brink, K. O.: Ἄρθρο «Peripatos» στή: *RE* Suppl. VII.

Busse, A.: «Die neuplatonischen Lebensbeschreibungen des Aristoteles». Hermes 28, 1893, 252-276.

Dirlmeier, F.: «Aristoteles». Στό: *Jahrb. Bistum Mainz* 5, 1950, 161-171.

Düring, I.: *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition.* Göteborg 1957.

Düring, I.: «Aristotle the scholar». *Arctos* 1, 1954, 61-77.

Düring, I.: «Herodicus the Cratetean. A study in antiplatonic tradition». Στό: *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar* 51:2, Στοκχόλμη 1941.

Gigon, O.: «Interpretationen zu den antiken Aristoteles-Viten». *Mus. Helv.* 15, 1958, 147-193.

Herter, H.: *Platons Akademie.* 2η ἔκδ. Βόννη 1952.

Jackson, H.: «Aristotle's lecture-room and lectures». *Journal of Philology* 35, 1920, 191-200.

Plezia, M.: «Supplementary remarks on Aristotle in the ancient biographical tradition». *Eos* 51, 1961, 241-249.

Plezia, M.: «The human face of Aristotle». *Class. et Mediaevalia* 22, 1961, 16-31.

Wilpert, P.: «Die wissenschaftliche Persönlichkeit des Aristoteles». *Blätter für deutsche Philosophie* 12, 1938, 293-303.

Zemb, J. M.: *Aristoteles in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten.* Ἀμβοῦργο 1961.

Ἱστορία, χρονολόγηση καὶ δομὴ τῶν ἔργων του

Bidez, J.: *Un singulier naufrage littéraire dans l'antiquité.* Βρυξέλλες 1943.

Block, I: «The order of Aristotle's psychological writings». *AJPh* 82, 1961, 50-77.

Brandis, C. A.: «Über Aristoteles' Rhetorik und die griech. Ausleger derselben». *Philologus* 4, 1849, 1-47.

Brandis, C. A.: «Über die Reihenfolge der Bücher des aristotelischen Organons». *Abh. Ak. Berlin 1833* (1835) 249-299.

Chroust, A.: «The miraculous disappearance and recovery of the Corpus Aristotelicum». *Class. et Mediaevalia* 23, 1963, 50-67.

Dreizehnter, A.: *Untersuchungen zur Textgeschichte der aristotelischen Politik* (Philosophia antiqua 10). Leiden 1962.

Düring, I.: «Ariston or Hermippus». *Class. et Mediaevalia* 17, 1956, 11-21.

Düring, I.: «Notes on the history of the transmission of Aristotle's writings». Στό: *Göteborgs Högskolas Årsskrift* 56, 1950:3.

Düring, I.: «Von Aristoteles bis Leibniz». Στό: *Antike und Abendland* 4, 1954, 118-154. ('Ανατύπωση στὴ σειρὰ Wege der Forschung, 1965.)

Gohlke, P.: «Die Entstehung der aristotelischen Ethik, Politik, Rhetorik». Στό: *Sb. Ak. Wien* 223, 1944.

Gohlke, P.: *Die Entstehung der aristotelischen Logik.* Βερολίνο 1936.

Gohlke, P.: *Die Entstehung der aristotelischen Prinzipienlehre.* Τυβίγγη 1954.

Gottschalk, H. B.: «The authorship of Meteorologica Book IV». *Cl. Qu.* 55, 1961, 67-79.

Howald, E.: «Die Schriftenverzeichnisse des Aristoteles und des Theophrast». *Hermes* 55, 1920, 204-221.

Huby, P. M.: «The date of Aristotle's Topics». *Cl. Qu.* 1962, 72-80.

Jaeger, W.: «Contemporary evidence on the text of the first chapters of Aristotle's Metaphysics». *Stud. Ital. di fil. cl.* 27-28, 1956, 150-156.

Jaeger, W.: *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles.* Βερολίνο 1912.

Lee, H. D. P.: «Place-names and the date of Aristotle's biological works». *Cl. Qu.* 42, 1948, 61-67.

Littig, F.: *Andronikos von Rhodos.* I-III. 1890-94.

Louis, P.: «Sur la chronologie des œuvres d'Aristote». *Bull. de l'Ass. G. Budé* 1948, 91-95.

Meijer, P. A.: *Chronologie en redactie van Aristoteles' Politica.* Assen 1962.

Moraux, P.: «Einige Bemerkungen über den Aufbau von Aristoteles' Schrift De caelo». *Mus. Helv.* 6, 1949, 157-165.

Moraux, P.: *Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote.* Louvain 1951. ('Απολύτως ἀπαραίτητο.)

Plezia, M.: *De Andronici Rhodii studiis Aristotelicis.* Στό: Ak. Archiwun filologiczne N. 20. Κρακοβία 1946.

Stocks, J. L.: «The composition of Aristotle's logical works». *Cl. Qu.* 27, 1933, 114-124.

Stocks, J. L.: «The composition of Aristotle's Politics». *Cl. Qu.* 21, 1927, 177-187.

Stahr, A.: *Aristotelia* I-II. Halle 1832.

Strohm, H.: «Untersuchungen zur Entwicklungsgeschichte der aristotelischen Meteorologie». *Philologus*, Suppl. τόμ. 28:1. Λιψία 1935.

Theiler, W.: «Bau und Zeit der aristotelischen Politik». *Mus. Helv.* 9, 1952, 65-78.

Theiler, W.: «Zur Entstehung der Metaphysik des Aristoteles». *Mus. Helv.* 15, 1958, 85-105.

Thielscher, P.: «Die relative Chronologie der erhaltenen Schriften des Aristoteles». *Philologus* 97, 1948, 229-265.

Μέθοδος

Aristote et les problèmes de méthode. Communications présentées au Symposium Aristotelicum tenu à Louvain 1960. Louvain 1961. Περιέχει τὶς ἀκόλουθες συμβολὲς γιὰ τὴ μέθοδο τοῦ Ἀριστοτέλη:

Mansion, S.: «Le rôle de l'exposé et de la critique des philosophies antérieures chez Aristote», 35-56.

Owen, G. E. L.: «Τιθέναι τὰ φαινόμενα», 83-103.

Verbeke, G.: «Démarches de la réflexion métaphysique chez Aristote», 107-129.

Gigon, O.: «Methodische Probleme in der Metaphysik des Aristoteles», 131-145.

de Vogel, C. J.: «La méthode d'Aristote en métaphysique d'après Mét. A 1-2», 147-170.

Moraux, P.: «La méthode d'Aristote dans l'étude du ciel», 173-194.

Balme, D. M.: «Aristotle's use of differentiae in zoology», 195-212.

Düring, I.: «Aristotle's method in biology. A note on PA I, 639b 30-640a 2», 213-221.

Dörrie, H.: «Gedanken zur Methodik des Aristoteles in der Schrift Περὶ ψυχῆς», 223-224.

Monan, J. D.: «Two methodological aspects of moral knowledge in the Nicomachean Ethics», 247-271.

Allan, D. J.: «Quasi-mathematical method in the Eudemian Ethics», 303-318.

Berka, K.: «Aristoteles und die axiomatische Methode». *Das Altertum* 9, 1963, 200-205.

Diller, H.: «Ὄψις ἀδήλων τὰ φαινόμενα». *Hermes* 67, 1932, 14-42.

Düring, I.: «Aristotle, the founder of scientific method and language». Στό: *Lychnos* 1943, 43-66. (Στὰ σουηδικά, μὲ περίληψη στὰ ἀγγλικά.)

Eucken, R.: *Die Methode der aristotelischen Forschung in ihrem Zusammenhang mit den philosophischen Grundprinzipien des Aristoteles.* Βερολίνο 1872. (Ἀκόμη ἀξιανάγνωστο.)

Le Blond, J.: *Logique et méthode chez Aristote.* Παρίσι 1939.

Kullmann, W.: «Zur wissenschaftlichen Methode des Aristoteles». Στό: *Synusia. Festgabe für W. Schadewaldt*, 1965, 247-274.

McCue, G. F.: «Scientific procedure in Aristotle's De caelo». *Traditio* 18, 1962, 1-24.

Senn, G.: *Die Entwicklung der biologischen Forschungsmethode in der Antike und ihre grundsätzliche Förderung durch Theophrast von Eresos.* Βασιλεία 1933.

Ἀνάλυση ἐννοιῶν, ὁρολογία

Arpe, C.: *Das τί ἦν εἶναι bei Aristoteles.* Ἀμβούργο 1937.

Aubenque, P.: «Sur la notion aristotélicienne d'aporie». Στό: *Aristote et les problèmes de méthode*, 3-19.

Bartels, K.: «Der Begriff Techne bei Aristoteles». Στό: *Synusia, Festgabe für W. Schadewaldt*, 1965, 275-287.

Bassenge, F.: «Das τὸ ἑνὶ εἶναι, τὸ ἀγαθῷ εἶναι etc. und das τὸ τί ἦν εἶναι bei Aristoteles». *Philologus* 104, 1960, 14-47, 201-222.

Cauer, P.: «Terminologisches zu Platon und Aristoteles». *Rhein. Mus.* 73, 1920, 161-173.

Cencillo, L.: *Hyle. Origen, concepto y funciones de la materia en el Corpus Aristotelicum.* Μαδρίτη 1958. (Πολύτιμο.)

Chen, Chung-Hwan: «The relation between the terms ἐνέργεια and ἐντελέχεια in the philosophy of Aristotle». *Cl. Qu.* 1958, 12-17.

Fritz, K. v.: *Philosophie und sprachlicher Ausdruck bei Demokrit, Plato und Aristoteles.* Νέα Ὑόρκη 1938. (Ἀπολύτως ἀπαραίτητο.)

Hoffmann, E.: *Die Sprache und die archaische Logik.* Τυβίγγη 1925.

Keyt, D.: «Aristotle on Plato's receptacle». *AJPh* 82, 1961, 291-300.

Louis, P.: «Le mot ἱστορία chez Aristote». *Rev. de Philosophie* 29, 1955, 39-44.

Louis, P.: «Observations sur le vocabulaire technique d'Aristote». Στό: *Mélanges Diès*, Παρίσι 1956, 141-149.

Oehler, K.: *Ein Mensch zeugt einen Menschen. Über den Mißbrauch der Sprachanalyse in der Aristotelesforschung.* Φραγκφούρτη/Main 1963.

Ritter, W. E.: «Why Aristotle invented the word entelecheia». *Quart. Review of Biology* 7, 1932, 377-403· 9, 1934, 1-35.

Skemp, J. B.: «Ὕλη and ὑποδοχή». Στό: *Aristotle and Plato in the mid-fourth century*, 201-212.

Snell, B.: «Die naturwissenschaftliche Begriffsbildung im Griechischen». Στό: *Die Entdeckung des Geistes.* 3η ἔκδ. Ἀμβούργο 1955, 299-319. (Πολύτιμο.)

Solmsen, F.: «Aristotle's word for matter». Στό: *Didascaliae, Studies in Honour of A. M. Albareda*, 1961, 395-408.

Stallmach, J.: *Dynamis und Energeia* (Monographien z. philos. Forschung 21). 1959.

Stenzel, J.: «Über den Einfluß der griechischen Sprache auf die philosophische Begriffsbildung». Στό: *Kleine Schriften zur griech. Philosophie*, Darmstadt 1956, 72-84.

Tugendhat, E.: *Τί κατά τινος. Eine Untersuchung zu Struktur und Ursprung aristotelischer Grundbegriffe.* Freiburg/Μόναχο 1958.

Wieland, W.: *Die aristotelische Physik.* (Βλ. Θεωρητική φυσική.)

Γλώσσα καὶ ὕφος

Eucken, R.: *De Aristotelis dicendi ratione. Pars prima. Observationes de particularum usu.* Göttingen 1866. Πολύτιμες συμπληρώσεις ἐπ' αὐτῶν H. Bonitz, *Zeitschr. f. Österr. Gymn.* 17, 1866, 804-812.

Eucken, R.: «Die Etymologien bei Aristoteles». *NJb* 100, 1869, 243-248.

Eucken, R.: *Über den Sprachgebrauch des Aristoteles. Beobachtungen über die Praepositionen.* Βερολίνο 1868.

Hall, R.: «The special vocabulary of the Eudemian Ethics». *Cl. Qu.* 1959, 197-206.

Stevens, P. T.: «Aristotle and the Koine. Notes on the prepositions». *Cl. Qu.* 30, 1936, 204-217.

Λογική, συλλογιστική, ἀνάλυση τῆς γλώσσας

Anscombe, G. E. M.: «Aristotle and the sea battle». *Mind* 1956, 1-10.

Becker, F. A. R.: *Die aristotelische Theorie der Möglichkeitsschlüsse.* Βερολίνο 1933.

Becker, O.: *Zwei Untersuchungen zur antiken Logik.* Βερολίνο 1957 (Klassisch-philologische Studien 16).

Calogero, G.: *I fondamenti della logica aristotelica.* Φλωρεντία 1927. (Πολύτιμο.)

Ebbinghaus, K.: *Ein formales Modell der Syllogistik des Aristoteles.* Göttingen 1965 (Hypomnemata 9).

Einarson, B.: «On certain mathematical terms in Aristotle's logic». *AJPh* 57, 1936, 33-54, 151-172.

v. Fritz, K.: «Die ἀρχαὶ in der griechischen Mathematik». Στό: *Archiv für Begriffsgeschichte* 1, 1955, 13-103.

v. Fritz, K.: «Der Ursprung der aristotelischen Kategorienlehre». *Archiv f. Gesch. d. Philosophie* 40, 1931, 449-496.

v. Fritz, K.: «Die ἐπαγωγὴ bei Aristoteles». Στό: *Bay. Ak. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte* 1964, τεῦχος 5.

Gillespie, C. M.: «The Aristotelian Categories». *Cl. Qu.* 19, 1925, 75-84.

Hambruch, E.: *Logische Regeln der platonischen Schule in der aristotelischen Topik.* Βερολίνο 1904.

Hintikka, J.: «On the interpretation of 'De Interpretatione' 12-13». *Acta philosophica Fennica* 14, 1962.

Hintikka, J.: «The once and future sea fight. Aristotle's discussion of future contingents in De interpr. IX». *The Philos. Review* 1964, 461-492.

Kapp, E.: Ἄρθρο «Syllogistik» στή: *RE* IV A:1. (Πολύτιμο.)

Kneale, W. & M.: *The Development of Logic.* Ὀξφόρδη 1962. (Πολύτιμη ἐργασία γιὰ τὶς ἀρχὲς τῆς Λογικῆς, γιὰ τὸ Ὄργανον καὶ γιὰ τὶς ἐπιδράσεις τῆς ἀριστοτελικῆς Λογικῆς ὡς τὶς μέρες μας.)

Lukasiewics, *Aristotle's Logic from the Standpoint of Modern Formal Logic.* 2η ἔκδ. Ὀξφόρδη 1957.

Maier, H.: *Die Syllogistik des Aristoteles.* I-III, Τυβίγγη 1896-1900.

Mansion, A.: «L'origine du syllogisme et la théorie de la science chez Aristote». Στό: *Aristote et les problèmes de méthode*, 57-81.

Owen, G. E. L.: «Logic and metaphysics in some earlier works of Aristotle». Στό: *Aristotle and Plato in the mid-fourth century*, 163-190. (Πολύτιμο.)

Owen, G. E. L.: «Inherence». *Phronesis* 10, 1965, 97-105.

Patzig, G.: *Die aristotelische Syllogistik. Logisch-philologische Untersuchungen über das Buch A der Ersten Analytiken.* Göttingen 1959. (Πολύτιμο.)

Rijk, L. M. de: *The Place of the Categories of Being in Aristotle's Philosophy.* Assen 1952.

Solmsen, F.: «Aristotle's syllogism and its platonic background». *Philos. Review* 60, 1951, 563-571.

Solmsen, F.: *Die Entwicklung der aristotelischen Logik und Rhetorik* (Neue Philol. Untersuch. 4). Βερολίνο 1929.

Weil, E.: «La place de la logique dans la pensée aristotélicienne». *Rev. de mét. et de morale* 56, 1951, 283-315. (Πολύτιμο.)

Θεωρητικὴ φυσική, μαθηματικά

Balme, D. M.: «Greek science and mechanism». *Cl. Qu.* 1939, 129-138· 1941, 23-28.

Conen, P. F.: *Die Zeittheorie des Aristoteles.* Μόναχο 1964 (Zetemata 35).

Dehn, M.: «Raum, Zeit, Zahl bei Aristoteles vom mathematischen Standpunkt aus». *Scientia* 60, 1936, 12-21, 69-74.

Edel, A.: *Aristotle's Theory of the Infinite.* Νέα Ὑόρκη 1934.

Heath, Th.: *Mathematics in Aristotle.* Ὀξφόρδη 1949.

Hoffmann, E.: *De Aristotelis Physicorum libri septimi origine et auctoritate.* Βερολίνο 1905.

Mansion, A.: *Introduction à la Physique aristotélicienne.* 2η ἔκδ. Louvain 1946.

Merlan, Ph.: «Aristotle's Unmoved Movers». *Traditio* 4, 1946, 1-30.

Mondolfo, R.: *L'infinito nel pensiero dell'antichità classica.* Φλωρεντία 1956.

Moreau, J.: *L'espace et le temps selon Aristote.* Πάδοβα 1965.

Oehler, K.: «Der Beweis für den unbewegten Beweger bei Aristoteles». *Philologus* 99, 1955, 70-92.

Raible, W.: *Aristoteles und der Raum.* Διδ. διατρ. Κίελο 1965.

Riezler, K.: *Physics and Reality. Lectures of Aristotle on modern physics at an international congress of science.* Yale UP 1940. (Ἐπιδέξια ἀντιπαράθεση ἀριστοτελικῶν καὶ σύγχρονων θεωρήσεων.)

Schadewaldt, W.: «Eudoxos von Knidos und die Lehre vom Unbewegten Beweger». Στό: *Satura Weinreich*, 1952, 103-129.

Schramm, M.: *Die Bedeutung der Bewegungslehre des Aristoteles für seine beiden Lösungen der zenonischen Paradoxie.* Φραγκφούρτη/Main 1962 (Philosophische Abhandlungen 19).

Wieland, W.: *Die aristotelische Physik. Untersuchungen über die Grundlegung der Naturwissenschaft und die sprachlichen Bedingungen der Prinzipienforschung bei Aristoteles.* Göttingen 1962. (Μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες νεότερες συμβολὲς στὴν ἀριστοτελικὴ ἔρευνα.)

Wolfson, H. A.: «The plurality of immovable movers in Aristotle and Averroes». Στό: *Harvard Studies in Cl. Phil.* 63, 1958, 233-254.

Κοσμολογία, θεωρία τῶν στοιχείων

Duchesne-Guillemin, J. : Ἄρθρο «Weltschöpfung» στή: *RE* Suppl. IX 1433-1589 (ἰδιαίτερα 1539-1543).

Eichholz, D. E.: «Aristotle's theory of the formation of metals and minerals». *Cl. Qu.* 1949, 141-146.

Gigon, O.: «Aristoteles-Studien (De caelo)». *Mus. Helv.* 1952, 113-136.

Happ, H.: «Der chemische Traktat des Aristoteles». Στό: *Synusia, Festgabe für W. Schadewaldt*, 1965, 289-322.

King, H. R.: «Aristotle without prima materia». *Journ. of the Hist. of Ideas* 17, 1956, 370-389. — Ἀπάντηση τοῦ F. Solmsen στὸ ἴδιο περιοδικὸ 19, 1958.

Lloyd, G. E. R.: «The hot and the cold, the dry and the wet in Greek philosophy». *JHS* 84, 1964, 92-106.

Moraux, P.: Ἄρθρο «quinta essentia» στή: *RE* XXIV 1171-1226.

Seeck, G. A.: *Über die Elemente in der Kosmologie des Aristoteles.* Διδ. διατρ. Κίελο 1962. Τώρα στό: Zetemata, τεῦχος 34, 1964.

Solmsen, F.: *Aristotle's System of the Physical World. A Comparison with his Predecessors* (Cornell Studies in Classical Philology 33). Ithaca 1960. (Πολύτιμο.)

Wieland, W.: «Die Ewigkeit der Welt». Στό: *Festschrift Gadamer* 1960, 291-316.

Βιολογία, συγκριτικὴ ἀνατομία

Balme, D. M.: «Development of biology in Aristotle and Theophrastus. Theory of spontaneous generation». *Phronesis* 7, 1962, 91-104.

Balme, D. M.: «Γένος and εἶδος in Aristotle's biology». *Cl. Qu.* 1962, 81-98.

Balss, H.: «Die Zeugungslehre und Embryologie in der Antike». *Quellen und Studien z. Gesch. d. Naturwissenschaften und Medizin* 5, 1936, 1-82.

Edelstein, L.: «Aristotle and the concept of evolution». *Class. Weekly* 37, 1943/44, 148-150.

Gigon, O.: «Die naturphilosophischen Voraussetzungen der antiken Biologie». Στό: *Gesnerus* 3, 1946.

Haldane, J. B. S.: «Aristotle's account of bees' dances». *JHS* 75, 1955, 24-25. — Ἀρνητικὴ κριτικὴ ἀπὸ τὸν B. G. Whitfield, *Cl. Rev.* 1958, 14-15.

Heck, L.: *Die Hauptgruppen des Thiersystems bei Aristoteles.* Λειψία 1885.

Kroll, W.: *Zur Geschichte der aristotelischen Zoologie.* Sb. Ak. Wien 218:2, 1940.

Lesky, E.: Die Zeugungs- und Vererbungslehren der Antike und ihr Nachwirken. Ak. d. Wiss. und d. Literatur in Mainz, Abh. d. geistes- und sozialwiss. Kl., 1950, ἀρ. 19. (Πολύτιμο.)

Lloyd, A. C.: «Genus, species and ordered series in Aristotle». *Phronesis* 7, 1962, 67-90.

Lloyd, G. E. R.: «The development of Aristotle's theory of classification of animals». *Phronesis* 1961, 59-81.

Louis, P.: «Remarques sur la classification des animaux chez Aristote». Στό: *Autour d'Aristote*, 297-304.

Meyer, J. B.: *Aristoteles Thierkunde.* Βερολίνο 1855. (Μιὰ νέα ἐργασία γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἀποτελεῖ desideratum.)

Peck, A. L.: «The connate pneuma, an essential factor in Aristotle's solution to the problems of reproduction and sensation». Στό: *Essays Singer*, 'Οξφόρδη 1953.

Regenbogen, O.: «Bemerkungen zur HA des Aristoteles». *Studi it. di fil. class.* 27/28, 1956, 444-449. 'Επίσης στό: *Kleine Schriften* I 270-275.

Regenbogen, O.: «Eine Forschungsmethode antiker Naturwissenschaft. Quellen und Studien zur Gesch. d. Math. Astr. und Physik». Abt. B: *Studien*, 1, 1931, 131-182. 'Επίσης στό: *Kleine Schriften* I 141-194. (Σημαντικὴ ἐργασία.)

Regenbogen, O.: «Eine Polemik Theophrasts gegen Aristoteles». *Hermes* 72, 1937, 469-475. 'Επίσης στό: *Kleine Schriften* I 276-285.

Senn, G.: «Hat Aristoteles eine selbständige Schrift über Pflanzen verfaßt?». *Philologus* 85, 1929/30, 113-140.

Solmsen, F.: «The vital heat, the inborn pneuma and the aether». *JHS* 77, 1957, 119-123.

de Stefani, E. L.: «Per l'Epitome Aristotelis De animalibus di Aristofane di Bizanzio». *Studi it. di fil. class.* 12, 1904, 421-445.

Sundevall, C. J.: *Die Thierarten des Aristoteles von den Klassen der Säugethiere, Vögel, Reptilien und Insekten.* Στοκχόλμη 1863. (Σουηδικὰ στό: K. Svenska, *Vetenskapsakademiens handlingar* 4:2, Στοκχόλμη 1962.)

Torrey, H. B. & Felin, F.: «Was Aristotle an evolutionist?». *The Quart. Rev. of Biology* 12, 1937, 1-18.

Ψυχολογία

Beare, J. I.: *Greek Theories of Elementary Cognition.* 'Οξφόρδη 1906. ('Απολύτως ἀπαραίτητο.)

Braun, E.: «Psychologisches in Politika». Στό: *Serta Philologica Aenipontana*, Innsbruck 1961, 157-184 (Innsbrucker Beitr. z. Kulturwiss., τόμ. 7-8).

Freudenthal, J.: *Über den Begriff des Wortes φαντασία bei Aristoteles.* Göttingen 1869. (Πολύτιμο.)

Moraux, P.: «À propos du νοῦς θύραθεν chez Aristote». Στό: *Autour d'Aristote*, 255-295.

Mansion, A.: «L'immortalité de l'âme et de l'intellect d'après Aristote». *RPhL* 51, 1953, 445-472.

Nuyens, F.: *L'Évolution de la psychologie d'Aristote*. Louvain 1948.

Oehler, K.: *Die Lehre vom noetischen und dianoetischen Denken bei Platon und Aristoteles. Ein Beitrag zur Erforschung der Geschichte des Bewußtseinsproblems in der Antike* (Zetemata 29), 1962.

Rees, D. A.: «Bipartition of the soul in the early Academy». *JHS* 47, 1957, 112-118.

Rees, D. A.: «Theories of the soul in the early Aristotle». Στό: *Aristotle and Plato in the mid-fourth century*, 191-200.

Shute, C. W.: *The Psychology of Aristotle. An Analysis of the Living Being*. Διδ. διατρ. Columbia UP 1941. Νέα ἔκδ. Νέα Ὑόρκη 1964.

Solmsen, F.: «Antecedents of Aristotle's psychology and scale of beings». *AJPh* 76, 1955, 148-164.

Ἡ διαμάχη γιὰ τὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν

Düring, I.: «Aristoteles och idéläran». *Eranos* 35, 1938, 120-145.

Flashar, H.: «Die Kritik der platonischen Ideenlehre in der Ethik des Aristoteles». Στό: *Synusia, Festgabe für W. Schadewaldt*, 1965, 223-246.

v. Fritz, K.: «Die Ideenlehre des Eudoxos von Knidos und ihr Verhältnis zur platonischen Ideenlehre». *Philologus* 82, 1926/27, 1-26.

v. Iwánka, E.: «Die Polemik gegen Plato im Aufbau der aristotelischen Metaphysik». *Scholastik* 9, 1934, 520-542.

Mansion, S.: «La critique de la théorie des idées dans le Περὶ ἰδεῶν d'Aristote». *RPhL* 47, 1949, 169-202.

Robin, L.: *La théorie platonicienne des idées et des nombres d'après Aristote*. Παρίσι 1908. Ἀνατύπωση Hildesheim 1962. (Ἀπολύτως ἀπαραίτητο.)

Ross, D.: *Plato's Theory of Ideas*. Ὀξφόρδη 1951.

de Strycker, E.: «La notion aristotélicienne de séparation dans son application aux idées de Platon». Στό: *Autour d'Aristote*, 119-140.

Wilpert, P.: *Zwei aristotelische Frühschriften über die Ideenlehre*. Regensburg 1949. Βιβλιοκρισία ἀπὸ τὴ S. Mansion, *RPhL* 48, 1950, 398-416.

Wilpert, P.: «Das Argument vom Dritten Menschen». *Philologus* 94, 1941, 51-64.

Θεμελιακὲς ἀρχὲς τῆς γνώσης

Düring, I.: «Aristotle on ultimate principles from nature and reality. Protr. fr. 13». Στό: *Aristotle and Plato in the mid-fourth century*, 35-55.

Elders, L.: *Aristotle's Theory of the One*. Assen 1961.

v. Fritz, K.: «Die ἀρχαὶ in der griechischen Mathematik». *Archiv für Begriffsgeschichte* 1, 1955, 13-103.

Owen, G. E. L.: «Logic and Metaphysics». Στό: *Aristotle and Plato in the mid-fourth century*, 163-190. (Πολύτιμο.)

Φιλοσοφία τῶν πρώτων πραγμάτων. Τί εἶναι μεταφυσική;

Ambühl, H.: *Das Objekt der Metaphysik bei Aristoteles.* Διδ. διατρ. Freiburg/Ἑλβετία 1958.

Aubenque, P.: «Aristoteles und das Problem der Metaphysik». *Zeitschr. f. philos. Forsch.* 15, 1961, 321-333.

Berger, H. H.: «Aristoteles' formulering van het voorwerp van de metafysiek». *Tijdschrift voor filosofie* 24, 1962, 215-241.

Cencillo, L.: *Hyle. Origen, concepto y funciones de la materia en el Corpus Aristotelicum.* Μαδρίτη 1958. (Πολύτιμο.)

Décarie, V.: *L'objet de la métaphysique selon Aristote.* Montréal-Παρίσι 1961.

v. Iwánka, E.: «Die Behandlung der Metaphysik in Jaegers "Aristoteles"». *Scholastik* 7, 1932, 1-29.

Krämer, H. J.: *Der Ursprung der Geistesmetaphysik. Untersuchungen zur Geschichte des Platonismus zwischen Platon und Plotin.* Amsterdam 1964.

Lugarini, L.: *Aristotele e l'idea della filosofia.* Φλωρεντία 1961.

Mansion, A.: «L'objet de la science philosophique suprême d'après Aristote, Métaphysique E 1». Στό: *Mélanges Diès* 1956, 151-168.

Mansion, A.: «Philosophie première, philosophie seconde et métaphysique chez Aristote». *RPhL* 56, 1958, 165-221.

Merlan, Ph.: *From Platonism to Neoplatonism.* Χάγη 1953 (ἰδιαίτερα σσ. 132-184).

Merlan, Ph.: «Metaphysik, Name und Gegenstand». *JHS* 77, 1957, 87-92.

Moser, S.: *Metaphysik einst und jetzt. Kritische Untersuchungen zu Begriff und Ansatz der Ontologie.* Βερολίνο 1958.

Reale, G.: *Il concetto di filosofia prima e l'unità della metafisica di Aristotele* (Pubbl. dell'Univ. Cattolica del Sacro Cuore). Μιλάνο 1961.

Reiner, H.: «Die Entstehung und ursprüngliche Bedeutung des Namens Metaphysik». *Zeitschr. f. philos. Forsch.* 8, 1954, 210-237 (προσθῆκες, 1955, 77-79).

Wagner, H.: «Zum Problem des aristotelischen Metaphysikbegriffs». *Phil. Rundschau* 7, 1959, 129-153. (Μὲ ἕνα πολύτιμο ὑστερόγραφο τοῦ Ph. Merlan, 148-153.)

Τὸ εἶναι καὶ τὸ ὄν

Anscombe, G. E. M.: «Aristotle: The search for substance». Στό: Anscombe and Geach, *Three Philosophers.* Ὀξφόρδη 1961.

Aubenque, P.: *Le problème de l'être chez Aristote. Essai sur la problématique aristotélicienne.* Παρίσι 1962. (Πολύτιμο.)

Buchanan, E.: *Aristotle's Theory of Being.* Cambridge Mass. 1962.

Dehninger, J. G.: *«Wahres Sein» in der Philosophie des Aristoteles.* Meisenheim 1961 (Monographien z. philos. Forschung 25).

Haring, E. S.: «Substantial Form in Aristotle's Metaphysics Z». *Rev. Met.* 10, 1956/57, 308-332· 482-501· 698-713.

Lacey, A. R.: «Οὐσία and Form in Aristotle». *Phronesis* 10, 1965, 54-69.

Laserowitz, M.: «The existence of universals». *Mind* 1946, 1-24.

Mansion, S.: «La doctrine aristotélicienne de la substance et le traité des Catégories». Στό: *Proc. Xth Congress of Philosophy* 1949, 1097-1100.

Owens, J.: *The Doctrine of Being in the Aristotelian Metaphysics.* 2η έκδ. ἀναθεωρημένη. Toronto 1963. ('Απολύτως ἀπαραίτητο.)

Verbeke, G.: «La doctrine de l'Être dans la métaphysique d'Aristote». *RPhL* 50, 1952, 471-478.

Wilpert, P.: «Zur Interpretation von Metaphysik Z 15». *Archiv für Gesch. d. Philosophie* 42, 1960, 130-158. (Πολύτιμο.)

'Ηθική καὶ πολιτική φιλοσοφία

La Politique d'Aristote. Entretiens Fondation Hardt XI, Vandœuvres-Γενεύη 1965. Περιέχει τὶς ἀκόλουθες συμβολές:

Stark, R.: «Der Gesamtaufbau der aristotelischen "Politik"».

Allan, D. J.: «Individual and state in the "Ethics" and "Politics"».

Aubenque, P.: «Théorie et pratique politiques chez Aristote».

Moraux, P.: «Quelques apories de la politique et leur arrière plan historique».

Weil, R.: «Philosophie et histoire. La vision de l'histoire chez Aristote».

Aalders, H. Wzn., G. J. D.: «Die Mischverfassung und ihre historische Dokumentation in den "Politika" des Aristoteles».

Gigon, O.: «Die Sklaverei bei Aristoteles».

Allan, D.: «The practical Syllogism». Στό: *Autour d'Aristote*, 325-340.

Allan, D. J.: «Aristotle's account of the origin of moral principles». Στό: *Actes du XIème Congrès int. de Philosophie*, XII, 1953. (Πολύτιμο.)

v. Arnim, H.: *Das Ethische in Aristoteles' Topik.* Sb. Ak. Wien 205:4, 1927.

Aubenque, P.: *La prudence chez Aristote.* Παρίσι 1962.

Barker, E.: *The Political Thought of Plato and Aristotle.* 1902. 'Ανατύπωση Νέα 'Υόρκη 1959.

Bärthlein, K.: «Der ὀρθὸς λόγος in der Großen Ethik des Corpus Aristotelicum». *Arch. f. Gesch. d. Philosophie* 45, 1963, 213-258.

Braun, E.: «Die Summierungstheorie des Aristoteles». Στό: *Jahresh. d. Österr. Arch. Inst.* 44, 1959, 157-184.

Braun, E.: «Eine Maxime der Staatskunst in den Politika des Aristoteles». Στό: *Jahresh. d. Österr. Arch. Inst.* 44, παράρτημα, 1959, 386-398.

Busse, A.: «Zur Musikästhetik des Aristoteles». *Rhein. Mus.* 77, 1928, 34-50.

Chambers, M.: «Aristotle's "forms of democracy"». *Trans. and Proc. of the Am. Phil. Ass.* 92, 1962, 20-36.

Defourny, P.: «L'Activité de contemplation dans les morales d'Aristote». *Bull. de l'Inst. Hist. Belge de Rome* 18, 1937, 89-101.

v. Fritz, K. & Kapp, E.: *Aristotle's Constitution of Athens and Related Texts.* Νέα 'Υόρκη 1950. (Πολύτιμο.)

v. Fritz, K.: «Die Bedeutung des Aristoteles für die Geschichtsschreibung». Στό: *Entretiens Fondation Hardt*, IV. Vandœuvres-Γενεύη 1958, 85-145.

Jaeger, W.: «Aristotle's use of medicine as model of method in his Ethics». *JHS* 77, 1957, 54-61. Ἐπίσης στό: *Scripta minora* II 1960, 491-509.

Joly, R.: *Le thème philosophique des genres de vie dans l'antiquité classique*. Βρυξέλλες 1956. — Ἀρνητικὴ βιβλιοκρισία ἀπὸ τὸν W. Spoerri, *Gnomon* 30, 1958, 186-192.

Kalchreuter, H.: *Die μεσότης bei und vor Aristoteles*. Τυβίγγη 1911.

Kapp, E.: *Das Verhältnis der eudemischen zur nikomachischen Ethik*. Freiburg 1912. (Πολύτιμο.)

Lieberg, G.: *Die Lehre von der Lust in den Ethiken des Aristoteles*. Μόναχο 1958.

Mansion, A.: «Autour des Éthiques attribuées à Aristote». *Revue néo-scol. de philosophie* 33, 1931, 80-107, 216-236, 360-380.

Margueritte, H.: «La composition du livre A de l'Éthique à Nikomaque». *Revue d'histoire de la philosophie* 4, 1930, 250-273.

Margueritte, H.: «Une lacune dans l'Éthique à Nicomaque». *Revue d'histoire de la philosophie* 4, 1930, 176-188.

Mikkola, E.: «Scholē bei Aristoteles». *Arctos* 2, 1958, 1-20.

Müller, G.: «Probleme der aristotelischen Eudaimonielehre». *Mus. Helv.* 17, 1960, 121-143.

Olmsted, E. H.: «The moral sense aspect of Aristotle's ethical theory». *AJPh* 69, 1948, 42-61.

Ramsauer, G.: *Zur Charakteristik der aristotelischen Magna Moralia*. Oldenburg 1858. Ἀνατύπωση μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ F. Dirlmeier. Στουτγάρδη 1961. (Πολύτιμο.)

Ritter, J.: *«Naturrecht» bei Aristoteles. Zum Problem einer Erneuerung des Naturrechts*. Στουτγάρδη 1961.

Schlaifer, R. O.: «Greek theories of slavery from Homer to Aristotle». Στό: *Harvard Studies in Cl. Phil.* 47, 1936.

Stark, R.: *Aristotelesstudien. Philol. Untersuch. zur Entwicklung der aristotelischen Ethik* (Zetemata 8). Μόναχο 1954.

Trude, P.: *Der Begriff der Gerechtigkeit in der aristotelischen Staatsphilosophie*. Βερολίνο 1955 (Neue Kölner rechtwiss. Abh. 3).

Wehrli, F.: «Ethik und Medizin». *Mus. Helv.* 8, 1951, 32-62.

Wheeler, M.: «Aristotle's analysis of the nature of political struggle». *AJPh* 72, 1951, 145-161.

Weil, R.: *Aristote et l'histoire. Essai sur la «Politique»* (Études et Commentaires 36). Παρίσι 1960.

Θρησκεία

Guthrie, W. K. C.: «The development of Aristotle's theology». *Cl. Qu.* 27, 1933, 162-171· 1934, 90-98.

Jaeger, W.: *Theologie der frühen griechischen Denker.* Στουτγάρδη 1953. (Καὶ ἀγγλικὴ μτφρ.)

Mansion, A.: «Le Dieu d'Aristote et le Dieu des Chrétiens». *Mél. R. Jolivet.* Lyon 1960, 21-44.

Verdenius, W. J.: «Traditional and personal elements in Aristotle's religion». *Phronesis* 5, 1960, 56-70.

Ποιητική, ρητορική, ἱστορία λογοτεχνίας, μουσική

Cooper, L.: *Aristotle on the Art of Poetry. An amplified version with supplements.* Cornell UP 1962.

Dirlmeier, F.: «Κάθαρσις παθημάτων». *Hermes* 1940, 81-92. (Πολύτιμο.)

Hinman, W. S.: *Literary Quotation and Allusion in the Rhetoric, Poetics and Nic. Ethics of Aristotle.* Διδ. διατρ. (Πανεπ. Columbia), Staten Island 1935.

Hintenlang, H.: *Untersuchungen zu den Homer-Aporien des Aristoteles.* Χαϊδελβέργη 1961.

House, H.: *Aristotle's Poetics. A course of eight lectures.* Λονδίνο 1956. (Πολύτιμο.)

McMahon, A. P.: «On the second book of Aristotle's Poetics». Στό: *Harv. St. in Cl. Phil.* 28, 1917.

Richter, L.: *Zur Wissenschaftslehre von der Musik bei Platon und Aristoteles.* Βερολίνο 1961.

Rostagni, A.: «Aristotele e aristotelismo nella storia dell'estetica antica». *Studi it. di fil. class.* 1922, 1-147.

Schadewaldt, W.: «Furcht und Mitleid». *Hermes* 83, 1955, 129-171. (Πολύτιμο.)

Solmsen, F.: «The origins and methods of Aristotle's Poetics». *Cl. Qu.* 29, 1935, 192-201. (Πολύτιμο.)

Tumarkin, A.: «Die Kunsttheorie von Aristoteles im Rahmen seiner Philosophie». *Mus. Helv.* 2, 1945, 108-122.

Verdenius, W. J.: «Κάθαρσις παθημάτων». Στό: *Autour d'Aristote*, 367-373.

Ποιήματα

Bowra, C. M.: «Aristotle's Hymn to Virtue». *Cl. Qu.* 32, 1938, 182-189.

Jaeger, W.: «Aristotle's verses in praise of Plato». *Cl. Qu.* 21, 1927, 13-17.

Ἀποσπάσματα, διάλογοι

Bernays, J.: «Aus dem aristotelischen Dialog Eudemos». *Rhein. Mus.* 16, 1861, 236-246.

Bernays, J.: *Die Dialoge des Aristoteles.* Βερολίνο 1863. (Πολύτιμο.)

Bignone, E.: *L'Aristotele perduto e la formazione filosofica di Epicuro.* I-II. Φλωρεντία 1936. (Πολύτιμο, ἀλλὰ ἀναξιόπιστο σὲ ἐπιμέρους σημεῖα του.)

Bywater, I.: «On a lost dialogue of Aristotle». *Journ. of Philology* 2, 1869, 55-69.

Chroust, A.: *Aristotle's Protrepticus. A Reconstruction.* Notre Dame, Ind., UP 1964.

Düring, I.: «Aristotle in the Protrepticus». Στό: *Autour d'Aristote*, 81-97.

Düring, I.: «Problems in Aristotle's Protrepticus». *Eranos* 52, 1954, 139-171.

Einarson, B.: «Aristotle's Protrepticus and the structure of the Epinomis». *Trans. of the Am. Phil. Ass.* 67, 1936, 261-285.

Gadamer, H. G.: «Der aristotelische Protreptikos und die entwicklungsgeschichtliche Betrachtung der aristotelischen Ethik». *Hermes* 63, 1928, 138-164.

Gigon, O.: «Prolegomena to an edition of the Eudemos». Στό: *Aristotle and Plato in the mid-fourth century*, 19-34.

Karpp, H.: «Die Schrift des Aristoteles Περὶ ἰδεῶν». *Hermes* 68, 1933, 384-391.

Monan, J. D., S. J.: «La connaissance morale dans le Protreptique d'Aristote». *RPhL* 58, 1960, 185-219.

Owen, G. E. L.: «A proof in the Περὶ ἰδεῶν». *JHS* 77, 1957, 103-111.

Pépin, J.: «L'interprétation du De philosophia d'Aristote». *Rev. des Études grecques* 77, 1964, 445-488.

Rabinowitz, W. G.: *Aristotle's Protrepticus and the Sources of its Reconstruction*, I. Berkeley 1957.

Rostagni, A.: «Il dialogo aristotelico Περὶ ποιητῶν». *Riv. di fil. class.* 1926, 433-470· 1927, 145-173.

Saffrey, H. D.: *Le Περὶ φιλοσοφίας d'Aristote et la théorie platonicienne des idées et des nombres.* Leiden 1955. — Ἀρνητικὴ βιβλιοκρισία ἀπὸ τὸν H. Cherniss, *Gnomon* 31, 1959, 36-51.

Strycker, É. de: «On the first section of fr. 5 a of the Protrepticus». Στό: *Aristotle and Plato in the mid-fourth century*, 76-104. (Πολύτιμο.)

Thillet, P.: «Note sur le Gryllos, ouvrage de jeunesse d'Aristote». *Rev. Philos.* 147, 1957, 352-354.

Untersteiner, M.: «Il Περὶ φιλοσοφίας di Aristotele». *Riv. di Fil.* 1960, 337-362· 1961, 121-159.

Von der Mühll, P.: «Isokrates und der Protreptikos des Aristoteles». *Philologus* 94, 1940/41, 259-265.

Wilpert, P.: «Die aristotelische Schrift über die Philosophie». Στό: *Autour d'Aristote*, 99-116.

Wilpert, P.: «Die Stellung der Schrift über die Philosophie in der Gedankenentwicklung des Aristoteles». *JHS* 77, 1957, 155-162.

Wilpert, P.: «Neue Fragmente aus Περὶ τἀγαθοῦ». *Hermes* 76, 1941, 225-250.

Wilpert, P.: «Reste verlorener Aristotelesschriften bei Alexander von Aphrodisias». *Hermes* 75, 1940, 369-396.

Ποικίλα

Allan, D. J.: «Aristotle and Parmenides». Στό: *Aristotle and Plato in the mid-fourth century*, 133-144.

Anton, J. P.: *Aristotle's Theory of Contrariety.* Λονδίνο 1957.

«Aristotele nella critica e negli studi contemporanei». *Riv. di Filosofia neoscolastica.* Suppl. al vol. 48. Μιλάνο 1956.

Autour d'Aristote. Receuil d'études de philosophie ancienne et médiévale offert à Mgr. A. Mansion. Louvain 1955.

Bourgey, L.: *Observation et expérience chez Aristote.* Παρίσι 1955.

Cherniss, H.: *The Riddle of the Early Academy.* Berkeley 1945. *Das Problem der frühen Akademie.* Χαϊδελβέργη 1965.

Cherniss, H.: «The sources of evil according to Plato». *Proc. Am. Philos. Soc.* 98, 1954, 24-30.

Claghorn, G. S.: *Aristotle's Criticism of Plato's Timaeus.* Χάγη 1954.

Diller, H.: «Hippokratische Medizin und attische Philosophie». *Hermes* 80, 1952, 385-409. (Πολύτιμο.)

Dirlmeier, F.: *Merkwürdige Zitate in der Eud. Ethik des Aristoteles.* Sb. Ak. Heidelberg 1961:2. (Πολύτιμο.)

Düring, I.: «Aristotle and Plato in the mid-fourth century». *Eranos* 54, 1956, 109-120.

Düring, I.: «Aristotle and the heritage from Plato». *Eranos* 62, 1964, 84-99.

Field, G. C.: *Plato and his Contemporaries.* Λονδίνο 1948.

Frank, E.: «Das Problem des Lebens bei Hegel und Aristoteles». Στό: *Wissen, Wollen, Glauben.* Ζυρίχη 1955.

Frank, E.: *Plato und die sog. Pythagoreer.* Halle 1923.

Frank, E.: *Wissen, Wollen, Glauben.* Ζυρίχη 1955.

Fredrich, C.: *Hippokratische Untersuchungen.* Βερολίνο 1899 (Philol. Untersuchungen 15). ('Απολύτως ἀπαραίτητο.)

v. Fritz, K.: «Der Beginn universalwissenschaftlicher Bestrebungen und der Primat der Griechen». *Stud. Gen.* 14, 1961, 546-583, 601-636. (Πολύτιμο.)

Gaiser, K.: *Platons ungeschriebene Lehre* (μὲ testimonia καὶ πηγὲς γιὰ τὴ Σχολὴ καὶ τὴν προφορικὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα). Στουτγάρδη 1963.

Gigon, O.: «Cicero und Aristoteles». *Hermes* 87, 1959, 143-162.

Guthrie, W. K. C.: «Aristotle as a historian of philosophy». *JHS* 77, 1957, 35-41.

Hanke, L.: *Aristotle and the American Indians.* Λονδίνο 1950.

Kapp, E.: «Theorie und Praxis bei Aristoteles und Platon». *Mnemosyne* 6, 1938, 179-194.

Karpp, H.: *Unters. zur Philosophie des Eudoxos v. Knidos.* Würzburg 1933.

Krämer, H. J.: *Arete bei Platon und Aristoteles. Zum Wesen und zur Geschichte der Platonischen Ontologie.* Abh. Ak. Heidelberg 1959. ('Απολύτως ἀπαραίτητο.)

Merlan, Ph.: *From Platonism to Neoplatonism.* Χάγη 1953.

Merlan, Ph.: *Studies in Epicurus and Aristotle.* Wiesbaden 1960 (Klass.-Philol. Studien 22).

Oehler, K.: «Der consensus omnium als Kriterium der Wahrheit in der antiken Philosophie und der Patristik». Στό: *Antike und Abendland* 10, 1961, 103-129.

Oehler, K.: «Die Geschichtlichkeit der Philosophie». *Z. für philos. Forsch.* 11, 504-526.

Pines, S.: «A new fragment of Xenocrates and its implications». *Trans. of the Am. Philos. Soc.* 1961, 3-33.

Ralfs, G.: «Platon und Aristoteles im abendländischen Bewußtsein». *Gymnasium* 61, 1954, 93-134.

Reidemeister, K.: *Das exakte Denken der Griechen.* Ἀμβοῦργο 1949.

Stenzel, J.: *Zahl und Gestalt bei Platon und Aristoteles.* 3η ἔκδ. 1959.

Theiler, W.: *Zur Geschichte der teleologischen Naturbetrachtung.* Βασιλεία 1924. (Ἀπολύτως ἀπαραίτητο.)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ ζωὴ καὶ ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἀριστοτέλη

Ὁ συνοπτικὸς πίνακας ποὺ ἀκολουθεῖ δίνει μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῶν ἐξωτερικῶν γεγονότων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ μερικῶν σημαντικῶν προσωπικοτήτων τῆς ἐποχῆς του:[1]

ΟΛΥΜΠ.	ΑΡΧΟΝΤΕΣ	ΕΤΟΣ	
99,1	Διοτρέφης	384/3	Ὁ Ἀριστοτέλης γεννιέται στὰ Στάγειρα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ἔτους 384. (Ἔτος γεννήσεως τοῦ Πλάτωνα: 427.)
103,1	Ναυσιγένης	368/7	Ὁ Διονύσιος ὁ Α΄ τῶν Συρακουσῶν πεθαίνει τὴν ἄνοιξη τοῦ 367.
103,2	Πολύζηλος	367/6	Λίγο ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Διονυσίου ὁ Πλάτων ξεκινάει γιὰ τὶς Συρακοῦσες· στὴν Ἀθήνα θὰ ἐπιστρέψει μόνο ὕστερα ἀπὸ δύο χρόνια. Στὸ διάστημα τῆς ἀπουσίας του σχολάρχης στὴν Ἀκαδημία εἶναι ὁ Εὔδοξος ἀπὸ τὴν Κνίδο. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔρχεται στὴν Ἀθήνα λίγο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Πλάτωνα (367), σὲ ἡλικία 17 περίπου χρονῶν. (Ἀνάμεσα στὰ δυό του ταξίδια στὴ Σικελία ὁ Πλάτων φαίνεται πὼς ἔμεινε στὴν Ἀθήνα τρία περίπου χρόνια.)
104,3	Μόλων	ἄνοιξη τοῦ 361	Ὁ Πλάτων πηγαίνει γιὰ τρίτη φορὰ στὴ Σικελία· τὸν συνοδεύουν ὁ Σπεύσιππος, ὁ Ξενοκράτης, ὁ Εὔδοξος καὶ ὁ Ἑλικῶν. Σχολάρχης εἶναι τώρα ὁ Ἡρακλείδης ἀπὸ τὸν Πόντο. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ἔτους 360 ὁ Πλάτων ἐπιστρέφει στὴν Ἀθήνα.
106,1	Ἐλπίνης	356	Γεννιέται ὁ Ἀλέξανδρος τὸ φθινόπωρο τοῦ 356.
108,1	Θεόφιλος	348/7	Ἅλωση τῆς Ὀλύνθου τὸν Αὔγουστο ἢ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 348. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 347 ἐπικρατοῦν στὴν Ἀθήνα ὁ Δημοσθένης καὶ

[1] Τὸ ὑλικὸ τὸ βρίσκει κανεὶς σὲ πληρέστερη μορφὴ στοῦ Düring, *Aristotle in the ancient biographical tradition*, 249 κ.ἑ.

			τὸ ἀντιμακεδονικὸ κόμμα. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐγκαταλείπει τὴν Ἀθήνα καὶ πηγαίνει στὸν Ἀταρνέα καὶ στὴν Ἄσσο, στὸ φίλο του Ἑρμία. Ὁ Πλάτων πεθαίνει τὸν Μάιο τοῦ 347.
108,4	Εὔβουλος	345/4	Ὁ Ἀριστοτέλης πηγαίνει στὴ Μυτιλήνη τῆς Λέσβου, ὅπου συνεργάζεται μὲ τὸν Θεόφραστο. (Πότε ἔφυγε ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη καί, μαζὶ μὲ τὸν Θεόφραστο, πῆγε νὰ ζήσει στὰ Στάγειρα, δὲν μᾶς εἶναι γνωστό.)
109,2	Πυθόδοτος	343/2	Ὁ Φίλιππος προσκαλεῖ τὸν Ἀριστοτέλη στὴ Μίεζα γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴν ἐποπτεία τῆς ἀγωγῆς τοῦ Ἀλέξανδρου, ποὺ ἦταν τότε 13 χρονῶν.
109,4	Νικόμαχος	341/0	Οἱ Πέρσες μὲ ἀρχηγὸ τὸν Μέντορα πολιορκοῦν τὸν Ἑρμία, τοῦ στήνουν παγίδα καὶ τὸν στέλνουν στὴν Περσία, ὅπου ἐκτελεῖται μὲ φρικτὰ βασανιστήρια. Ἡ Πυθιάδα, ἡ ἀδελφὴ τοῦ Ἑρμία, δραπετεύει· λίγο ἀργότερα τὴν παντρεύεται ὁ Ἀριστοτέλης, ποὺ τώρα ζεῖ μαζὶ μὲ τὸν Θεόφραστο στὰ Στάγειρα.
110,1	Θεόφραστος	340/39	Ὁ Φίλιππος ἀρχίζει τὸν πόλεμο ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου. Στὸ διάστημα τῆς ἀπουσίας του ὁ Ἀλέξανδρος ἀσκεῖ καθήκοντα ἀντιβασιλέα.
110,2	Λυσιμαχίδης	339/8	Πεθαίνει ὁ Σπεύσιππος. Στὶς ἐκλογὲς γιὰ ἀνάδειξη διαδόχου του σχολάρχης στὴν Ἀκαδημία ὁρίζεται ὁ Ἀριστοτέλης, ἐπειδὴ ὅμως αὐτὸς βρίσκεται στὴ Μακεδονία, ἐκλέγεται, τὴν ἄνοιξη τοῦ 338, ὁ Ξενοκράτης. Ὁ Φίλιππος στέλνει πρεσβεία στὴ Θήβα. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 338 γίνεται ἡ μάχη στὴ Χαιρώνεια.
111,1	Πυθόδημος	336/5	Δολοφονεῖται ὁ Φίλιππος. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 336 γίνεται βασιλιὰς ὁ Ἀλέξανδρος, σὲ ἡλικία 20 περίπου χρονῶν.
111,2	Εὐαίνετος	335/4	Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 335 ὁ Ἀλέξανδρος καταστρέφει τὴ Θήβα. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιστρέφει στὴν Ἀθήνα καὶ ξαναρχίζει τὴ διδασκαλία του στὸ Λύκειο.
114,2	Κηφισόδωρος	323/2	Ὁ Ἀλέξανδρος πεθαίνει τὸν Ἰούνιο τοῦ 323. Λαμιακὸς πόλεμος. Ὁ Ἐπίκουρος ἔρχεται στὴν Ἀθήνα. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἔτους, ὁπωσδήποτε ὄχι ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄνοιξη τοῦ 322, ὁ Ἀριστοτέλης καταφεύγει στὴ Χαλκίδα.

114,3	Φιλοκλῆς	322/1	Μακεδονικὴ φρουρὰ καταλαμβάνει τὴ Μουνυχία τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 322. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 322 πεθαίνει ὁ Δημοσθένης. Λίγο πρὶν ἀπὸ αὐτόν, σὲ ἡλικία 63 χρονῶν, πεθαίνει ὁ Ἀριστοτέλης, ἀπὸ ἀρρώστια, στὸ σπίτι του στὴ Χαλκίδα.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν ἀπὸ καταγωγὴ Ἴωνας. Τὰ Στάγειρα, ἡ ἰδιαίτερη πατρίδα του, ἦταν μιὰ μικρὴ πόλη στὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τῆς Χαλκιδικῆς· τὴν εἶχαν ἱδρύσει Ἄνδριοι, ποὺ μαζὶ μὲ τοὺς Χαλκιδεῖς εἶχαν ἀποικίσει αὐτὴ τὴ χερσόνησο. Καὶ οἱ δυὸ γονεῖς του κατάγονταν ἀπὸ οἰκογένειες γιατρῶν. Ὁ πατέρας του Νικόμαχος ἦταν γιατρὸς στὴν ὑπηρεσία τοῦ βασιλιᾶ Ἀμύντα τοῦ Γ', τοῦ παπποῦ τοῦ Ἀλέξανδρου.

Ὅταν πέθανε ὁ πατέρας του, ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν ἀκόμη ἀνήλικος. Ὁ γαμπρός του ὁ Πρόξενος ἀπὸ τὸν Ἀταρνέα ἔγινε κηδεμόνας του καὶ τὸν πῆρε στὴν προστασία του, ὡς τὴν ἡμέρα ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης, σὲ ἡλικία 17 χρονῶν, ἔφυγε γιὰ τὴν Ἀθήνα καὶ ἄρχισε ἐκεῖ τὶς σπουδές του στὴν Ἀκαδημία. Γιὰ τὰ νεανικά του χρόνια δὲν ἔχουμε καμιὰ πληροφορία. Θὰ μπορούσαμε ὡστόσο μὲ ἀρκετὴ σιγουριὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι παιδὶ ἀκόμη ὁ Ἀριστοτέλης γνώρισε τὸν Ἀταρνέα καὶ ὅτι ὡς μέλος μιᾶς ἰατρικῆς οἰκογένειας μὲ ὑπόληψη καὶ οἰκονομικὴ ἄνεση πῆρε τὴν καλύτερη γιὰ τὴν ἐποχή του ἐγκύκλια μόρφωση. Στὰ ἔργα του τονίζει συχνὰ μὲ ἔμφαση ὅτι ὁ γιατρὸς ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ μιὰ βασικὴ ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ κατάρτιση ὡς προετοιμασία γιὰ τὴν ἄσκηση τοῦ πρακτικοῦ του ἔργου.[2] Μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀνατράφηκε μέσα σὲ ἕνα καλλιεργημένο περιβάλλον καὶ ὅτι ἤδη ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια ἦταν ἐξοικειωμένος μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ γραμματεία τῆς ἐποχῆς του. Ὁλοφάνερα εἶχε διαβάσει ἔργα τοῦ Πλάτωνα καὶ εἶχε γοητευθεῖ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία του. Ἀλλιῶς γιατί νὰ πῆγε στὴν Ἀθήνα, καὶ γιατί ἀνάμεσα στὶς τόσες σχολὲς ποὺ μποροῦσε νὰ βρεῖ κανεὶς ἐκεῖ διάλεξε ἀκριβῶς τὴν Ἀκαδημία; Ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, ὁ Ἀριστοτέλης σίγουρα δὲν πῆγε στὴν Ἀκαδημία σὰν ἄπειρος ἐπαρχιώτης.

Ἡ Ἀκαδήμεια, τὸ Λύκειο καὶ τὸ Κυνόσαργες ἦταν τὰ τρία παλιότερα καὶ πιὸ ὀνομαστὰ δημόσια γυμναστήρια τῆς Ἀθήνας. Ἡ Ἀκαδήμεια βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ Δίπυλο, δίπλα στὸ δρόμο ποὺ διέσχιζε τὴ συνοικία τοῦ

[2] Σύμφωνα μὲ τὴ Σούδα ὁ πατέρας τοῦ Ἀριστοτέλη πρέπει νὰ εἶχε γράψει ἔργα μὲ ἰατρικὸ περιεχόμενο καὶ ἕνα βιβλίο μὲ τὸν τίτλο *Φυσικά*. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης λέει ἀπὸ τὴ μιὰ ὅτι κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ γίνει καλὸς γιατρὸς ἀντλώντας σοφία μόνο ἀπὸ τὰ βιβλία (*Ἠθ. Νικ.* X 9, 1181 b 2), καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅτι οἱ καλοὶ γιατροὶ ἀποκτοῦν βαθιὲς γνώσεις *φιλοσοφωτέρως μετιόντες τὴν τέχνην* καὶ ὅτι πρέπει νὰ εἶναι *φυσικοί* (*Περὶ αἰσθήσεως* 436 a 20 – b 1 καὶ *Περὶ νεότητος* 480 b 22-24).

Κεραμεικοῦ. Στὴν ἀρχὴ τοῦ διαλόγου τοῦ Πλάτωνα *Λύσις* ὁ Σωκράτης πορεύεται ἀπὸ τὴν Ἀκαδήμεια πρὸς τὸ Λύκειο ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς πόλης. Μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε πὼς καὶ ὁ Πλάτων, ὅπως κάποτε ὁ Σωκράτης, ἔκανε στὴν ἀρχὴ τὰ μαθήματα καὶ τοὺς διαλόγους του στὸν κῆπο καὶ στὶς αὐλὲς τῆς Ἀκαδήμειας. Μεταξὺ 390 καὶ 380 ὁ Πλάτων ἔχτισε κοντὰ στὸ γυμναστήριο μιὰ κατοικία γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ ἕνα κτίριο γιὰ τὴ σχολή του.[3] Ἤδη στὴν κωμωδία τῆς ἐποχῆς ἡ σχολὴ αὐτὴ ἀναφέρεται μὲ τὸ ὄνομα «ἡ Ἀκαδήμεια», καὶ αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ καταλάβουμε εὔκολα, ἀφοῦ μαθήματα γίνονταν καὶ στὸ γυμναστήριο.[4] Γιὰ τὸ πῶς ἦταν ὀργανωμένη ἡ σχολὴ τοῦ Πλάτωνα λίγα μόνο πράγματα γνωρίζουμε.[5] Δὲν χωράει ὡστόσο καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι ἡ Ἀκαδημία ἦταν μιὰ σχολὴ ὀργανωμένη ἀπὸ κάθε ἄποψη, μιὰ σχολὴ ποὺ σίγουρα ἀντιπροσώπευε ἕνα παιδευτικὸ ἰδεῶδες διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς σχολῆς τοῦ Ἰσοκράτη. Οἱ δυὸ σχολὲς ἐκπροσωποῦσαν δυὸ διαφορετικὰ παιδευτικὰ προγράμματα, ποὺ καὶ σήμερα ἀκόμη ἀντιπαρατίθενται τὸ ἕνα στὸ ἄλλο. Μὲ δυὸ λόγια, ὁ Ἰσοκράτης ἐκπροσωποῦσε μιὰ χρησιμοθηρικὴ παιδαγωγική. Τὸ ὑλικὸ ποὺ προσφερόταν στὴ διδασκαλία ἔπρεπε νὰ ἔχει μιὰ ἄμεσα ὠφελιμιστικὴ ἀξία. Σκοπὸς τοῦ Ἰσοκράτη ἦταν νὰ κάνει μέσα σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα τοὺς νεαροὺς σπουδαστὲς ἀποτελεσματικὰ ἱκανοὺς πολίτες καὶ πολιτικούς. Ἀντίθετα, σκοπὸς τοῦ Πλάτωνα ἦταν ἡ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα τῶν σπουδαστῶν μέσα ἀπὸ μιὰ αὐστηρὴ μαθητεία στὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη.[6] Δὲν τοὺς ἔκρυβε πὼς ὁ δρόμος εἶναι μακρὺς καὶ δύσκολος.[7] Σύμφωνα μὲ τὸ παιδευτικὸ πρόγραμμα ποὺ ἐκτίθεται στὴν *Πολιτεία* ὁ νέος πρέπει καταρχὴν νὰ σπουδάσει

[3] *ὁ ἔξω περίπατος* καὶ ὁ ἰδιωτικὸς *κῆπος*, ὅπου ὁ Πλάτων μποροῦσε νὰ ἀποσύρεται, Αἰλ. *Ποικ. ἱστ.* III 19 = Düring, *Biogr. trad.*, T. 36. Ἡ σχολὴ τοῦ Ἐπίκουρου ἦταν οἰκοτροφεῖο. Οἱ λόγιοι τῆς Ἀκαδημίας ζοῦσαν ἔξω ἀπὸ τὴ σχολή, ἀκόμη καὶ ὁ Σπεύσιππος.

[4] *ἐν γυμνασίοις Ἀκαδημείας* λέει ὁ Ἐπικράτης στὸ ἀπόσπασμα ποὺ παρατίθεται στὸν τόμ. Β', σ. 330.

[5] Βλ. Jaeger, *Aristoteles*, 15-17. H. Cherniss, *The Riddle of the Early Academy*, 62: «The external evidence for the nature of the Academy is extremely slight». Πρβ. τὶς παρατηρήσεις του στὸ *Class. Philology* 43, 1948, 130-132 γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν H. Herter, *Platons Akademie*, Bonn 1952[2] (μὲ πολλὲς βιβλιογραφικὲς πληροφορίες). Ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη βιβλιογραφία μνημονεύω τὰ ἑξῆς: G.C. Field, *Plato and his Contemporaries*, London 1948, καὶ H. I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris 1948, 102 κ.ἑ.

[6] Πρβ. τόμ. Β', σ. 274, γιὰ τὴ διαφορά μεταξὺ *ἐντιθέναι* (μεταδίδω γνώσεις ἢ συμβάλλω στὸ νὰ ἐντυπωθοῦν γνώσεις) καὶ *περιστροφῆς-μεταστροφῆς ψυχῆς* (ἡ ἐπιστροφὴ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὶς συγκεχυμένες εἰκόνες τῶν γνωμῶν στὸ φῶς τῆς καθαρῆς νόησης), *Πολιτεία* 532b.

[7] Στὴν πολεμικὴ τοῦ Ἰσοκράτη ἐναντίον τοῦ παιδευτικοῦ ἰδεώδους τῆς Ἀκαδημίας ἡ λέξη ποὺ κυριαρχεῖ εἶναι *τὸ χρήσιμον*. Στὸν *Προτρεπτικὸ* ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει

γιὰ δέκα ὁλόκληρα χρόνια μαθηματικά: ἀριθμητική, γεωμετρία, στερεομετρία, ἀστρονομία, ἁρμονία. Στὸ ἔργο τῶν γεροντικῶν του χρόνων[8] ὁ Πλάτων ὑπογραμμίζει ἀκόμη ἐντονότερα τὴ σημασία αὐτῶν τῶν προπαιδευτικῶν[9] σπουδῶν. Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε τὸ λόγο: Ὅποιος ἀσχολεῖται μὲ τὴ γεωμετρία, δὲν μένει προσκολλημένος στὰ φαινόμενα· ἀντίθετα, ἐργάζεται ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας στιγμὴ μὲ ἔννοιες καὶ προτάσεις ποὺ ἔχουν καθολικὴ ἰσχὺ καὶ ἔτσι ἀποκτᾶ τὴ συνήθεια νὰ ἀνέρχεται στὴ σφαίρα τῆς καθαρῆς σκέψης. «Ἡ γεωμετρία εἶναι ἡ γνώση τοῦ *ἀεὶ ὄντος*· αὐτὴ ὁδηγεῖ τὴν ψυχὴ πρὸς τὴν ἀλήθεια καὶ δημιουργεῖ μέσα μας τὴ σωστὴ στάση ἀπέναντι στὴ φιλοσοφία.»[10] Σύμφωνα μὲ ἕνα γνωστὸ ἀνέκδοτο, ὑπῆρχε στὸ κτίριο τῆς σχολῆς ἡ ἐπιγραφή: «Ἐδῶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μπεῖ ὅποιος δὲν ξέρει γεωμετρία».[11] Γιὰ τὸ ἀνέκδοτο αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ «se non è vero è ben fatto». Ὅσοι παρακολουθοῦσαν τὰ μαθήματα τοῦ Πλάτωνα μόνο εὐκαιριακά, ξαφνιάζονταν μὲ τὴ μέθοδό του. Ὁ Ἀριστόξενος διηγεῖται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε πεῖ σχετικὰ μὲ τὴ διάλεξη τοῦ Πλάτωνα *Περὶ τἀγαθοῦ* ὅτι ὅλοι εἶχαν πάει νὰ τὴν παρακολουθήσουν περιμένοντας νὰ ἀκούσουν κάτι γιὰ τὰ παραδοσιακὰ ἀγαθὰ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, τελικὰ ὅμως ὅλοι παραξενεύτηκαν, ὅταν ἀντὶ γι' αὐτὰ ἄκουσαν νὰ γίνεται λόγος γιὰ μαθηματικὰ καὶ ὅταν στὸ τέλος τῆς διάλεξης βγῆκε τὸ συμπέρασμα ὅτι ἕνα καὶ μόνο ἀγαθὸ ὑπάρχει.[12]

Ἀφοῦ ὁ νεαρὸς Ἀκαδημεικὸς εἶχε μαθητεύσει στὴ μαθηματικὴ σκέψη, μποροῦσε πιὰ νὰ περάσει στὴ διαλεκτική, ποὺ ἀπαιτοῦσε ἄλλα πέντε χρόνια σπουδῶν. Καὶ ἂν ἀκόμη δὲν πάρουμε κατὰ λέξη ὅσα στοιχεῖα μᾶς δίνει ὁ Πλάτων γιὰ τὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν, πρέπει ὡστόσο νὰ προϋποθέσουμε ὁπωσδήποτε κάποιον συγκεκριμένο κανονισμὸ σπουδῶν.

Ἡ κωμωδία τῆς ἐποχῆς δείχνει καθαρὰ πῶς ἔβλεπαν οἱ ἄλλοι τὴν Ἀκαδημία. Ἤξεραν ὅτι ὁ Πλάτων φερόταν στοὺς μαθητές του μὲ λεπτότητα καὶ εὐγένεια.[13] Οἱ κάτοικοι τῆς Ἀθήνας ἀναγνώριζαν στὸ δρόμο τοὺς Ἀ-

μὲ πάθος τὴ σκοπιὰ τῆς Ἀκαδημίας: «Ὅποιος μιλάει συνεχῶς γιὰ τὸ χρήσιμο, δὲν ἔχει μάθει νὰ ἀναγνωρίζει ποῦ διαφέρουν τὸ καλὸ καὶ τὸ ἀναγκαῖο», Β 42, τόμ. Β', σ. 179. Καὶ σχετικὰ μὲ τὴν εὐκολία τῆς φιλοσοφίας, βλ. τόμ. Β', σ. 184.

8 *Νόμ.* 817 e - 822 c.

9 *Πολιτεία* 536 d *προπαιδεία.*

10 *Πολιτεία* 527 b.

11 *ἀγεωμέτρητος μηδεὶς εἰσίτω.*

12 Πρβ. παρακάτω, σ. 299. Ἡ κωμωδία τῆς ἐποχῆς μνημονεύει τὸ *Πλάτωνος ἀγαθὸν* ὡς κάτι τὸ αἰνιγματικό: Φιλήμων ΙΙ 496 Kock· Ἄμφις ΙΙ 237, Ἄλεξις ΙΙ 353, Φιλιππίδης ΙΙΙ 303. Ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων ἐκφράζεται εἰρωνικὰ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο καταλάβαιναν τὴ διδασκαλία του οἱ ἐκτὸς σχολῆς, *Φίληβος* 14 d.

13 Ὁ Ἐπικράτης λέει: *ὁ Πλάτων δὲ παρὼν καὶ μάλα πράως οὐδὲν ὀρινθεὶς ἐπέταξ' αὐτοῖς.*

καδημεικοὺς ἀπὸ τὸ ντύσιμο καὶ ἀπὸ τὸ φέρσιμό τους: «Τότε σηκώθηκε ἕνας ἔξυπνος νεαρὸς ἀπὸ αὐτοὺς τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνα, καλοχτενισμένος, μὲ κομψὸ γένι καὶ ὄμορφα, συμμετρικὰ δεμένα σαντάλια· τὸ ροῦχο του ἦταν ἄψογο καὶ ὁ ἴδιος στηριζόταν σὲ μπαστούνι· ξένος μᾶλλον παρὰ ντόπιος, σκέφτηκα· καὶ μᾶς ἀπηύθυνε τὸ λόγο μὲ ἐπισημότητα».[14] Οἱ πιὸ σημαντικὲς διδασκαλίες τοῦ Πλάτωνα ἦταν γενικὰ γνωστές· ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διδασκαλία του γιὰ τὸ ἕνα καὶ μοναδικὸ ἀγαθό, γνωστὲς ἦταν οἱ λεπτολόγες συζητήσεις ποὺ διαβάζουμε στὸν *Παρμενίδη*·[15] μποροῦσε μάλιστα σὲ μιὰ κωμωδία νὰ γίνει ὑπαινιγμὸς σὲ συγκεκριμένο χωρίο ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ ὀνομαστοὺς διαλόγους·[16] ὁ Ἄλεξις στὴν κωμωδία του *Φαῖδρος* ἔκανε χωρατὰ μὲ τὸν Ἔρωτα τοῦ Πλάτωνα.[17] Ἦταν ἐπίσης γνωστὸ ὅτι στὴν Ἀκαδημία συζητιόταν ἡ σχέση τοῦ σώματος μὲ τὴν ψυχὴ καθὼς καὶ ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς.[18]

Δὲν ξέρουμε καθόλου μὲ ποιὸν τρόπο ἔκανε τὶς σπουδές του στὴν Ἀκαδημία ὁ Ἀριστοτέλης. Βέβαια αὐτὸς ἦταν ἕνας Ἀριστοτέλης καὶ ὄχι κάποιος ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους νεαροὺς ποὺ σπούδαζαν ἐκεῖ. Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἔφτασε στὴν Ἀθήνα, ὁ Πλάτων εἶχε μόλις πρὶν ἀπὸ λίγο φύγει γιὰ τὴ Σικελία. Σχολάρχης καὶ ἡγετικὴ φυσιογνωμία στὴν Ἀκαδημία ἦταν τότε ὁ Εὔδοξος ἀπὸ τὴν Κνίδο, ἕνας ἀσυνήθιστα πολύπλευρος ἐπιστήμονας, μαθηματικός, ἀστρονόμος καὶ γεωγράφος, ποὺ δὲν ἦταν ἀκόμη οὔτε τριάντα χρονῶν.[19] Πρὶν μερικὰ χρόνια εἶχε ὀργανώσει στὴν Κύζικο μιὰ σχολὴ καὶ ἔτσι —παρὰ τὴ νεαρή του ἡλικία— ἦταν ἀπόλυτα κατάλληλος νὰ διευθύνει τὶς σπουδὲς στὴν Ἀκαδημία. Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνα ξέρουμε πῶς ὁ

[14] Ἔφιππος στὸν Ἀθήν. XI 509 c = II 257 Kock: *εὔστοχος νεανίας τῶν ἐξ Ἀκαδημείας τις ὑπὸ Πλάτωνα*. Παρόμοια καὶ ὁ Ἀντιφάνης στὸν Ἀθήν. XII 544 f = II 23 Kock. *Paroem. Gr.* II 265 *Ἀκαδημίηθεν ἥκεις· ἤτοι σοφὸς καὶ σπουδαῖος ὑπάρχεις*. Γιὰ τὰ λιτὰ γεύματα: Ἡγήσανδρος στὸν Ἀθήν. X 419 d. Περισσότερα στοῦ Düring, *Herodicus the Cratetean*, 84-89. — Τὶς ἀρχαῖες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἀριστοτέλη τὶς βρίσκει κανεὶς στοῦ Düring, *Biogr. trad.*, 347-352. Σύμφωνα μὲ τὸν K. Kraft, «Über das Bildnis des Aristoteles», *Jahrb. für Numismatik und Geldgeschichte* 13, 1963, τὸ περίφημο κεφάλι τοῦ Ἀριστοτέλη πρέπει νὰ παριστάνει τὸν Πλάτωνα, γιατὶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν πρέπει νὰ εἶχε γενειάδα. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Kraft δὲν εἶναι πειστικά. Ἡ ἔκφραση *χρώμενος-κουρᾷ* (Ἕρμιππος στὸν Διογ. Λαέρτ. VI = *Biogr. trad.*, 49 c) σημαίνει φυσικὰ «μὲ κοντὰ περιποιημένα γένια» ἢ «καλοχτενισμένος», πρβ. *εὖ μὲν μαχαίρᾳ ξύστ' ἔχων τριχώματα* στὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Ἔφιππο ποὺ μνημονεύσαμε.

[15] Ἀντιφάνης στὸν Ἀθήν. III 98 = II 58 Kock, βλ. Düring, *Biogr. trad.*, 355.

[16] Θεόπομπος I 737 Kock = *Φαίδων* 96 e. Ἡ κωμωδία του παραστάθηκε, πιθανόν, λίγο μετὰ τὴ «δημοσίευση» τοῦ *Φαίδωνα*.

[17] Ἄλεξις II 386 Kock.

[18] *ψυχή-σῶμα*, Ἄλεξις II 355, Κρατίνος II 292 Kock.

[19] Βλ. παρακάτω, σ. 313, καθὼς καὶ τὰ ὑπόλοιπα χωρία ποὺ δίνονται στὸ εὑρετήριο.

ἴδιος εἶχε ἀπὸ καιρὸ στενὲς σχέσεις μὲ τοὺς μαθηματικοὺς τῆς ἐποχῆς του. Ἡ ἄφιξη τοῦ Εὔδοξου καὶ τῶν μαθητῶν του ἔδωσε στὴν Ἀκαδημία ἕναν καινούριο χαρακτήρα: τὴν ἔκανε τόπο συνάντησης λογίων ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τοῦ ἑλληνόφωνου κόσμου. Μὲ τὸν Εὔδοξο ἄρχισε ἡ περίοδος τῆς πραγματικῆς ἀκμῆς τῆς Ἀκαδημίας. Ὁ Πλάτων ἐπέστρεψε ἀπὸ τὴ Σικελία μὲ καινούριες ἐντυπώσεις καὶ ἐμπειρίες, καὶ ἔγραψε, τὸν ἕναν μετὰ τὸν ἄλλο, μιὰ σειρὰ ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικούς, ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἄποψη, διαλόγους του. Στὶς Συρακοῦσες εἶχε συναντηθεῖ μὲ πολλοὺς ὀνομαστοὺς ἐπιστήμονες καὶ στοχαστές· μερικοὺς τοὺς ἔπεισε νὰ ἔρθουν στὴν Ἀθήνα· ὁ σημαντικότερος ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ὁ γιατρὸς Φιλιστίων.[20]

Τὴν πιὸ μεγάλη της σημασία γιὰ τοὺς κατοπινοὺς τὴν ἀπέκτησε ἡ Ἀκαδημία ὡς σημεῖο συνάντησης λογίων, ποὺ κάτω ἀπὸ συνθῆκες ἀπόλυτης ἰσότητας συζητοῦσαν μεταξύ τους τὰ πιὸ διαφορετικὰ προβλήματα παίρνοντας καὶ δίνοντας γόνιμα ἐρεθίσματα καὶ ἐπιδρώντας ὁ ἕνας στὸν ἄλλο.[21] Ἐκεῖνο ποὺ τοὺς συνέδεε ἦταν τὸ κοινό τους ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ ὄχι —ὅπως στὶς ἑλληνιστικὲς σχολὲς— ἡ προσκόλλησή τους στὶς ἴδιες ἰδέες. Ἴσα ἴσα, ὁ καθένας τους εἶχε τὴ δική του γνώμη —ἀκριβῶς ὅπως οἱ σημερινοὶ καθηγητὲς στὰ πανεπιστήμια. Ὁ πανέξυπνος, λοιπόν, νεαρὸς Ἀριστοτέλης εἶχε τὴν τύχη νὰ βρεθεῖ τὴν κατάλληλη στιγμὴ στὸν κατάλληλο τόπο, ἐκεῖ δηλαδὴ ὅπου συνάντησε ἀνθρώπους ποὺ γονιμοποίησαν μὲ ἕναν ἐντελῶς ξεχωριστὸ τρόπο τὴ σκέψη του καὶ τὴν ὁδήγησαν μέσα σὲ ἐλάχιστο χρόνο σὲ πλήρη ἀνάπτυξη.

Ὁ Ἀριστοτέλης γνώρισε στὴν Ἀκαδημία τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο, τὴν ὁποία εἶχε ἀναπτύξει ὁ Πλάτων ἀπὸ τὴ σωκρατικὴ τεχνικὴ τῶν ἐρωτήσεων. Ὁ Σωκράτης εἶχε δημιουργήσει τὴν τεχνικὴ μιᾶς ἀποδεικτικῆς μεθόδου ποὺ βασιζόταν στὴν ἐρώτηση καὶ τὴν ἀπάντηση[22] καὶ προσπαθοῦσε νὰ προσδιορίζει μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικά. «Ὁ Σωκράτης ἀσχολήθηκε μὲ τὶς ἠθικὲς ἀρετὲς καὶ ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ προσπάθησε νὰ τὶς ὁρίσει μὲ ἕναν τρόπο γενικό. Ἐκεῖνο ποὺ ἔψαχνε νὰ βρεῖ —πολὺ σωστὰ— ἦταν τὸ *τί*· προσπαθοῦσε δηλαδὴ νὰ βγάζει συμπεράσματα, καὶ γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἔπρεπε νὰ ξεκινάει ἀπὸ ἕναν ὁρισμό.[23] Ἀπὸ αὐτὸν λοιπὸν ξεκίνησε ἡ μέθοδος νὰ συνοψίζονται τὰ ἐπιμέρους χαρακτηριστικὰ σὲ κάτι ποὺ εἶναι πάντοτε τὸ ἴδιο καὶ γενικό· δὲν ξεχώριζε ὡστόσο τὸ γενικὸ ἀπὸ

20 Εἶναι πιθανὸ ὁ Φιλιστίων νὰ ἔδωσε στὸν Ἀριστοτέλη τὴν ὤθηση γιὰ τὴ θεωρία του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ βασικὲς ποιότητες ἀποδίδονται στὰ τέσσερα στοιχεῖα· βλ. τόμ. Β', σ. 86. Πρβ. ἐπίσης τόμ. Β', σ. 330.

21 Βλ. παρακάτω, σ. 449 καὶ τόμ. Β', σ. 203.

22 *Τοπ.* IX 33, 183 b 6.

23 *Μῦ* 4, 1078 *b* 17-25.

τὰ ἐπιμέρους πράγματα, καὶ στὸ θέμα αὐτὸ ἡ σκέψη του ἦταν ἀπόλυτα ὀρθή.»[24] Στόχος τοῦ Σωκράτη ἦταν νὰ συλλαμβάνει μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ σαφήνεια τὶς ἠθικὲς ἔννοιες. Πίστευε ἀκράδαντα ὅτι ἂν κάποιος κατακτοῦσε τὴ γνώση τῆς ἀρετῆς, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ μεταφέρει τὴ γνώση αὐτή, χωρὶς τὸ φόβο τῆς πλάνης, σὲ ὅλες τὶς πράξεις του. Ὁ Πλάτων προχώρησε ἕνα σημαντικὸ βῆμα πιὸ πέρα: ἂν μποροῦμε νὰ ἀναζητοῦμε τὸ ἀγαθὸ μὲ τὸ νοῦ καὶ μὲ τὸ νοῦ νὰ τὸ προσδιορίζουμε μὲ ἀσφάλεια, τότε πρέπει νὰ δεχτοῦμε —πίστευε ὁ Πλάτων— ὅτι τὸ ἀγαθὸ ὑπάρχει κατὰ κάποιο τρόπο ἀνεξάρτητα ἀπὸ μᾶς.[25] Αὐτὸ ποὺ εἶναι κοινὸ σὲ κάθε ἀγαθὸ καὶ ποὺ τὸ μάτι τῆς ψυχῆς μας μπορεῖ νὰ τὸ διακρίνει, πρέπει νὰ εἶναι κάτι ποὺ ὑπάρχει, καὶ μάλιστα κάτι ποὺ ὑπάρχει καθεαυτό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ μᾶς. Ἔτσι γεννήθηκε ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν,[26] σὰν ἕνα μοναδικό, καθὼς φαίνεται, ὅραμα, «ὅπως ὕστερα ἀπὸ πολλὴ δουλειά, ὅταν πιὰ ἔχουμε τελείως ταυτιστεῖ μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς δουλειᾶς μας, ξαφνικὰ σηκώνεται μέσα στὴν ψυχή μας μιὰ φωτιά, λὲς καὶ πετάχτηκε μιὰ σπίθα». Αὐτὸ τὸ ὅραμα κυριάρχησε πάνω στὴ σκέψη τοῦ Πλάτωνα. Σὲ ὅλα του τὰ ἔργα ὕστερα ἀπὸ τὸν *Γοργία* ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν παίζει πρωτεύοντα ρόλο ἤ, τουλάχιστον, προϋποτίθεται. Γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐξηγήσει τὴν ὕπαρξη τῶν ἰδεῶν ὁ Πλάτων ἀνέπτυξε τὴ θεωρία γιὰ τὶς πρῶτες ἀρχὲς τοῦ «εἶναι»: τὸ *ἕν*, ποὺ τὸ ταύτισε μὲ τὸ ἀπόλυτο ἀγαθό, καὶ τὸ *μέγα-μικρόν*. Ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, ὅπως λέει στὴν *Πολιτεία*, γεννήθηκε ἀπὸ ἐκεῖ·[27] αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι τὸ πολικὸ ἀστέρι στὴ ζωή μας. Ὁ Πλάτων ἵδρυσε τὴ σχολή του γιὰ νὰ κερδίσει μὲ τὸ μέρος τοῦ ἰδανικοῦ του τὴ νέα γενιὰ καὶ ὄχι τόσο γιὰ νὰ καλλιεργήσει τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ἐκεῖνο ποὺ ἤθελε ὁ Πλάτων ἦταν νὰ διαπαιδαγωγήσει πολιτικὰ τοὺς νέους· πρόθεσή του ἦταν νὰ κάνουν οἱ νέοι πράξη ὅσα ἔμαθαν στὴν Ἀκαδημία. Ἡ *Πολιτεία*, ὁ *Πολιτικὸς* καὶ οἱ *Νόμοι* δὲν εἶναι κατὰ κύριο λόγο θεωρητικὲς διερευνήσεις·[28] εἶναι ἔργα προγραμματικά. Ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων δοκίμασε στὴ Σικελία νὰ μετατρέψει σὲ πράξη τὶς σκέψεις του. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μαθητές του ἀνέπτυξαν καὶ αὐτοὶ πολιτικὴ δραστηριότητα. Αὐτοῦ τοῦ πράγματος συνέπεια ἦταν ἐπομένως καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ ἐπιδράσει πάνω στὸν νεαρὸ Ἀλέξανδρο

24 *Μῦ* 9, 1086 b 2-5.

25 Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐπιχειρηματολογεῖ ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὴν αἴσθηση στὸ *Γάμμα* 5, 1010 b 36: πρέπει νὰ ὑπάρχει κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν αἴσθηση, ποὺ νὰ εἶναι ἀναγκαστικὰ *πρότερο σὲ σχέση μὲ τὴν αἴσθηση*.

26 Γιὰ τὶς διάφορες ὄψεις τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν βλ. παρακάτω, σ. 370, 441-446.

27 506 d *τί ποτ' ἐστὶ τἀγαθὸν ἑάσωμεν τὰ νῦν... ὃς δ' ἔκγονός τε τοῦ ἀγαθοῦ φαίνεται καὶ ὁμοιότατος ἐκείνῳ λέγειν ἐθέλω*. Γιὰ τὴ θεωρία τῶν ἀρχῶν, βλ. παρακάτω, σ. 315 κ.ἑ.

28 *τοῦ εἰδέναι χάριν*, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης, *Φυσ.* II 3, 194 b 17.

καὶ στὸν νεαρὸ Κάσσανδρο, τὸ γιὸ τοῦ Ἀντίπατρου. Καὶ ὅπως ὁ Πλάτων δὲν πέτυχε ἀπολύτως τίποτε στὶς Συρακοῦσες, τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὸν Ἀριστοτέλη στὴ Μίεζα, ἔστω κι ἂν στὴν περίπτωσή του οἱ λόγοι ἦταν διαφορετικοί.

Ὁ Πλάτων ὅμως δὲν ἦταν μόνο παιδαγωγός. Τὸ σωκρατικὸ ἐρώτημα «τί εἶναι τὸ ἀγαθό;» δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ὁδηγήσει στὰ σημαντικότερα ἐρωτήματα «τί εἶναι τὰ πράγματα;» καὶ «τί σημαίνει "εἶναι";». Τὰ ἐρωτήματα μὲ τὰ ὁποῖα εἶχαν παλέψει οἱ προσωκρατικοὶ στοχαστὲς ξαναγύριζαν τώρα: Μποροῦμε ἢ δὲν μποροῦμε νὰ συλλάβουμε μὲ τὴ νόησή μας τὰ φυσικὰ φαινόμενα; Σὲ ποιὰ σχέση βρίσκονται τὰ αἰσθητὰ πράγματα, αὐτὰ ποὺ ὑπόκεινται στὴ μεταβολὴ καὶ τὴ φθορά, μὲ τὸ λογικὰ ἀπαιτούμενο ὑπόστρωμα, εἴτε αὐτὸ εἶναι ἡ ὕλη εἴτε κάτι ἄλλο; Πῶς φτάνουμε στὴ γνώση; Καὶ ἀκόμη: Πῶς μεταδίδουμε τὴ γνώση αὐτὴ σὲ κάποιον ἄλλον;[29] Ὁ Πλάτων γνώριζε πολὺ καλὰ τὶς διδασκαλίες τῶν προσωκρατικῶν στοχαστῶν. Στὸ ἔργο του ὑπάρχουν ἐπίσης προανακρούσματα καὶ ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς ἐπισκοπήσεις[30] τῆς ἱστορίας διάφορων προβλημάτων, ποὺ συναντοῦμε στὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ διδασκαλία του γιὰ τὰ ἀσώματα στοιχειώδη τρίγωνα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σχηματίζονται τὰ πέντε κανονικὰ πολύγωνα, ποὺ μὲ τὴ σειρά τους ἀντιστοιχοῦν στὰ βασικὰ στοιχεῖα, εἶναι μιὰ ἰδιοφυὴς σύνθεση τῶν θεωριῶν τοῦ Ἐμπεδοκλῆ καὶ τῶν Ἀτομικῶν. Οἱ διάλογοι *Φαίδων* καὶ *Τίμαιος* ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ Πλάτων κατεῖχε ἀπόλυτα τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ τὴν ἰατρικὴ τῆς ἐποχῆς του. Οἱ ἱστορικὲς ἐξάλλου γνώσεις του καὶ ἡ ἄποψη ποὺ εἶχε γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ φαίνονται καθαρὰ παντοῦ μέσα στὰ ἔργα του. Στὸν περίφημο καὶ συχνὰ μνημονευόμενο[31] χαρακτηρισμό του ὁ Goethe δίνει ὅλη τὴν ἔμφαση στὴ μία μόνο ὄψη τοῦ μεγάλου στοχαστῆ: στίς, ὑπερβολικὲς καμιὰ φορά, ὀντολογικὲς θεωρητικές του ἀναζητήσεις, ποὺ προδίδουν μιὰ ἰσχυρὴ τάση πρὸς τὸ μυστικισμό.[32] Σὲ ὁρισμένες περιοχὲς ὡστόσο ὁ Πλάτων κατεῖχε ἀναμφίβολα μιὰ πλατιὰ «γήινη σοφία», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὰ λόγια τοῦ Goethe. Συχνὰ μάλιστα μᾶς ἀποκαλύπτει μιὰ αἴσθηση τῆς πραγματικότητας μεγαλύτερη ἀπὸ τοῦ

29 Βλ. παρακάτω, σ. 441-442.

30 *Θεαίτ.* 152e· ἡ ἑνότητα 241d – 251a τοῦ *Σοφ.* εἶναι ἡ μοναδικὴ συστηματικὰ συγκροτημένη ἐπισκόπηση. Γενικὰ οἱ ἀναδρομὲς στὴν ἱστορία τῶν προβλημάτων εἶναι ἐνσωματωμένες στὴν ἔκθεση, ὅπως στὸν *Φαίδωνα* καὶ στὸν *Φαῖδρο*.

31 K. Praechter, *Die Philosophie des Altertums*, 1926, 187· H. Herter, *Platons Akademie*, 16.

32 Ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων λέει στὸ *Συμπ.* 210a *τὰ δὲ τέλεα καὶ ἐποπτικά*, στὸν *Φαῖδρο* 249c κ.ἑ. *τελέους ἀεὶ τελετὰς τελούμενος*. Ἔτσι ὁ Πλούταρχος μιλάει γιὰ *ἐποπτικὸν μέρος τῆς φιλοσοφίας* (*Περὶ Ἴσ. καὶ Ὄσ.* 77, 382e).

'Αριστοτέλη καὶ ἕνα πιὸ κοφτερὸ μάτι γιὰ συγκεκριμένες λεπτομέρειες τῆς ζωῆς καὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου.[33]

Μὲ τὴν ὀξυδέρκεια ποὺ τὸν χαρακτήριζε ὁ Πλάτων θὰ πρέπει νὰ διέκρινε ἀρκετὰ νωρὶς τὰ ἀσυνήθιστα χαρίσματα τοῦ νεαροῦ 'Αριστοτέλη. Συχνὰ ξεχνοῦμε τὴ μεγάλη διαφορὰ ἡλικίας ποὺ εἶχαν οἱ δυό τους: ὁ Πλάτων ἦταν σαράντα πέντε χρόνια μεγαλύτερος. Ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση, ὁ Πλάτων ἦταν στὴν ἡλικία τοῦ καθηγητῆ ποὺ ἔχει πάρει τὴ σύνταξή του ὅταν συνάντησε γιὰ πρώτη φορὰ τὸν οὔτε εἰκοσάχρονο τότε 'Αριστοτέλη. Στὸν *Παρμενίδη* του ὁ Πλάτων παρουσιάζει ἕναν νεαρὸ 'Αριστοτέλη, «ποὺ ἀργότερα ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς Τριάντα»: πρέπει νὰ εἶχαν δίκιο ὅσοι ἀρκετὲς φορὲς ὡς τώρα διατύπωσαν τὴν ὑπόθεση ὅτι στὴν πραγματικότητα ὁ Πλάτων κάνει στὸ διάλογό του αὐτὸν ἕναν ὑπαινιγμὸ στὸν νεαρὸ μαθητή του,[34] ποὺ ἦταν παρὼν στὴν αἴθουσα ὅταν διαβάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ *Παρμενίδης*. Τὶς παλιότερες ἀπόψεις του ὁ Πλάτων τὶς βάζει στὸ στόμα τοῦ νεαροῦ Σωκράτη, ἐνῶ τὶς πιὸ ὥριμες τὶς ἐκπροσωπεῖ ὁ ἡλικιωμένος Παρμενίδης. Ὁ D. G. Ritchie[35] κάνει ἕναν ἐνδιαφέροντα παραλληλισμὸ τοῦ *Παρμενίδη* μὲ τὸν *Σοφιστή*. 'Αφοῦ ὁ Παρμενίδης ἔχει συζητήσει κριτικὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Σωκράτη, στὴ συνέχεια περνάει —χρησιμοποιώντας αὐστηρὴ ζηνώνεια διαλεκτικὴ— στὴν ἀμφισβήτηση τῆς διδασκαλίας τῶν 'Ελεατῶν· ἔτσι φτάνει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ «ἕνα» καὶ τὸ «ἄλλο» καὶ ὑπάρχουν καὶ δὲν ὑπάρχουν. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο στὸν *Σοφιστὴ* ὁ ξένος ἀπὸ τὴν 'Ελέα ὑποβάλλει σὲ κριτικὴ τὸν «πατέρα» Παρμενίδη καὶ βεβαιώνει πὼς τὸ *μὴ ὂν* ἀπὸ κάποια ἄποψη ὑπάρχει καί, ἀντίστροφα, ὅτι τὸ ὂν ἀπὸ κάποια ἄποψη δὲν ὑπάρχει.[36] Καὶ στοὺς δύο ἑπομένως διαλόγους ἔχουμε τὸ ἴδιο πράγμα: ἕνας νέος στὴν ἡλικία συζητητὴς ὑποβάλλει μὲ εὐγένεια σὲ κριτικὴ τὶς ἀπόψεις ἑνὸς πολὺ πιὸ ἡλικιωμένου, διακεκριμένου φιλοσόφου· ὁ ἡλικιωμένος τὸν ἀκούει πρόθυμα, παίρνει στὰ σοβαρὰ τὴν κριτική του καὶ παραδέχεται ὅτι ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ἀντιρρήσεις του εἶναι δικαιολογημένες. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἕνας βαθυστόχαστος διάλογος ὁδηγεῖ τοὺς ἡλικιωμένους δασκάλους νὰ διορθώσουν κάποιες λεπτομέρειες στὶς παλιότερες διδασκαλίες τους. Πιστεύω πὼς ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἀντικατοπτρίζει τὴν κατάσταση καὶ τὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε στὴν 'Ακαδημία. Ὁ Πλάτων περιγράφει πῶς ὁ Παρμενίδης ὕστερα ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ νεαροῦ μαθητῆ του τροποποιεῖ τὶς ἀπόψεις του· ἐκεῖνο ποὺ θέλει νὰ πεῖ εἶναι πὼς

33 Π.χ. στὴν ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ: *Νόμ.* 653 a κ.ἑ. καὶ γενικὰ στὸ παιδευτικό του πρόγραμμα στοὺς *Νόμους*.

34 Düring, *Biogr. trad.*, 357.

35 *Plato*, 1902, 124.

36 241 d. Χαριτολογώντας ὀνομάζει τὸν ἑαυτό του «ἕνα εἶδος πατροκτόνου».

καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴ δική του πλευρὰ εἶναι ἕτοιμος νὰ ἀκούσει μὲ προθυμία τὶς ἀντιρρήσεις ἑνὸς νεαροῦ μαθητῆ του.

Σύμφωνα μὲ ἕνα ἀρχαῖο ἀνέκδοτο ὁ Ἀριστοτέλης ἐπονομάστηκε «ὁ *Νοῦς*» ἢ «ὁ *Νοῦς τῆς διατριβῆς*» (=τῆς σχολῆς).[37] Σὲ ἕνα ἄλλο ἀνέκδοτο μποροῦμε νὰ δώσουμε περισσότερη πίστη. Σύμφωνα μὲ αὐτό, τὸν Ἀριστοτέλη τὸν φώναζαν «ἀναγνώστη».[38] Ἡ θέση ἑνὸς *ἀναγνώστου* στὴν Ἀκαδημία ἦταν θέση δούλου: ὁ *ἀναγνώστης* ἦταν ἕνας εἰδικὰ ἐξασκημένος σ' αὐτὸ τὸ ἔργο δοῦλος. Ἕνα βιβλίο θεωροῦνταν «δημοσιευμένο», ἂν εἶχε διαβαστεῖ ἀπὸ ἕναν «ἀναγνώστη» μπροστὰ σὲ κοινό.[39] Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς νεαροὺς σπουδαστὲς τῆς Ἀκαδημίας «ἄκουγαν» βιβλία. Ὁ Ἀριστοτέλης διέφερε στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν συσπουδαστῶν του: αὐτὸς διάβαζε βιβλία μὲ τὸν τρόπο ποὺ τὰ διαβάζουμε καὶ ἐμεῖς καὶ κατάρτιζε συλλογὲς μὲ ἀποσπάσματά τους, ποὺ τὰ κατέτασσε μεθοδικά· τὴν πληροφορία τὴν ἔχουμε ἀπὸ τὸν ἴδιο.[40] Τὸ πέρασμα στὴ συνήθεια νὰ διαβάζει κανεὶς βιβλία ἀντὶ νὰ τὰ ἀκούει ἔγινε αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐποχή: ὕστερα ἀπὸ τὸ 370 ὑπῆρχε πιὰ στὴν Ἀθήνα ἀναγνωστικὸ κοινό.[41] Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ὕστερα τὸ παρατσούκλι δὲν θὰ περιεῖχε πιὰ καμιὰ αἰχμή. Γι' αὐτὸ καὶ πιστεύω ὅτι τὸ ἀνέκδοτο εἶναι αὐθεντικό. Ἡ ἱστορία ἔχει πολὺ μεγάλη ἀξία, γιατὶ φωτίζει μιὰ βασικὴ διαφορὰ τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Εἶναι πιθανὸ τὸ παρατσούκλι αὐτὸ νὰ εἶχε κάτι τὸ μειωτικό. Ὁ Πλάτων ἐκφράζεται συχνὰ

37 Φιλόπονος, *Περὶ ἀϊδιότητος κόσμου* VI 27 *ὑπὸ Πλάτωνος τοσοῦτον τῆς ἀγχινοίας ἠγάσθη ὡς Νοῦς τῆς διατριβῆς ὑπ' αὐτοῦ προσαγορεύεσθαι.* Vita Marc. 7 *ἀπόντος* (δηλ. *Ἀριστοτέλους*) *τῆς ἀκροάσεως ἀνεβόα, Ὁ Νοῦς ἄπεστι, κωφὸν τὸ ἀκροατήριον.* Ἡ πληροφορία ὑπάρχει μὲ αὐτὴ τὴ μορφὴ καὶ στὴν ἀραβικὴ παράδοση. Ἡ Vita Marciana ἀνάγεται στὸν Πτολεμαῖο -el-Garib. Εἶναι πιθανὸ καὶ τοῦ Φιλόπονου ἡ πηγὴ νὰ εἶναι ὁ Βίος τοῦ Πτολεμαίου. Ὅπως ἔχω δείξει στὸ *Biogr. trad.* (108-109), ἡ ρήση στὴν πιὸ ἐκτενὴ μορφή της εἶναι σίγουρα πλαστή. Πρότυπό της εἶναι τὸ ἀπ. 12 τοῦ Ἐπίχαρμου *νοῦς ὁρῇ καὶ νοῦς ἀκούει· τἄλλα κωφὰ καὶ τυφλά.* Ἀντίθετα, εἶναι δυνατὸ ὁ Πλάτων νὰ ἔδωσε στὸν νεαρὸ μαθητή του τὸ παρατσούκλι *Νοῦς*, καὶ μάλιστα κάνοντας σαφὴ ὑπαινιγμὸ στὸν Ἐπίχαρμο. Ὁ Ἐπίχαρμος ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀγαπημένους ποιητὲς τοῦ Πλάτωνα.

38 Vita Marc. 6 *Πλάτων ἔλεγεν, Ἀπίωμεν εἰς τὴν τοῦ ἀναγνώστου οἰκίαν.*

39 Ὁ Λύκων ὅρισε στὴ διαθήκη του (βλ. Διογ. Λαέρτ. V 73) ὁ *ἀναγνώστης* του νὰ κληρονομήσει *τὰ βιβλία* του *τὰ ἀνεγνωσμένα.* Ὁ Στράτων ἀναφέρει στὴ διαθήκη του (Διογ. Λαέρτ. V 62) (*τὰ βιβλία ἃ*) *αὐτοὶ γεγράφαμεν.* Ἐννοεῖ, πιθανόν, χειρόγραφα γραμμένα μὲ τὸ ἴδιο του τὸ χέρι καὶ ὄχι δημοσιευμένα. Τὰ βιβλία ποὺ μποροῦσε νὰ τὰ βρεῖ κανεὶς στὸ ἐμπόριο ὁ Πλάτων τὰ ὀνομάζει *δεδημοσιωμένα*, *Σοφ.* 232d. Πρβ. Düring, *Biogr. trad.*, 441.

40 Τὰ χωρία τὰ βρίσκει κανεὶς στὸν Β' τόμ., σ. 441, ὑποσ. 127.

41 F. Kenyon, *Books and Readers in Ancient Greece and Rome*, 1951, 25: «It is not too much to say that with Aristotle the Greek world passed from oral instruction to the habit of reading».

μὲ περιφρόνηση γιὰ τοὺς *δοξοσόφους*, οἱ ὁποῖοι «τρέφονται ἀπὸ τὸ τραπέζι τῶν γνωμῶν».[42] Ἀντίθετα, ἦταν ἕνα ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ Ἀριστοτέλη τὸ πάθος μὲ τὸ ὁποῖο διαφωνοῦσε μὲ τὶς γνῶμες ἄλλων στοχαστῶν. Σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ ἦταν ὁ ἀκούραστος, ὁ διαβασμένος ἀναγνώστης. Σὲ ὅλα τὰ ἔργα του παρακολουθοῦμε τὰ ἴχνη αὐτῆς τῆς τεράστιας πολυμάθειάς του. Ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν, ἄλλωστε, εὐκατάστατος· μποροῦσε ἐπομένως νὰ ἔχει δική του μιὰ μεγάλη βιβλιοθήκη. Ὅταν πέθανε ὁ Σπεύσιππος, ὁ Ἀριστοτέλης ἀγόρασε καὶ ἐκείνου τὴ βιβλιοθήκη πληρώνοντας τρία τάλαντα,[43] ποσὸ σεβαστὸ γιὰ ἕναν ἰδιώτη.

Τὰ προχωρημένα μέλη τῆς Ἀκαδημίας ἀναλάμβαναν φυσικὰ νὰ διδάξουν. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ μᾶς σώθηκαν εἶναι χειρόγραφα γιὰ τέτοιες προφορικὲς παραδόσεις. Μερικὰ χωρία τους μᾶς δίνουν, μὲ ἔμμεσο τρόπο, πληροφορίες γιὰ τὴν αἴθουσα διδασκαλίας στὴν Ἀκαδημία.[44] Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ πολὺ συχνὰ τὰ ὀνόματα Σωκράτης καὶ Καλλίας ὅταν θέλει νὰ κάνει σαφέστερη τὴν ἐπιχειρηματολογία του μὲ παραδείγματα, καὶ μάλιστα πολλὲς φορὲς μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε ἀπὸ τὴ διατύπωση νὰ μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι μὲ μιὰ χειρονομία δείχνει μιὰ ζωγραφιά. «Λέμε ὅτι αὐτὸ ἐκεῖ τὸ ἄσπρο εἶναι ὁ Σωκράτης καὶ ὅτι αὐτὸ ποὺ πλησιάζει εἶναι ὁ Καλλίας.»[45] Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀκριβῶς ἡ σκηνὴ ποὺ διαβάζουμε στὸ 335 c τοῦ *Πρωταγόρα*. Σὲ ἄλλα παραδείγματα μιλάει γιὰ τὸν «καθιστὸ» Σωκράτη, γιὰ τὴν πλακουτσωτή του μύτη, γι' αὐτὸ ποὺ κάνει, κ.ο.κ., καὶ μάλιστα ἔτσι ὥστε ὁ ἀναγνώστης νὰ φέρνει στὴ θύμησή του τὸν Σωκράτη στὴ φυλακή, ἀνακαθισμένον στὸ κρεβάτι του. Ὅπως ὑπέδειξε ὁ Jackson, ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ παραδείγματα αὐτὰ εἶναι διατυπωμένα «δεικτικά»: ὁ διδάσκων δείχνει κάτι μὲ τὸ δάχτυλό του. Εὔκολα βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ αἴθουσα διδασκαλίας ἦταν διακοσμημένη μὲ δύο μεγάλους πίνακες: στὴ μιὰ πλευρὰ τὸ —ξεχωριστῆς σημασίας— ἐντερμέδιο ἀπὸ τὸν *Πρωταγόρα*, ὅταν ὁ Σωκράτης σηκώνεται νὰ φύγει καὶ ὁ Καλλίας σπεύδει νὰ τὸν σταματήσει, τὸν πιάνει ἀπὸ τὸ χέρι καὶ τὸν πείθει νὰ συνεχίσει τὴ συζήτηση· στὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Σωκράτης στὴ φυλακὴ τὴ μέρα

[42] *τροφῇ δοξαστῇ χρῶνται*, *Φαῖδρος* 248 b· *δοξόσοφοι γεγονότες ἀντὶ σοφῶν* 275 b· ἄλλα χωρία στοῦ Ast. Στὸν *Σοφ.* 242 b 6 - 251 a 4 ὁ Πλάτων κάνει ἕνα γερὸ ξεκαθάρισμα λογαριασμῶν μὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς παλαιότερους. «Μιλοῦν, χωρὶς καθόλου νὰ νοιάζονται ἂν τοὺς καταλαβαίνουμε ἢ ὄχι· τὸ μόνο ποὺ τοὺς ἐνδιαφέρει εἶναι οἱ προσωπικές τους ἀπόψεις».

[43] *Biogr. trad.*, T. 42 a-d.

[44] H. Jackson, «Aristotle's lecture-room and lectures», *Journ. of Philology* 35, 1920, 191-200.

[45] *Ἀναλ. πρότ.* I 27, 43 a 35.

τοῦ θανάτου του, περιτριγυρισμένος ἀπὸ τοὺς μαθητὲς καὶ τοὺς φίλους του.

Ὁ διδάσκων εἶχε στὴ διάθεσή του μέσα στὴν αἴθουσα ἕναν ἄσπρο πίνακα,[46] ποὺ χρησιμοποιοῦνταν συνήθως γιὰ σχηματικὲς παραστάσεις ἢ γιὰ σχέδια. Στὰ ἐποπτικὰ μέσα διδασκαλίας περιλαμβάνονταν, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, μιὰ ὑδρόγειος σφαίρα καὶ μιὰ ἀναπαράσταση τοῦ οὐρανοῦ. Τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἐπικράτη[47] δείχνει ὅτι ἡ διδασκαλία γινόταν καμιὰ φορὰ καὶ στὸν κῆπο τῆς Ἀκαδημίας.

Εἴκοσι χρόνια ἔμεινε ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Ἀκαδημία. Ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε, ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια ὁ Ἀριστοτέλης ἀφοσιώθηκε ἀποκλειστικὰ στὴν ἔρευνα καὶ στὴ διδασκαλία καὶ δὲν ἀσχολήθηκε ποτὲ μὲ τὴν πολιτική. Γιὰ νὰ μπορέσουμε ὡστόσο νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἐξέλιξη ποὺ πῆραν ἀργότερα τὰ πράγματα, πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε προσωπικὲς ἐπαφὲς μὲ φιλομακεδονικοὺς κύκλους. Ἀπὸ τὸ 357, ποὺ ὁ Φίλιππος κυρίευσε τὴν Ἀμφίπολη καὶ —ἀντίθετα μὲ ὅ,τι περίμεναν ὅλοι— τὴν κράτησε γιὰ τὸν ἑαυτό του, οἱ σχέσεις του μὲ τὴν Ἀθήνα ἔγιναν ἰδιαίτερα τεταμένες. Στὴν Ἀθήνα ὑπῆρχαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δύο κόμματα. Ἡ πνευματικὴ ἐλὶτ εἶχε ταχθεῖ ὑπὲρ τῆς πανελλήνιας ἰδέας καὶ κρατοῦσε, ἐπομένως, φιλομακεδονικὴ στάση·[48] ἀντίθετα, οἱ ἄνθρωποι ποὺ εἶχαν τὴν πολιτικὴ ἐξουσία στὴν Ἀθήνα ἦταν διασπασμένοι σὲ δύο ὁμάδες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία ἦταν ἔντονα ἀντιμακεδονική. Τὸ 349 ὁ Φίλιππος κυρίευσε τὴν Ὄλυνθο, μιὰ πόλη ποὺ οἱ Ἀθηναῖοι τὴν εἶχαν ὑπὸ τὴν προστασία τους. Ἡ ἔνταση ἔγινε ἀκόμη μεγαλύτερη. Ὡς ἀρχηγὸς τοῦ φιλοπόλεμου κόμματος ὁ Δημοσθένης πέρασε σιγὰ σιγὰ στὴν πρώτη γραμμή. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 347 κατάφερε νὰ ἐδραιώσει τὴ θέση του.[49] Γιὰ τοὺς Ἀθηναίους ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν ἕνας ξένος καὶ ἐπιπλέον εἶχε φιλικὲς σχέσεις μὲ τὴ μακεδονικὴ αὐλή· ἦταν γνωστὸ ὅτι εἶχε ἐπαφὲς μὲ Μακεδόνες πράκτορες· ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ὁ διαβόητος ἀργότερα Ἑρμίας ἀπὸ τὸν Ἀταρνέα· καὶ τὸν ἴδιο ἀκόμη τὸν θεωροῦσαν πράκτορα τῶν Μακεδόνων. Μέσα λοιπὸν σ' αὐτὴν τὴν τεταμένη πολιτικὴ κατάσταση τὸ ἔδαφος ἔκαιγε κάτω ἀπὸ τὰ πόδια του. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ἄνοιξης τοῦ 347 πέθανε ὁ Πλάτων σὲ ἡλικία 80 χρόνων. Σύμφωνα μὲ μιὰ ἀρ-

46 *λεύκωμα. Αἱ διαγραφαὶ* ἢ *ὑπογραφαὶ* ἀναφέρονται συχνὰ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, πρβ. π.χ. τὸν πίνακα τῶν ἀρετῶν στὰ *Ἠθ. Εὐδ.* II 3 καὶ στὰ *Ἠθ. Νικ.* II 7· ἕνα σχῆμα τυπικῶν προτάσεων στὸ *Περὶ ἑρμ.* 13, 22 a 22· πρβ. ὅσα λέει γιὰ τὴ σχολικὴ πράξη ὁ F. Dirlmeier, *EN* 312-314.

47 Βλ. τόμ. Β', σ. 330.

48 Γιὰ τὶς σχέσεις τῆς Ἀκαδημίας μὲ τὴ Μακεδονία, βλ. J. Sykutris, «Speusipps Brief an König Philipp», *Ber. ü. d. Verh. d. Sächs. Ak. d. Wiss. zu Leipzig, Phil.-hist. kl.* 80, 1928, 3. Heft.

49 Αἰσχίνης, *Κατὰ Κτησ.* 62.

χαία πηγή,[50] ὁ Ἀριστοτέλης ἐγκατέλειψε τὴν Ἀθήνα πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Πλάτωνα, ἐνῶ σύμφωνα μὲ μιὰ ἄλλη αὐτὸ ἔγινε ἀμέσως μετά. Πάντως ὁ κυριότερος λόγος γιὰ τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἦταν χωρὶς ἀμφιβολία ἡ πολιτικὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε ἐκεῖ καὶ ἔθετε σὲ κίνδυνο τὴ ζωή του. Μὲ πρόσκληση τοῦ Ἑρμία πῆγε νὰ ζήσει στὸν Ἀταρνέα.

Σύμφωνα μὲ τὸν W. Jaeger,[51] ἡ ἀναχώρηση ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἦταν ἡ ἔκφραση μιᾶς ἐσωτερικῆς κρίσης στὴ ζωὴ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὡστόσο οὔτε στὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη οὔτε στὰ ἔργα τῶν συγχρόνων του οὔτε στὴν πλούσια βιογραφικὴ παράδοση ὑπάρχει κάποιο στήριγμα γι' αὐτὴ τὴ θεωρία. Ὁ Jaeger δέχεται ἐπίσης ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀπογοητεύτηκε ἀπὸ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Σπεύσιππου στὸ ἀξίωμα τοῦ σχολάρχη καὶ γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἐγκατέλειψε ὁριστικὰ τὴν Ἀκαδημία:[52] Ὁ Σπεύσιππος ἦταν ἀνιψιὸς τοῦ Πλάτωνα καὶ περίπου εἴκοσι πέντε χρόνια μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Ὡς πλησιέστερος συγγενὴς τοῦ Πλάτωνα, ὁ Σπεύσιππος κληρονόμησε ὁλόκληρη τὴν περιουσία τῆς σχολῆς· γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἀκοῦμε νὰ γίνεται κανένας ἀπολύτως λόγος γιὰ ἐκλογή.[53] Ποιοὶ κανόνες ρύθμιζαν τὴν ἰδιότητα τοῦ μέλους τῆς Ἀκαδημίας δὲν μᾶς εἶναι γνωστό·[54] τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἦταν κανεὶς μέλος τῆς Ἀκαδημίας ὅσο βρισκόταν στὴν ἕδρα τῆς σχολῆς, ἔπαιρνε μέρος στὴ ζωὴ τῆς Ἀκαδημίας καὶ συμμετεῖχε στὰ κοινὰ ἔξοδα γιὰ τὸ συσσίτιο, κτλ. Τυπικά, ἑπομένως, ὁ Ἀριστοτέλης (καὶ ἴσως καὶ ὁ Ξενοκράτης) ἐγκατέλειψε τὴν Ἀκαδημία. Ὅταν ὅμως ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Σπεύσιππου στὰ 339/8 ἔγινε ἐκλογὴ διαδόχου του, θεωρήθηκε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, χωρὶς κανένα δισταγμό, ἐκλόγιμος. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ὅλοι τὸν θεωροῦσαν «Ἀκαδημεικό».[55] Δημιουργεῖται ὡστόσο τὸ ἐρώτημα γιατί ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Ξενοκράτης ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πόλη, τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ Σπεύσιππος, ποὺ εἶχε καὶ ἐκεῖνος ἄλλο τόσο ἐκτεθεῖ μὲ τὶς μακεδονικές του σχέσεις, μποροῦσε νὰ μένει στὴν Ἀθήνα. Σ' αὐτὸ ἔχουμε νὰ ποῦμε πὼς ὁ Σπεύσιππος ἦταν Ἀθηναῖος, γόνος καλῆς οἰκογέ-

50 Ὁ σύγχρονός του Εὐβουλίδης, *Biogr. trad.*, 388.

51 *Aristoteles*, 111· D.J. Allan, *Die Philosophie des Aristoteles*, 3.

52 Τὸ ἴδιο πιστεύει καὶ ὁ R.A. Gauthier, *Éthique à Nicomaque*, Intr., 13.

53 *διεδέξατο δ' αὐτόν*, Διογ. Λαέρτ. IV 1· ἔτσι καὶ ὁ Φιλόχορος (*F. Gr. Hist* 328, ἀπ. 224) ποὺ εἶναι ἡ παλιότερη πηγή· βλ. Düring, *Biogr. trad.*, 259-260.

54 Οἱ μαθητὲς τοῦ Ἐπίκουρου ἔπρεπε νὰ ὁρκιστοῦν πίστη στὸ δάσκαλό τους καὶ στὴ διδασκαλία του. Πρέπει ὡστόσο νὰ προσέχουμε νὰ μὴ βγάζουμε ἀναδρομικὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὶς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὶς ἑλληνιστικὲς σχολές.

55 Στὸ ἀπόσπασμα ποὺ μνημονεύσαμε πρὶν ἀπὸ λίγο ὁ Φιλόχορος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν στὴ Μακεδονία· ἡ διατύπωσή του εἶναι τέτοια ποὺ νὰ πρέπει νὰ διαβάσουμε ἀνάμεσα στὶς γραμμές: «καὶ γι' αὐτὸ δὲν μποροῦσε νὰ γίνει λόγος γι' αὐτόν».

νειας, ὅπως π.χ. ὁ Ἰσοκράτης ἢ ὁ Αἰσχίνης. Ἐπομένως οἱ κίνδυνοι γι' αὐτὸν ἦταν μικρότεροι.

Ὁ Ἀριστοτέλης δέχτηκε λοιπὸν τὴν πρόσκληση τοῦ Ἑρμία, τὸν ὁποῖο εἶχε ἴσως γνωρίσει μέσω τοῦ γαμπροῦ του, τοῦ Πρόξενου, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὸν Ἀταρνέα. Ἡ κακόβουλη δυσφημιστικὴ ἐκστρατεία ἐναντίον τοῦ Ἑρμία, ποὺ τὴν ἄρχισε ὁ Θεόπομπος καὶ τὴ συνέχισαν ὁ Τίμαιος καὶ ἄλλοι, ἔπιασε σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε κυριαρχεῖ ἀκόμη καὶ στὴν πιὸ πρόσφατη βιβλιογραφία.[56] Ὁ Ἑρμίας ἦταν ἄνθρωπος μὲ ἀρχοντικὰ φρονήματα· εἶναι μάλιστα πιθανὸ νὰ ἦταν καὶ ἑλληνικῆς καταγωγῆς. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἦταν τύραννος στὸν Ἀταρνέα καὶ στὴν Ἄσσο, στὴν περιοχὴ ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Λέσβο. Πολιτικὰ ἦταν μὲ τὸ μέρος τοῦ Φίλιππου καὶ ὑποστήριζε μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις του τὰ σχέδια ἐκείνου. Εἶχε φοιτήσει στὴν Ἀκαδημία. Ἂν ἡ *Ἕκτη ἐπιστολὴ* τοῦ Πλάτωνα εἶναι γνήσια, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο ἀμφιβάλλω, ὁ Ἑρμίας εἶχε συνδεθεῖ μὲ στενὴ φιλία μὲ τὸν Κορίσκο καὶ τὸν Ἔραστο. Τὴν κακόβουλη συκοφαντία δὲν ἀξίζει πάντως νὰ τὴν πιστέψουμε. Ὁ Δημοσθένης τὸν μνημονεύει μὲ δυὸ λόγια καὶ χωρὶς νὰ λέει τίποτε ἐπιβαρυντικό.[57] Τὸ καλύτερο ὡστόσο «πιστοποιητικὸ» γιὰ τὸν Ἑρμία εἶναι ἡ φιλία του μὲ τὸν Ἀριστοτέλη. Ὅταν πέθανε ὁ Ἑρμίας, ὁ Ἀριστοτέλης τίμησε τὴ μνήμη του μὲ ἕνα ἄγαλμα στοὺς Δελφοὺς καὶ μὲ ἕνα ποίημα, στὸ ὁποῖο ὁμολογεῖ τὴ φιλία του μ' ἐκεῖνον. «Γιὰ νὰ κερδίσει τὴν ὕψιστη ἀρετή, πέθανε ὁ Ἑρμίας[58] σὰν τοὺς μεγάλους ἥρωες τοῦ μύθου· αἰώνια μένει στὸ τραγούδι ἡ μνήμη τοῦ φιλόξενου ἄντρα καὶ τοῦ ἔντιμου φίλου.»

Στὸν Ἀταρνέα πῆγαν ἐπίσης ὁ Κορίσκος καὶ ὁ Ἔραστος, ἴσως καὶ ὁ Ξενοκράτης.[59] Ὁ Ἑρμίας τοὺς ἐξασφάλισε διαμονὴ στὴν Ἄσσο καὶ ἐκεῖ συναντιόνταν ὅλοι σὲ κοινὲς συζητήσεις.[60] Νὰ μιλοῦμε ὡστόσο γιὰ φιλοσο-

56 Καὶ στοῦ D. J. Allan, *Die Philosophie des Aristoteles*, 1955, 3. Ἀξιέπαινη ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ ἄρθρο τοῦ P. von der Mühll, *RE* Suppl. III, 1126-30. Τὸ ἀρχαῖο ὑλικὸ καὶ πληρέστερες βιβλιογραφικὲς πληροφορίες τὰ βρίσκει κανεὶς στοῦ Düring, *Biogr. trad.*, 272-283.

57 *Λόγ.* X 32, στὸν τέταρτο λόγο του *Κατὰ Φιλίππου*, ποὺ τὸν ἐκφώνησε λίγο καιρὸ ἀφοῦ ἔφτασε στὴν Ἀθήνα ἡ εἴδηση γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἑρμία.

58 Μετὰ τὴ σύλληψή του ὁ Ἑρμίας ἀρνήθηκε ἐπίμονα νὰ ἀποκαλύψει τὰ σχέδια τοῦ Φιλίππου· πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσή του εἶπε: «Πεῖτε στοὺς φίλους καὶ στοὺς συντρόφους μου ὅτι δὲν ἔχω κάνει τίποτε ἀνάξιο τῆς φιλοσοφίας ἢ ἀνέντιμο». Τὸ ἐγκώμιο τοῦ Καλλισθένη στὸ *Biogr. trad.*, 274· Jaeger, *Aristoteles*, 118· ὁ ὕμνος στὸ *Biogr. trad.*, 59· ἐπίσης C. M. Bowra, «Aristotle's Hymn to Virtue», *Cl. Quart.* 32, 1938, 182-189.

59 Στὸν πάπυρο τοῦ Διδύμου τὸ ὄνομα τοῦ Ξενοκράτη εἶναι συμπλήρωση τοῦ O. Crönert (*Biogr. trad.*, 273), ἐνισχύεται ὅμως ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ Στράβωνα (XIII 1, 57 = T 19). Πηγὴ τοῦ Στράβωνα ἦταν ὁ *Βίος Ἀριστοτέλους* τοῦ Ἕρμιππου, ἡ διήγησή του ὅμως περιέχει τόσο πολλὰ ὁλοφάνερα λάθη, ποὺ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τῆς ἔχει ἐμπιστοσύνη.

60 *εἰς ἕνα περίπατον συνιόντες.* Εἶναι θέμα ὁρισμοῦ ἂν πρέπει νὰ μεταφράσουμε ἐδῶ τὴ

φική σχολή στὴν Ἄσσο, γιὰ παράρτημα μάλιστα τῆς Ἀκαδημίας, εἶναι —μὲ ἐπιεικὴ διατύπωση— ὑπερβολή.

Στὴν Ἄσσο ὁ Ἀριστοτέλης συνέχισε, φυσικά, τὴν ἐπιστημονική του ἐργασία. Ἡ μεγάλη ἀλλαγὴ ποὺ ἔγινε στὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς του πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἐπέδρασε στὴν κατεύθυνση ποὺ πῆραν οἱ ἔρευνές του. Πίσω του εἶχε ἀφήσει τὶς ἀτέλειωτες συζητήσεις στὴν Ἀκαδημία γιὰ τὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν καὶ γιὰ ἄλλα συγγενικὰ ἐνδοακαδημεικὰ προβλήματα· ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν πρὸς τὸ παρὸν ἕνα κλειστὸ κεφάλαιο τῆς ζωῆς του. Τώρα γνώρισε ἕναν νέο ἄντρα, ποὺ ὡς τὸ θάνατό του, εἴκοσι πέντε χρόνια ἀργότερα, ὑπῆρξε ὁ πιὸ πιστὸς μαθητὴς καὶ συνεργάτης του, ἐνῶ ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του ἔγινε κληρονόμος του καὶ ἵδρυσε τὸν Περίπατο· πρόκειται γιὰ τὸν Θεόφραστο.

Ὁ Θεόφραστος εἶχε γεννηθεῖ γύρω στὸ 370 στὴν Ἐρεσὸ τῆς Λέσβου. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε ἔρθει στὴν Ἀκαδημία πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Πλάτωνα καὶ νὰ εἶχε γνωρίσει τὸν Ἀριστοτέλη στὴν Ἀθήνα· δὲν ξέρουμε ὡστόσο τίποτε γι' αὐτό. Ἀντίθετα, ὑπάρχει σίγουρη μαρτυρία ὅτι οἱ δύο ἄντρες συναντήθηκαν στὴν Ἄσσο ἢ στὴ Μυτιλήνη καὶ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὕστερα ἀπὸ διαμονὴ δύο περίπου χρόνων στὴν Ἄσσο πῆγε νὰ ζήσει στὴ Μυτιλήνη τῆς Λέσβου. Ἐκεῖ ἄρχισε ἡ συνεργασία τους, ποὺ κράτησε μιὰ ὁλόκληρη ζωή.[61] Ὁ Θεόφραστος συνόδεψε τὸν Ἀριστοτέλη στὴ Μακεδονία καὶ ἔζησε ἐκεῖ μαζί του στὰ Στάγειρα.[62] Τὴ χρονιὰ 343/2 ὁ βασιλιὰς Φίλιππος κάλεσε τὸν Ἀριστοτέλη νὰ ἀναλάβει τὴν ἐποπτεία τῆς ἀγωγῆς τοῦ δεκατριάχρονου τότε γιοῦ του Ἀλέξανδρου. Πολὺς νωρὶς γεννήθηκε ὁ θρύλος γιὰ τὸν μεγάλο φιλόσοφο ποὺ ἔγινε ὁ spiritus rector τοῦ κατοπινοῦ κοσμοκράτορα. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶχε ἀκόμη ἀποκτήσει ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ξεχωριστὴ φήμη. Ἡ αἰτία γιὰ τὴν πρόσκλησή

λέξη *περίπατος* μὲ τὴ λέξη «σχολή». Ὁπωσδήποτε ἡ λέξη *περίπατος* δὲν σημαίνει ἐδῶ «κτίριο», καὶ ἡ «σχολὴ» σίγουρα προϋποθέτει κάποιον σταθερὸ κανονισμό. Ὁρισμένοι ὑποστηρίζουν βέβαια ὅτι «λίγα χρόνια πρὶν εἶχε ἱδρυθεῖ ἕνα παράρτημα τῆς Ἀκαδημίας ποὺ ἦταν ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Ἑρμία» (D. J. Allan, ἀκολουθώντας τὸν Jaeger). Τὸ μοναδικὸ στήριγμα γιὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι ἡ ἔκτη ἐπιστολὴ τοῦ Πλάτωνα, καὶ ἐκεῖ σίγουρα δὲν γίνεται λόγος γιὰ «σχολή». Καὶ πῶς πρέπει νὰ φανταστοῦμε ὅτι ὁ Ἑρμίας πρόσφερε στοὺς φιλοσόφους τὴν πρωτεύουσά του τὴν Ἄσσο (Jaeger, 115); Ἡ διαμονὴ στὴν Ἄσσο ἦταν ἕνα σύντομο ἐπεισόδιο στὴ ζωὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, σημαντικὸ γι' αὐτὸν σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο ἐξαιτίας τῆς φιλίας του μὲ τὸν Ἑρμία καὶ ἐπίσης γιατὶ ἀργότερα παντρεύτηκε τὴν ἀδελφὴ τοῦ Ἑρμία.

61 Γιὰ τὰ τοπωνύμια στὰ ζωολογικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη, βλ. τόμ. Β΄, σ. 309· γιὰ τὴ στάση τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπέναντι στὴν ἐμπειρικὴ ἔρευνα, βλ. τόμ. Β΄, σ. 322 καὶ 325.

62 Στὸ *Περὶ φυτῶν ἱστ.* III 11, 1 καὶ IV 16, 3 ἐκθέτει παρατηρήσεις ποὺ ἔκανε στὰ Στάγειρα. Στὴ διαθήκη του ἀναφέρει *τὸ χωρίον τὸ ἐν Σταγείροις ἡμῖν ὑπάρχον*. Θὰ πρέπει νὰ εἶχε κληρονομήσει τὸ σπίτι τοῦ Ἀριστοτέλη.

του ἦταν μᾶλλον οἱ προσωπικοὶ δεσμοὶ του μὲ τὴ μακεδονικὴ αὐλὴ καὶ μὲ τὸν Ἑρμία.[63] Ὁ Ἀριστοτέλης φρόντισε νὰ ἑτοιμαστεῖ γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο ἕνα ἀντίγραφο τῆς *Ἰλιάδας*.[64] Ἀπὸ τὸν Ἐρατοσθένη[65] ξέρουμε τὴ συμβουλὴ ποὺ ἔδωσε ὁ Ἀριστοτέλης στὸν Ἀλέξανδρο ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Φίλιππου: «Στοὺς Ἕλληνες νὰ φέρεσαι σὰν ἀρχηγός τους, στοὺς βαρβάρους ὅμως σὰν ἀφέντης τους· τοὺς πρώτους νὰ τοὺς νοιάζεσαι σὰν φίλους καὶ συγγενεῖς σου, τοὺς δεύτερους ὅπως δίνει κανεὶς τροφὴ σὲ ἄλογα πλάσματα.» Ἔτσι μιλάει ἕνας ἄνθρωπος ποὺ ἡ πολιτική του σκέψη ἦταν ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὶς ἐθνικιστικὲς προκαταλήψεις τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι στοὺς ἀνθρώπους τῆς Ἀνατολῆς.[66] Ἡ συμβουλή του πάντως αὐτὴ βρίσκεται σὲ τρανταχτὴ ἀντίθεση μὲ τὴν πολιτική τοῦ Ἀλέξανδρου. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔμεινε ἀρκετὸ καιρὸ στὴ Μακεδονία. Εἶχε στενὴ φιλία μὲ τὸν Ἀντίπατρο, ποὺ ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους Μακεδόνες στρατηγοὺς καὶ πολιτικούς. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν βρίσκουμε στὰ ἔργα του κανένα ἴχνος ἐνδιαφέροντος ἢ κατανόησης γιὰ τὰ πολιτικὰ προγράμματα τῶν Μακεδόνων βασιλιάδων.[67] Στὴν πολιτική του σκέψη ὁ Ἀριστοτέλης ἔμεινε ἕνας laudator temporis acti.

Ἡ ἐργασία ποὺ ἔκανε μαζὶ μὲ τὸν Καλλισθένη στὰ Δελφικὰ ἀρχεῖα, καὶ

63 Βλ. W.W. Tarn, *Alexander the Great*, 1948, ἰδιαίτερα τὶς πολύτιμες παρατηρήσεις του στὸ II 399 κ.ἑ. Τὸ ἀρχαῖο ὑλικὸ στοῦ Düring, *Biogr. trad.*, 284-299.

64 Βλ. παρακάτω, σ. 218.

65 Ἀπ. 658 Rose: *Ἀριστοτέλης συνεβούλευεν αὐτῷ τοῖς μὲν Ἕλλησιν ἡγεμονικῶς τοῖς δὲ βαρβάροις δεσποτικῶς χρώμενος, καὶ τῶν μὲν ὡς φίλων καὶ οἰκείων ἐπιμελούμενος, τοῖς δὲ ὡς ζῴοις ἢ φυτοῖς προσφερόμενος* κτλ. Ὁ ἐπίσημος τίτλος τοῦ Φιλίππου ὕστερα ἀπὸ τὸ συνέδριο τῆς Κορίνθου ἦταν *ἡγεμών*, Ditt. *SIG*[3], 260, 21. Γιὰ τὴ σημασία τῆς λέξης *φυτόν*, πρβ. *Γάμμα* 4, 1006a 15. Ἡ διατύπωση στὸ παράθεμα εἶναι τόσο ἀριστοτελική, ποὺ τείνω νὰ τὸ θεωρήσω γνήσιο. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία παράδοση προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνοιχτὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο, ποὺ στὸν κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι καταχωρισμένη μὲ τὸν τίτλο *Ὑπὲρ ἀποικιῶν*. Ὁ Ἰσοκράτης (*Λόγ.* V 154), ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης εἶχαν στὸ θέμα αὐτὸ τὴν ἴδια ἄποψη. Τὴν ἀντίθετη ἄποψη ὑποστήριζαν σοφιστές, ὅπως ὁ Ἀντιφῶν καὶ ὁ Ἀλκιδάμας, καθὼς καὶ οἱ κυνικοί. Πρβ. E. Buchner, «Zwei Gutachten für die Behandlung der Barbaren durch Alexander den Großen», *Hermes* 82, 1954, 378-384.

66 *Πολ.* I 8, 1256 b 25 *ἄνθρωποι πεφυκότες ἄρχεσθαι·* I 1, 1252 b 9 *βάρβαρον καὶ δοῦλον ταὐτὸ φύσει.* Θέλει ἐπομένως νὰ πεῖ ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεριφέρεται στοὺς βαρβάρους ὅπως ὁ ἀρχηγὸς τῆς οἰκογένειας στοὺς σκλάβους καὶ στὰ κατοικίδια ζῶα του. Ὁ Πλούταρχος χαρακτηρίζει σωστὰ τὴ βασικὴ ἰδέα τοῦ Ἀλέξανδρου στὸ *Περὶ τῆς Ἀλεξ. τύχης* I 8, 330 d: *ἕνα δῆμον ἀνθρώπους ἅπαντας ἀποφῆναι βουλόμενος.* Πρβ. τόμ. Β', σ. 302.

67 Πολλὰ χρόνια ἀργότερα, κατὰ τὸν Tarn (I 112) τὸ 324, σὲ μιὰ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ἀντίπατρο ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικρίνει τὴν ἀπόφαση τοῦ Ἀλέξανδρου μὲ τὴν ὁποία ἀπαιτοῦσε νὰ τὸν λατρεύουν ὡς θεό, ἀπ. 664 Rose = *Biogr. trad.*, 298. Πρβ. M. Plezia, *Aristotelis epist. fr.*, 109-111.

γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε ἐπιγραφικὴ μαρτυρία,[68] φαίνεται ὅτι πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ὕστερα ἀπὸ τὴ μάχη στὴ Χαιρώνεια. Μιὰ στήλη μὲ τὸν κατάλογό του τῶν νικητῶν στοὺς Πυθικοὺς ἀγῶνες εἶχε τοποθετηθεῖ στὸν περίβολο τοῦ ναοῦ. Μιὰ ἐπιγραφὴ ἀναφέρει τὸ ποσὸ ποὺ πῆρε γιὰ τὴ δουλειά του ὁ λιθοξόος, καὶ ὁ Moraux, μὲ βάση αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, ὑπολόγισε τὴν ἔκταση τῆς ἐπιγραφῆς σὲ 21.000 γράμματα. Γι' αὐτὴν τὴ μεγάλη καὶ σημαντικὴ ἐργασία οἱ Ἀμφικτύονες τίμησαν τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Καλλισθένη μὲ ἕνα τιμητικὸ ψήφισμα· ὅταν ὅμως τὸ 323 ἡ Ἀθήνα ξεσηκώθηκε ἐναντίον τῶν Μακεδόνων, τὸ ψήφισμα ἀνακλήθηκε.[69]

Ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Θήβας ὁ Ἀριστοτέλης μπόρεσε ἐπιτέλους νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἀθήνα.[70] Δὲν θὰ ἀνταποκρινόταν στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἂν φανταζόμασταν ὅτι κατὰ τὴν ἐπιστροφή του αὐτὴ ἔγινε δεκτὸς μὲ τὶς τιμὲς ποὺ ταιριάζουν σὲ ἕναν φημισμένο φιλόσοφο. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἦταν παρὰ ἕνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ξένους ἐπιστήμονες καὶ δασκάλους ποὺ συνέρρεαν στὴν Ἀθήνα. Μαζὶ μὲ τὸν Θεόφραστο ξανάρχισε τὴν ἐργασία του. Οἱ πιὸ παλιὲς καὶ πιὸ ἀξιόπιστες πηγές, ποὺ ἀνάγονται στὸν Φιλόχορο, ἀναφέρουν ὅτι ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ὁ Ἀριστοτέλης δίδαξε στὸ Λύκειο, τὸ δημόσιο γυμναστήριο ποὺ βρισκόταν στὸν Λυκαβηττό.[71]

68 Ditt. *SIG*[3], ἀριθμ. 275. Βλ. P. Moraux, *Listes anciennes*, 125 (μὲ βιβλιογραφία)· Düring, *Biogr. trad.*, 339· παρακάτω, σ. 219.

69 Σὲ ἕνα γράμμα πρὸς τὸν Ἀντίπατρο, ποὺ γράφτηκε πιθανὸν τὸν τελευταῖο χρόνο τῆς ζωῆς του, ὁ Ἀριστοτέλης λέει γιὰ τὸ γεγονὸς αὐτό: «Δὲν θέλω νὰ πῶ ὅτι ἡ ἀνάκληση τοῦ τιμητικοῦ ψηφίσματος μὲ τσούζει ἰδιαίτερα οὔτε πάλι ὅτι μὲ ἀφήνει ἀδιάφορο». Ὅπως ἔδειξα στὸ *Biogr. trad.* (401), ἡ στάση αὐτὴ βρίσκεται σὲ ἀπόλυτη συμφωνία μὲ ὅσα λέγονται στὰ *Ἠθ. Νικ.* IV 7, 1124 a 15-16.

70 Ὁ Πτολεμαῖος-el-Garib διηγεῖται πὼς οἱ Ἀθηναῖοι τὸν τίμησαν μὲ ἕνα ψήφισμα καὶ πὼς τοῦ ἔστησαν ἄγαλμα στὴν Ἀκρόπολη. Γι' αὐτὴν τὴν ἑλληνιστικὴ παραποίηση βλ. Düring, *Biogr. trad.*, 232-236. — Σὲ ἕνα γράμμα του στὸν Ἀντίπατρο ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραφε ὅτι, ἐξαιτίας τοῦ ψυχροῦ κλίματος τῶν Σταγείρων, εἶναι χαρούμενος ποὺ μπορεῖ νὰ γυρίσει στὴν Ἀθήνα: *εἰς Στάγειρα ἦλθον διὰ τὸν βασιλέα τὸν μέγαν, εἰς Ἀθήνας διὰ τὸν χειμῶνα τὸν μέγαν.* Βλ. *Biogr. trad.*, 400.

71 *ἐσχόλαζεν ἐν Λυκείῳ*, Ἀπολλόδωρος *F. Gr. Hist.* 244 ἀπ. 38 = Τ. 1 e στοῦ Düring, *Biogr. trad.*, 252-254. Οἱ περισσότεροι σύγχρονοι μελετητὲς μιλοῦν γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς ἱδρυτὴ καὶ διευθυντὴ σχολῆς στὸ Λύκειο (W. Jaeger, U. Wilcken), head of the Lyceum (Ross), il fonda le Lycée (Gauthier). Ὁ μύθος αὐτὸς προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἕρμιππο (στὸν Διογ. Λαέρτ. V 2 καὶ 5) *ἐλέσθαι περίπατον τὸν ἐν Λυκείῳ* = «διάλεξε (ὡς τόπο γιὰ τὰ μαθήματά του) τὸν περίπατο στὸ Λύκειο» *τῆς σχολῆς ἀφηγησάμενος* = «ἀφοῦ εἶχε διευθύνει τὴ σχολή του δεκατρία χρόνια». Μόνο ἡ παρέμβαση τοῦ Δημήτριου τοῦ Φαληρέα ἔδωσε τὴ δυνατότητα στὸν Θεόφραστο, ποὺ ἦταν μέτοικος ὅπως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, νὰ ἀποκτήσει τὸ οἰκόπεδο *στὴν* Ἀθήνα. Ὁ Θεόφραστος ἵδρυσε τὸ 318 τὴ σχολή ποὺ ἔγινε ἀργότερα γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα Περίπατος. Πρβ. K.O. Brink, *RE Suppl.* 905· O. Regenbogen, *RE Suppl.* 1358· Düring, *Biogr. trad.*, 405.

Κρίνοντας λοιπὸν τὰ πράγματα μὲ ἀντικειμενικὴ αὐστηρότητα, σχολὴ μὲ τὴν ὑλικὴ καὶ τὴ νομικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἵδρυσε.[72]

Στὰ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ 334 ἡ μακεδονικὴ κατοχὴ ἐξασφάλισε τὴν πολιτικὴ ἠρεμία στὴν Ἀθήνα. Μέσα ὅμως στὴν ἠρεμία σιγόκαιγε τὸ μίσος. Ἔτσι ὅταν ἔφτασε στὴν Ἀθήνα ἡ εἴδηση γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου, ἄναψε πάλι ἡ ἐπαναστατικὴ διάθεση. Ὁ Δημοσθένης ἀνακλήθηκε ἀπὸ τὴν ἐξορία μὲ ἀπόφαση τοῦ λαοῦ. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὁ Ἀριστοτέλης ἔνιωσε τὴ ζωή του σὲ κίνδυνο. Σὲ ἕνα του γράμμα πρὸς τὸν Ἀντίπατρο μιλάει γιὰ τὸ πλῆθος τῶν συκοφαντῶν στὴν Ἀθήνα καὶ παραπονιέται ὅτι σὰν ξένος ποὺ ἦταν δὲν μποροῦσε νὰ βρεῖ στὴν Ἀθήνα τὴν ἡσυχία ποὺ χρειαζόταν γιὰ τὴ δουλειά του.[73] Εἶναι πιθανὸ νὰ διατυπώθηκε ἐναντίον του μιὰ τυπικὴ κατηγορία γιὰ ἀσέβεια.[74] Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 323 ὁ Ἀριστοτέλης ἐγκατέλειψε τὴν Ἀθήνα καὶ πῆγε νὰ ζήσει στὸ σπίτι τῆς μητέρας του στὴ Χαλκίδα τῆς Εὔβοιας. Ἐκεῖ πέθανε ἀπὸ ἀρρώστια τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 323 σὲ ἡλικία 63 χρονῶν.

Ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἑρμία ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε παντρευτεῖ τὴν Πυθιάδα, ποὺ ἦταν ἀδελφὴ ἢ ἀνιψιὰ[75] τοῦ φίλου του. Ἀπέκτησαν μιὰ κόρη, ποὺ πῆρε τὸ ἴδιο ὄνομα μὲ τὴ μητέρα της, καὶ ἕναν γιό, τὸν Νικόμαχο. Ἡ γυναίκα του πέθανε πρὶν ἀπὸ τὸν ἴδιο· ἡ κόρη του Πυθιάδα ἦταν τότε μικρὴ ἀκόμη· μαθαίνουμε γι' αὐτὴν ὅτι ἀργότερα παντρεύτηκε τρεῖς φορές· τελευταῖος της ἄντρας ἦταν ὁ γιατρὸς Μητρόδωρος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπέκτησε ἕναν γιὸ μὲ τὸ ὄνομα Ἀριστοτέλης· ὁ Ἀριστοτέλης αὐτὸς ἀναφέρεται στὴ διαθήκη τοῦ Θεόφραστου. Ὁ γιός του Νικόμαχος φαίνεται ὅτι πέθανε σὲ νεαρὴ ἡλικία.[76] Στὴ διαθήκη του[77] ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμία νὰ

72 Ὅσο ξέρω, ὁ Κλήμης ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ λέει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἵδρυσε σχολή, *Στρωμ.* I 14: *Παρὰ Πλάτωνι Ἀριστοτέλης φιλοσοφήσας μετελθὼν εἰς τὸ Λύκειον κτίζει τὴν Περιπατητικὴν αἵρεσιν·* πρβ. *Biogr. trad.*, 260.

73 Vita Marc. 42, *Biogr. trad.*, 105 καὶ 342, *τὸ Ἀθήνησι διατρίβειν ἐργῶδες.*

74 Ἔτσι διηγεῖται ὁ Ἑρμιππος στὸν Διογ. Λαέρτ. V. Ἐκεῖ καὶ ἡ ὁμορφη ἱστορία πὼς ὁ Ἀριστοτέλης θέλησε νὰ ἐμποδίσει τοὺς Ἀθηναίους νὰ κάνουν γιὰ δεύτερη φορὰ σφάλμα σὲ βάρος τῆς φιλοσοφίας. Γιὰ τὴ δημιουργία πολλῶν θρύλων καὶ μὲ ἄλλες εὐκαιρίες βλ. *Biogr. trad.*, 59 καὶ 341-348.

75 Οἱ λέξεις *ἀδελφὴ* καὶ *ἀδελφιδῆ* εὔκολα συγχέονται. Ἡ καλύτερη πηγὴ λέει *ἀδελφή*.

76 Ἡ Ἐρπυλλίς, ποὺ ἦταν ἡ οἰκονόμος τοῦ Ἀριστοτέλη, δὲν ἦταν ἡ μητέρα τοῦ Νικόμαχου, βλ. *Biogr. trad.*, 269-270.

77 Ἡ διαθήκη μᾶς παραδόθηκε ἐνμέρει ἀπὸ τὸν Διογένη καὶ ἐνμέρει σὲ ἀραβικὴ μετάφραση. Ἡ πρώτη μορφὴ προέρχεται —μέσω τοῦ Ἑρμίππου— ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Περιπάτου· ὁ Ἑρμιππος πρέπει νὰ πῆρε τὸ κείμενο ἀπὸ κάποιο ἔργο τοῦ Ἀρίστωνα, ποὺ περιεῖχε τὶς διαθῆκες καὶ ἄλλων Περιπατητικῶν. Ἡ δεύτερη μορφὴ ἀνάγεται, μὲ ἐνδιάμεσο τὸν Πτολεμαῖο-el-Garib, στὸν Ἀνδρόνικο. Οἱ ἀποκλίσεις εἶναι τέτοιου εἴδους, ὥστε νὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος βρῆκε ἀνάμεσα στὰ πρωτότυπα χειρόγρα-

ταφεῖ δίπλα στὴ γυναίκα του, τὴν Πυθιάδα. Προνοεῖ ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν Ἑρπυλλίδα, τὴν οἰκονόμο του: «Ὑπῆρξε καλὴ ἀπέναντί μου[78] καὶ φρόντιζε πάντοτε μὲ ζῆλο γιὰ ὅ,τι χρειαζόμουν· μοῦ πρόσφερε λοιπὸν πάρα πολλά. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἐκτελεστὲς τῆς διαθήκης μου νὰ τῆς δώσουν ὅλα ὅσα τῆς χρειάζονται· ἂν θέλει νὰ παντρευτεῖ, νὰ φροντίσουν νὰ πάρει ἕναν ἄντρα μὲ καλὸ ὄνομα· ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα ἔχει τώρα, νὰ τῆς δοθεῖ καὶ ἕνα τάλαντο ἀπὸ τὴν περιουσία ποὺ ἀφήνω· μαζὶ καὶ τρεῖς ὑπηρέτριες, ὅποιες διαλέξει ἡ ἴδια, πέρα ἀπὸ τὸ κορίτσι ποὺ ἔχει τώρα κοντά της καὶ πέρα ἀπὸ τὸν νεαρὸ Πυρραῖο· ἀκόμη, ἂν θέλει νὰ ζήσει στὴ Χαλκίδα, νὰ τῆς δοθεῖ ὁ ξενώνας ποὺ εἶναι δίπλα στὸν κῆπο· ἂν ὅμως προτιμάει νὰ μείνει στὰ Στάγειρα, τότε τὸ σπίτι τῶν γονιῶν καὶ τῶν παππούδων μου. Ὅποιο ἀπὸ τὰ δύο σπίτια θελήσει, οἱ ἐκτελεστὲς τῆς διαθήκης μου νὰ τὸ ἐπιπλώσουν ἔτσι ὥστε νὰ καλύπτει τόσο τὴ δική τους καλαισθησία ὅσο καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς Ἑρπυλλίδας.» Δικαιολογημένα ὁ Jaeger μιλάει γιὰ ἕναν θερμὸ τόνο γνήσιας ἀνθρωπιᾶς στὶς γραμμὲς αὐτές.[79] Ἐδῶ μιλάει ἕνας ἄνθρωπος ποὺ δοκίμασε τὴ μοναξιὰ στὴ ζωή του καὶ τώρα αἰσθάνεται εὐγνωμοσύνη γιὰ τὴ φροντίδα ποὺ τοῦ ἔδειξαν. Ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ κάποια ἐπιστολή του δείχνει ὅτι στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ἕνιωσε καὶ τὴ μοναξιὰ τοῦ ἐρευνητῆ: τώρα δὲν περιστοιχιζόταν πιά, ὅπως κάποτε στὴν Ἀκαδημία, ἀπὸ *συμφιλοσοφοῦντας*. Ἡ πραγματεία του γιὰ τὴ φιλία δείχνει πόσο μεγάλη ἀξία ἔδινε στὴ σχέση ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης ποὺ δημιουργεῖται ἀνάμεσα στὸ δάσκαλο καὶ τὸ μαθητή. «Γιὰ τὸν μοναχικὸ ἄνθρωπο ἡ ζωὴ εἶναι δύσκολη, γιατὶ δὲν εἶναι εὔκολο, μένοντας μόνος, νὰ βρίσκεται κανεὶς σὲ συνεχὴ δράση· μαζὶ μὲ ἄλλους ὅμως αὐτὸ εἶναι εὐκολότερο.»[80] Μέσα ἀπὸ τὴ μοναξιά του στὴ Χαλκίδα ἔγραφε στὸν πιστό του φίλο Ἀντίπατρο, στὸ τέλος, φαίνεται, ἑνὸς μεγάλου γράμματος: «Ὅσο πιὸ ἀπομονωμένος εἶμαι, ὅσο πιὸ μόνος μὲ τὸν ἑαυτό μου, τόσο πιὸ φλύαρος γίνομαι».[81]

φα τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴ Σκήψη καὶ τὴν ἀρχικὴ μορφὴ τῆς διαθήκης. Βλ. Düring, *Biogr. trad.*, 238-241. Πρβ. Jaeger, *Aristoteles*, 341-342.

78 *ὅτι σπουδαία περὶ ἐμὲ ἐγένετο*, ἁπλὴ καὶ ἔντιμη.

79 Πρβ. καὶ M. Plezia, «The human face of Aristotle», *Class. et Mediaevalia* 22, 1961, 16-31.

80 *Ἠθ. Νικ.* IX 9, 1170 a 5-6 *μονώτῃ μὲν οὖν χαλεπὸς ὁ βίος*. Γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μεταξὺ δάσκαλου καὶ μαθητῆ μιλάει στὸ IX 1, 1164 a 35 – b 6.

81 Ἀπ. 668 Rose: *ὅσῳ γὰρ αὐτίτης καὶ μονώτης εἰμί, φιλομυθότερος γέγονα* (παρατίθεται τρεῖς φορὲς ἀπὸ τὸν Δημήτριο). Τὸ παράθεμα φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ γράμμα στὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης μιλοῦσε γιὰ τὴ μοίρα ἑνὸς γέρου φυγάδα, Δημήτριος *Περὶ ἑρμ.* 225 = ἀπ. 665 Rose. Στὸ *Biogr. trad.* (351) ἔδωσα στὴ λέξη *φιλόμυθος* (ὅπως καὶ ὁ Jaeger καὶ ἄλλοι) τὴν ἑρμηνεία «αὐτὸς ποὺ ἀγαπάει τοὺς μύθους» (ὅπως στὸ Ἄλφα 2, 982 b 18). Ὁ M. Plezia σχολιάζει τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ στὴν ἔκδοσή του *Aristotelis epistu-*

Μᾶς ἔχουν σωθεῖ τρία ποιήματα τοῦ Ἀριστοτέλη γραμμένα μὲ κάποια περιστασιακὴ ἀφορμή: ἕνας ὕμνος καὶ ἕνα ἐπίγραμμα γιὰ τὸν Ἑρμία καὶ τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ μιὰ ἐλεγεία, στὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ τὸν Πλάτωνα.[82] Γιὰ μᾶς τὰ ποιήματα αὐτὰ ἔχουν ἐνδιαφέρον κυρίως ὡς προσωπικὰ ντοκουμέντα. Στὸν ὕμνο ἐξυμνεῖ τὴν ἀρετὴ σὰν «τὸ πιὸ εὐγενικὸ θήραμα ποὺ μποροῦμε νὰ θηρεύσουμε στὴ ζωή μας». Σὲ γλώσσα ποιητικὴ λέει ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης αὐτὸ ποὺ συχνὰ ἐξαίρει στὰ ἠθικά του μαθήματα: ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι ἁπλῶς μιὰ ἰδιότητα· εἶναι αὐτὴ ποὺ ὁρίζει τὸ στόχο ὅλων μας τῶν προσπαθειῶν. «Τὴν ἀρετὴ πρέπει κανεὶς νὰ τὴν κάνει πράξεις. Μόνο ὅταν ὅσα σωστὰ λέμε γιὰ τὴν ἀρετὴ συμφωνοῦν μὲ τὶς πράξεις τῆς ζωῆς μας, μποροῦν τὰ λόγια μας νὰ κερδίσουν τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν ἄλλων. Τότε γίνονται γι' αὐτοὺς ποὺ τὰ κατανοοῦν καὶ τὰ δέχονται μιὰ προτροπὴ νὰ ρυθμίσουν σύμφωνα μὲ αὐτὰ τὴ ζωή τους.»[83] Τὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὸν Ἑρμία βρισκόταν στὴ βάση τοῦ ἀγάλματος ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἔστησε στὴ μνήμη του στοὺς Δελφούς: «Ὁ βασιλιὰς τῶν Περσῶν πρόσβαλε τὸν ἱερὸ νόμο τῶν θεῶν, ὅταν σκότωσε τὸν ἄντρα αὐτόν, ὄχι σὲ ἀγώνα φανερό, ἀλλὰ μὲ τὴν προδοσία ἑνὸς δόλιου ἀνθρώπου, ποὺ ὁ Ἑρμίας τοῦ εἶχε χαρίσει τὴν ἐμπιστοσύνη του». Ὁ προδότης Μέντωρ μνημονεύεται στὰ *Ἠθικὰ μεγάλα* ὡς παράδειγμα ἀνθρώπου προικισμένου μὲ ἐξυπνάδα, δίχως ὅμως χαρακτήρα. Μὲ βαθὺ σεβασμὸ καὶ μὲ λιτότητα ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζει στὰ δυὸ αὐτὰ ποιήματα τὴ δικαιολογημένη του ἀγανάκτηση γιὰ τὸ ἀνοσιούργημα καὶ τὸν πόνο του γιὰ τὸ χαμὸ ἑνὸς φίλου.

Ἡ ἐλεγεία ποὺ ἀπευθύνεται στὸν Εὔδημο[84] βρίσκεται στὸ ὑπόμνημα τοῦ Ὀλυμπιόδωρου στὸν πλατωνικὸ *Γοργία*, μαζὶ μὲ ἄλλο ὑλικὸ ποὺ τὸ πῆρε ἀπὸ τὸν Βίο τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ εἶχε γράψει ὁ Πτολεμαῖος: «Ὅταν ἦρθε στὰ ἅγια χώματα τῆς Κεκροπίας, ἵδρυσε γεμάτος σεβασμὸ ἕναν βωμὸ γιὰ νὰ τιμήσει τὴν ἀξιοτίμητη φιλία ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ οἱ κακοὶ δὲν ἔχουν τὸ δικαίωμα οὔτε νὰ τὸν ἐπαινέσουν. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ὑπῆρξε ὁ μόνος ἢ ἔστω ὁ πρῶτος ἀνάμεσα σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἔδειξε καθαρά, μὲ

larum fragmenta, Βαρσοβία 1961, 121-123: ἀπὸ τὸ σχολιασμὸ αὐτὸν ἔχω πειστεῖ ὅτι πρόθεση τοῦ Ἀριστοτέλη ἦταν νὰ φτιάξει ἕνα εὔστοχο ὀξύμωρο: εἶμαι μόνος καὶ γέρος καὶ *ἴδιόν ἐστι ἐν γήρᾳ τὸ φιλόμυθον*, ὅπως λέει ὁ συγγραφέας τοῦ *Περὶ ὕψους* 9, 11.

82 Σχολιάστηκαν ἀπὸ τούς: U.v.Wilamowitz-Moellendorff, *Aristoteles und Athen*, 403-416· C. M. Bowra, ὅ.π., σ. 55, ὑποσ. 58· W. Jaeger, «Aristotle's verses in praise of Plato», *Cl. Quart.* 21, 1927, 13-17· Düring, *Biogr. trad.*, 59-60 καὶ 316-318. Ὁ Bowra ἔδειξε πὼς ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ στὸν ὕμνο παραδοσιακὰ ποιητικὰ μοτίβα· ἔτσι, ἔκανε ἄνευ ἀντικειμένου τὶς ὑποθέσεις τοῦ Jaeger ὅτι ὑπόβαθρο τοῦ ποιήματος εἶναι ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν.

83 *Ἠθ. Νικ.* X 1, 1172b 3-7.

84 *ἐν τοῖς ἐλεγείοις τοῖς πρὸς Εὔδημον.*

τὴν ἴδια τὴ ζωή του καὶ μὲ ὅσα εἶπε καὶ ἔγραψε, ὅτι ὁ ἄνθρωπος γίνεται εὐτυχισμένος ἂν γίνει καλός·[85] αὐτὸ τὸ πράγμα κανένας ἀπὸ ὅσους ζοῦν σήμερα δὲν θὰ μπορέσει νὰ τὸ κάνει ξανά».[86] Τί σήμαινε ἡ ἀφιέρωση, δὲν τὸ ξέρουμε· ἂν μᾶς ἔχει παραδοθεῖ σωστά, τὸ ποίημα ἀπευθυνόταν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸ μαθητή του τὸν Εὔδημο ἀπὸ τὴ Ρόδο. Περισσότερες συζητήσεις προκαλεῖ τὸ ἐρώτημα ποιὸς εἶναι αὐτὸς ποὺ ἦρθε στὴν Ἀθήνα καὶ ἵδρυσε τὸ βωμό. Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Jaeger ἦταν ἕνας ἄγνωστος μαθητὴς τοῦ Πλάτωνα. Δὲν εἶναι ὅμως πολὺ πιὸ φυσικὸ νὰ δεχτοῦμε πὼς ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ τὸν ἑαυτό του; Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ σκεφτεῖ κανεὶς πὼς μὲ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἀθήνα ὁ Ἀριστοτέλης ξαναθυμήθηκε ζωηρὰ τὸν παλιό του δάσκαλο καὶ τὰ εἴκοσι εὐτυχισμένα νεανικά του χρόνια στὴν Ἀκαδημία καὶ ὅτι κυριευμένος ἀπὸ αὐτὰ τὰ αἰσθήματα ἔγραψε τὸ ποίημα καὶ τὸ ἔστειλε στὸν Εὔδημο. Ὅπως καὶ ἄν ἔχει τὸ πράγμα, τὸ ψυχολογικὸ μέρος, ὅπως σωστὰ τονίζει ὁ Jaeger, ἔχει πολὺ μεγαλύτερη σημασία. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔστησε πρὸς τιμὴν τοῦ Πλάτωνα ἕνα βωμὸ στὴ Φιλία, θυμίζοντας μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ πλατωνικὸ ἰδεῶδες τοῦ ἀγαθοῦ ἄνδρα, ποὺ εἶναι ὁ μόνος εὐτυχισμένος χάρη στὴν ἀρετή του. Ὅπως ὁ Πλάτων, τονίζει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης πὼς ἡ εὐδαιμονία ἔχει ὡς προϋπόθεση μιὰ σωστὴ κατάσταση τῆς ψυχῆς· παράλληλα ὅμως μένει σταθερὰ προσκολλημένος στὴν πίστη ὅτι χωρὶς τουλάχιστον ἕνα minimum ἐξωτερικῶν ἀγαθῶν[87] κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι εὐτυχισμένος. Στοὺς ἀνθρώπους τῶν ἄκρων ὁ Ἀριστοτέλης φωνάζει: «Ὅταν μερικοὶ φιλόσοφοι λένε πὼς ὁ ἄνθρωπος ποὺ βασανίζεται δεμένος στὸν τροχὸ ἢ ὁ ἄνθρωπος ποὺ τὸν ἔχουν βρεῖ βαριὲς δυστυχίες εἶναι εὐτυχισμένος, φτάνει νὰ ὑπάρχει μέσα του ἡ ἀρετή, ἁπλῶς λένε, σκόπιμα ἢ χωρὶς νὰ τὸ θέλουν, ἀνοησίες».[88] Στὸ ποίημά του θέλει νὰ πεῖ πὼς «ἐμεῖς ποὺ ζοῦμε σήμερα τὸ ἔχουμε καταλάβει, πὼς τὸ ἰδεῶδες τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἀνέφικτο». Αὐτὸ τὸ «σήμερα» κάνει φανερὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ξανακοιτάζει ἀπὸ ἀπόσταση πρὸς τὰ πίσω, στὴν ἐποχὴ τῆς νιότης του,

[85] Παραθέτει ἕναν ἀφορισμὸ τοῦ Πλάτωνα: *ὡς ἀγαθός τε καὶ εὐδαίμων ἅμα γίγνεται ἀνήρ*, πρβ. *Νόμ.* 660 e *ὡς ὁ μὲν ἀγαθὸς ἀνὴρ σώφρων ὢν καὶ δίκαιος εὐδαίμων ἐστὶ καὶ μακάριος.*

[86] Παραδείγματα τῆς ἔκφρασης *οὐ ῥᾴδιον λαβεῖν* στοῦ Newman, σχολ. στὰ *Πολ.* VII 14, 1332 b 23 καὶ στοῦ Jaeger, *Aristoteles*, 110. Ἡ ἔκφραση *λαβεῖν ταῦτα* μπορεῖ ἐπίσης νὰ σημαίνει «δέχομαι αὐτὴ τὴν πρόταση καὶ τὴν ὑποστηρίζω».

[87] *τὰ ἐκτὸς ἀγαθά.* Ἡ λέξη *χορηγία* χρησιμοποιεῖται μεταφορικά: ἡ παράσταση μιᾶς τραγωδίας ἀπαιτεῖ τὴν προετοιμασία καὶ ὁρισμένων ἐξωτερικῶν πραγμάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα φροντίζει ὁ χορηγός· αὐτὰ ὅμως δὲν ἀποτελοῦν μέρος τῆς ἴδιας τῆς τραγωδίας. Πρβ. *Ἠθ. Νικ.* X 7, 1177 a 30 καὶ 8, 1178 a 23-26. Μὲ τὸ *ἐκτὸς* ἐννοεῖται *ἐκτὸς τῆς ψυχῆς.*

[88] *Ἠθ. Νικ.* VII 14, 1153 b 19-21, ἐναντίον τοῦ Σπεύσιππου. Σύμφωνα μὲ τὸν Κικέρωνα, *Tusc.* V 9, 24, ἡ ἔκφραση «ὁ σοφὸς πάνω στὸν τροχὸ» εἶναι ἕνας κοινὸς τόπος.

τότε ποὺ ἄκουγε τὸν Πλάτωνα νὰ μιλάει γιὰ ὅλα αὐτά. Μετρώντας σὲ χρόνια, ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τότε δὲν ἦταν βέβαια καὶ τόσο μεγάλη· στὸ μεταξὺ ὅμως εἶχαν συμβεῖ τόσα πολλὰ στὸν ἑλληνικὸ κόσμο, ὥστε νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ μιλάει γιὰ μιὰ κανονικὴ ἀνατροπή· καὶ σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε περάσει στὸ διάστημα αὐτὸ πολλά· ἐπομένως εὔκολα ἐξηγεῖται ἀπὸ ψυχολογικὴ ἄποψη γιατί ὁ Ἀριστοτέλης αἰσθανόταν τόσο μακρινὴ τὴν ἀπόστασή του ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ ἀπὸ ὅσα εἶχε ζήσει στὴν Ἀκαδημία. Μιὰ συνέπεια αὐτῆς τῆς ἀπόστασης ἦταν τὸ ὅτι τώρα κατανοοῦσε βαθύτερα τὸ μέγεθος τοῦ Πλάτωνα ὡς στοχαστῆ.

Πάντοτε μοῦ ἔκανε ἐντύπωση ὅτι στὸ ποίημά του αὐτὸ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης σημειώνει ἀκριβῶς μιὰ διαφορά του ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ποὺ οἱ ἀντίπαλοί του τὴν τόνισαν ἀργότερα μὲ ἄμετρη ὑπερβολή. Πολλὲς φορές, πράγματι, τὸν κατηγόρησαν πώς, ἀντίθετα μὲ τὸν Πλάτωνα, θεωροῦσε τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἐνάρετη καὶ εὐτυχισμένη ζωή.[89]

Οἱ ἐξωτερικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ χαρακτήρα τοῦ Ἀριστοτέλη προέρχονται, σχεδὸν ὅλες, ἀπὸ τὴν ἐχθρικὴ γι' αὐτὸν παράδοση.[90] Τὸ ὅτι ἡ παράδοση αὐτὴ εἶναι τόσο πλούσια καὶ πολύμορφη ἐξηγεῖται ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς περιστάσεις.

Ὅταν πέθανε ὁ Πλάτων, εἶχε ἤδη διευθύνει τὴ σχολή του σαράντα ὁλόκληρα χρόνια. Εἶχε μεγάλη φήμη καὶ ἤδη τὴ στιγμὴ τοῦ θανάτου του θεωροῦνταν ἀπὸ ὅλους ἱστορικὴ μορφή. Ἡ Ἀκαδημία ἦταν ἕνας γερὰ παγιωμένος θεσμός. Οἱ διάδοχοι καὶ οἱ μαθητὲς τοῦ Πλάτωνα ἔκαναν ὅ,τι καλύτερο μποροῦσαν γιὰ νὰ συνεχίσουν τὸ ἔργο του. Φρόντισαν ἐπίσης νὰ συγκεντρώσουν τὰ ἔργα του καὶ νὰ τὰ κάνουν προσιτὰ στὸ ἐμπόριο. Ἔχουμε κάθε λόγο νὰ δεχόμαστε ὅτι διαθέτουμε σήμερα ὅλα τὰ ἔργα ποὺ ἔγραψε ὁ Πλάτων στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του. Ὅλα τὰ παραθέματα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ποὺ συναντοῦμε σὲ ἀρχαίους συγγραφεῖς, στὸ βαθμὸ βέβαια ποὺ εἶναι ἀξιόπιστα, μποροῦν εὔκολα νὰ ταυτιστοῦν στὸ πλατωνικὸ κείμενο ποὺ ἔχουμε σήμερα στὰ χέρια μας. Τὰ πολυάριθμα παπυρικὰ ἀποσπάσματα καὶ παραθέματα μαρτυροῦν πόσο νωρὶς καὶ πόσο πλατιὰ εἶχε ἁπλωθεῖ ἡ γνώση τῶν ἔργων του. Ἡ μνήμη του τιμήθηκε μὲ βιογραφίες καὶ περιγραφὲς τῆς διδασκαλίας του. Καὶ ἂν ἀκόμη εἶχε ἐχθρούς, αὐτοὶ ἦταν τόσο ἀσήμαντοι, ποὺ

89 Π.χ. ὁ Ἀττικὸς στὸν Εὐσέβιο, *Εὐαγγ. προπαρ.* XV, 794 d = Düring, *Biogr. trad.*, 326: *τοῦ μὲν βοῶντος ἑκάστοτε καὶ κηρύττοντος ὅτι εὐδαιμονέστατος ὁ δικαιότατος, τοῦ δὲ μὴ ἐπιτρέποντος ἕπεσθαι τῇ ἀρετῇ τὴν εὐδαιμονίαν, ἂν μὴ καὶ γένος εὐτυχήσῃ καὶ κάλλος ἀλλὰ καὶ χρυσόν.*

90 Βλ. τὸ κεφάλαιο «Early invectives against Aristotle» στὸ *Biogr. trad.*, 373-395. Στὸ βιβλίο του *Lectiones Atticae*, Leiden 1809, 101-308, ὁ J. Luzac συγκέντρωσε ἕνα τεράστιο ὑλικὸ γιὰ τὸ odium philosophorum antiquorum.

ἡ φωνή τους οὔτε κὰν ἀκούστηκε. Ἀντιπλατωνικὴ παράδοση ἄρχισε νὰ ὑπάρχει μόνο ἀφοῦ πρῶτα πέρασαν ἑκατὸ περίπου χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του, ἐκείνη ὅμως τὴν ἐποχὴ ἡ παράδοση αὐτὴ ἔβρισκε ἰσχυρὸ ἀντίδοτο στὰ ἔργα του, τά ὁποῖα εὔκολα μποροῦσε κανεὶς νὰ τὰ βρεῖ στὶς δημόσιες βιβλιοθῆκες.

Ἐντελῶς διαφορετικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Ἀριστοτέλη. Στὴν Ἀθήνα τὸν ἀντιμετώπιζαν πάντοτε σὰν ξένο. Τὸ πατρικό του σπίτι ἦταν στὰ Στάγειρα, τὸ μητρικό του στὴ Χαλκίδα, ἡ γυναίκα του ἦταν ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία. Δὲν ἦταν διευθυντὴς σχολῆς, ἀλλὰ ἁπλῶς ἕνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ξένους λογίους τῆς Ἀκαδημίας. Μόλις εἶχε καταφέρει νὰ ἐξασφαλίσει μιὰ θέση δασκάλου ὅταν, λόγω τῶν δεσμῶν του μὲ τὴ Μακεδονία, εἶδε πὼς ἦταν ἀναγκασμένος νὰ καταφύγει στὴ Μ. Ἀσία. Ὅταν, δεκατρία χρόνια ἀργότερα, γύρισε πίσω στὴν Ἀθήνα, ἦρθε ὡς στενὸς φίλος τοῦ Ἀντίπατρου, τοῦ διοικητῆ τῆς Μακεδονίας. Πολλὰ κουτσομπολιὰ κυκλοφοροῦσαν γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τὸν Ἑρμία. Εἶχε λίγους φίλους καὶ πολλοὺς ἐχθρούς. Γιὰ ὁρισμένους ἡ βασικὴ αἰτία ἦταν τὸ πολιτικὸ μίσος. Ὁ Θεόπομπος καὶ ὁ Θεόκριτος ἀπὸ τὴ Χίο, π.χ., μισοῦσαν τὸν Ἑρμία ἐπειδὴ εἶχε ἀναμειχθεῖ στὶς ὑποθέσεις τῆς Χίου, καὶ ἔστρεψαν τὸ μίσος τους αὐτὸ καὶ στὸν Ἀριστοτέλη· ὁ Δημοχάρης καὶ ὁ Τίμαιος διέδωσαν αὐτὴν τὴν πολιτικὰ χρωματισμένη δυσφήμιση στοὺς μεταγενεστέρους. Ἄλλοι, πάλι, πολεμοῦσαν τὸν Ἀριστοτέλη, ἐπειδὴ ἀποδοκίμαζαν τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας του καὶ τὴ φιλοσοφία του. Νέος ἀκόμη ὁ Ἀριστοτέλης βρέθηκε μπλεγμένος σὲ μιὰ ἔριδα γιὰ τὶς ἀρχὲς τῆς ρητορικῆς τέχνης μὲ τὸν Κηφισόδωρο, ἕναν μαθητὴ τοῦ Ἰσοκράτη. Ὁ Ἰσοκράτης καὶ οἱ μαθητές του ὅμως εἶχαν μεγάλη ἐπιρροὴ στὴν Ἀθήνα· ἔτσι οἱ μόνιμοι καβγάδες τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὴ σχολὴ τοῦ Ἰσοκράτη ἄφησαν ἀρκετὰ ἴχνη στὴ βιογραφικὴ παράδοση. Ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς συναδέλφους του στὴν Ἀκαδημία ἦρθε σὲ ρήξη ὁ Ἀριστοτέλης: τὸν καιρὸ ἀκόμη ποὺ ἀνῆκε στὴν Ἀκαδημία ἔκρινε στὰ μαθήματά του, μερικὲς φορὲς ἀλύπητα, τὶς ἀπόψεις τοῦ Πλάτωνα καὶ τῶν συναδέλφων του Ἡρακλείδη, Σπεύσιππου καὶ Ξενοκράτη. Καὶ μὲ τὴ Μεγαρικὴ σχολὴ βρέθηκε σὲ διάσταση γιὰ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας τους· ὁ Εὐβουλίδης, μέλος αὐτῆς τῆς σχολῆς, τοῦ ἀπάντησε μὲ προσωπικὲς ὕβρεις. Οἱ Ἐριστικοὶ ἐκπροσωποῦνται στὴν ἐχθρικὴ παράδοση ἀπὸ τὸν Ἀλεξίνο, οἱ Πυθαγόρειοι ἀπὸ τὸν Λύκωνα. Τοὺς πιὸ ἄγριους ὅμως ἐχθρούς του τοὺς βρίσκουμε μεταξὺ τῶν Ἐπικουρείων: τὶς αἰτίες αὐτοῦ τοῦ φαινομένου τὶς συζήτησα στὸ βιβλίο μου γιὰ τὴ βιογραφικὴ παράδοση. Ἡ δυσφημιστικὴ ἐκστρατεία τῶν Ἐπικουρείων ἄφησε βαθιὰ ἴχνη καὶ ξαναζωντάνεψε στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης μὲ τοὺς Gassendi καὶ Patrizzi.

Ἡ ἀντιαριστοτελικὴ λοιπὸν παράδοση ἦταν ἔντονη καὶ διαδεδομένη ἀπὸ

τὴν ἐποχὴ ποὺ ζοῦσε ὁ Ἀριστοτέλης. Δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ἴδιος δὲν ἔφταιγε καθόλου γι' αὐτό. Ἡ καταγωγή του καὶ οἱ οἰκογενειακοί του δεσμοὶ ἐξηγοῦν βέβαια τὶς σχέσεις του μὲ τὴ Μακεδονία, μποροῦμε ὅμως πολὺ καλὰ νὰ καταλάβουμε ὅτι ὅλα αὐτὰ δὲν μποροῦσαν παρὰ νὰ τὸν κάνουν ὕποπτο στὰ μάτια τῶν ἐθνικιστῶν Ἀθηναίων. Ἔπειτα, στὰ νιάτα του ἦταν στὰ μαθήματά του ἐριστικὸς καὶ γεμάτος αὐτοπεποίθηση, ποὺ ἔφτανε καμιὰ φορὰ ὡς τὴν ἀλαζονεία.[91] Ἔτσι, πίσω ἀπὸ τὰ κουτσομπολιὰ γιὰ τὴν ἀντιπολιτευτική του στάση στὴν Ἀκαδημία κρύβεται ἴσως καὶ κάποια δόση ἀλήθειας. Ἡ πολεμικὴ βέβαια τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν παίρνει ποτὲ τὸ χαρακτήρα προσωπικῆς ἐπίθεσης, ἀλλὰ ἔχει πάντοτε γιὰ στόχο της τὶς θεωρίες τοῦ ἀντιπάλου του.[92] Ὅταν ὅμως μέσα στοὺς κόλπους τῆς Ἀκαδημίας ἕνας νέος —ἂν καὶ ὁδηγημένος, ὅπως ὁ ἴδιος πιστεύει καὶ βεβαιώνει, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀλήθεια— ρίχνει κατάμουτρα στοὺς μεγαλύτερους συναδέλφους του τὴν κατηγορία ὅτι οἱ θεωρίες τους εἶναι γελοῖες, ἀφελεῖς ἢ παράλογες, ἀνοησίες ἢ κενοὶ λόγοι,[93] εἶναι νὰ ἀπορεῖ κανείς, ἂν ἐκεῖνοι ποὺ εἶναι ὁ στόχος αὐτῆς τῆς κριτικῆς αἰσθάνονται πειραγμένοι καὶ ζητοῦν νὰ ἀνταποδώσουν, μὲ ἕναν ὁποιονδήποτε τρόπο, τὰ ἴσα; Τὴν πιὸ παλιὰ ἀντίδραση στὴν ἀντιαριστοτελικὴ παράδοση τὴ βρίσκουμε στὸν Φιλόχορο, ἕναν ἀξιόπιστο ἱστορικό, σύγχρονο τοῦ Θεόφραστου. Στὸ ἱστορικό του ἔργο ὁ Φιλόχορος πραγματεύεται τὰ γεγονότα τοῦ 306, ὅταν ὁ Σοφοκλῆς ἐπέτυχε μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ ρήτορα Δημοχάρη νὰ ἐγκριθεῖ ἀπὸ τὸ λαὸ ἕνα ψήφισμα, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Ἀθήνα ὅλοι οἱ φιλόσοφοι ποὺ δροῦσαν ἐκεῖ ἐπαγγελματικά. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔδωσε στὸν Φιλόχορο τὴν εὐκαιρία νὰ κάνει μιὰ ἀναδρομὴ στὶς σχέσεις Ἀκαδημίας - Περιπάτου. Ἡ χρονολογικὴ ἐξιστόρηση τῆς ζωῆς τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ μᾶς παραδόθηκε σὲ τρεῖς παραλλαγές, ἀνάγεται σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν πηγή. Ὁ Φιλόχορος ἀντικρούει ἐπίσης μερικὲς ἀπὸ τὶς κατηγορίες ποὺ εἶχαν διατυπωθεῖ ἐναντίον τοῦ Ἀριστοτέλη· δὲν εἶναι καθόλου ἀλήθεια, σύμφωνα μὲ τὸν Φιλόχορο, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἄρχισε πολὺ ἀργὰ[94] τὴ δραστηριότητά του ὡς

91 Παραδείγματα γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο προβάλλει τὶς προσωπικές του ἀπόψεις βλ. παρακάτω, σσ. 176, 354, 367, 370· γιὰ τὴν ὀξύτητα τῆς πολεμικῆς του, σσ. 367, 400, 408 καὶ τόμ. Β', σσ. 122, 129, 393. Ἰδιαίτερα στὰ πρώιμα ἔργα του τοῦ ἀρέσει νὰ τονίζει τὴν προσωπική του ἄποψη μὲ ἕνα *ἡμεῖς δέ φαμεν* γεμάτο αὐθεντία· π.χ. τέσσερις φορὲς στὰ *Φυσ.* Ι, ὀχτὼ φορὲς στὸ *Περὶ οὐρανοῦ*.

92 Θὰ μπορούσαμε ὡστόσο νὰ ποῦμε ὅτι γιὰ τὸν Μέλισσο καὶ γιὰ τὸν Ἀντισθένη μιλάει μὲ ἀπρέπεια χωρὶς κανένα λόγο.

93 *γελοῖον, εὔηθες, ἄτοπον, κενόν, ἄλογον, ἀλογώτατον* εἶναι οἱ συνηθισμένοι χαρακτηρισμοί, λέει ὅμως καὶ *μανίᾳ παραπλήσιον* καὶ ἄλλα. Μὲ ἰδιαίτερη περιφρόνηση ἐκφράζεται γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Ξενοκράτη, βλ. παρακάτω, σ. 406, καὶ τόμ. Β', σ. 393.

94 Ἡ χαρακτηριστικὴ λέξη ἦταν *ὀψιμαθής*.

δάσκαλος· οὔτε ἀπομακρύνθηκε ποτὲ ἀπὸ τὴν 'Ακαδημία οὔτε ἵδρυσε δική του σχολὴ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀνταγωνιστεῖ τὴν 'Ακαδημία. Ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς πρώιμης ἀναίρεσης τῶν κακόβουλων κατηγοριῶν ἐναντίον τοῦ 'Αριστοτέλη εἶναι προφανής.

Ὅποιος ἔχει ἀσχοληθεῖ γιὰ πολὺ καιρὸ μὲ τὰ ἔργα τοῦ 'Αριστοτέλη πιστεύει μερικὲς φορὲς πὼς βλέπει νὰ ἀντικαθρεφτίζεται μέσα σ' αὐτὰ καὶ ἡ προσωπικότητά του. Δὲν μπορεῖ νὰ παραγνωρίσει κανεὶς τὴν ἰσχυρὴ ἠθική του συνείδηση, ἡ ὁποία εὔκολα διαφαίνεται ὄχι μόνο στὰ ἠθικὰ καὶ στὰ πολιτικά του ἔργα. Συχνὰ τονίζει τὴ σημασία τῆς ἐπιστημονικῆς ἐντιμότητας καὶ τὸ στήριγμα ποὺ αὐτὴ βρίσκει στὸ χαρακτήρα τοῦ ἐπιστήμονα. «Πρέπει νὰ εἶναι μὲ τέτοιον τρόπο προικισμένος ἀπὸ τὴ φύση, ὥστε νὰ ἀντιμετωπίζει μὲ τὴ σωστὴ ἀγάπη ἢ τὸ σωστὸ μίσος καθετὶ ποὺ τοῦ παρουσιάζουν· μόνο τότε μπορεῖ νὰ κρίνει σωστὰ ποιὸ εἶναι τὸ καλύτερο.»[95] Τὸ φίλο του τὸν Εὔδοξο τὸν χαρακτηρίζει μὲ αὐτὰ τὰ λόγια: «Τὴ θεωρία του πὼς ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ οἱ ἄνθρωποι τὴν πίστευαν πιὸ πολὺ λόγω τῆς ἀκεραιότητας τοῦ χαρακτήρα του παρὰ γιὰ τὴν ἴδια. Γιατὶ ὁ Εὔδοξος ἦταν ἄνθρωπος ἀσυνήθιστης σωφροσύνης. Γι' αὐτὸ καὶ ὅλοι εἶχαν τὴν ἐντύπωση ὅτι δίδασκε ὅσα δίδασκε ὄχι γιατὶ ἦταν φίλος τῆς ἡδονῆς, ἀλλὰ γιατὶ ἔτσι εἶχαν ὄντως τὰ πράγματα».[96] Τὸ χωρίο αὐτὸ ρίχνει καὶ μιὰ ἀχτίνα φωτὸς στὸν ἐπιστημονικὸ στρουθοκαμηλισμὸ τῆς 'Ακαδημίας.

Γιὰ τὰ εὐφυολογήματα τοῦ 'Αριστοτέλη ὁ Δημήτριος ξέρει νὰ μᾶς πεῖ[97] ὅτι «δὲν εἶχαν οὔτε τὴν ἀρχοντιὰ οὔτε τὴν ἀξοπρέπεια τῶν εὐφυολογημάτων τῶν ποιητῶν· μᾶλλον ἦταν κοινότοπα καὶ ἔμοιαζαν μὲ τὰ ἀστεῖα τῶν κωμωδιογράφων». Φαίνεται πὼς στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Δημήτριος εἶχε στὸ νοῦ του τὶς ἐπιστολὲς τοῦ 'Αριστοτέλη, ἀπὸ τὶς ὁποῖες καὶ παραθέτει ἀρκετὰ χωρία· μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς χαρακτηριστικὲς ἐκφράσεις του εἶχα ἤδη τὴν εὐκαιρία νὰ τὶς ἀναφέρω. 'Απὸ τὰ διδακτικὰ ἐγχειρίδια τοῦ 'Αριστοτέλη φαίνεται πὼς ὁ Δημήτριος γνώριζε μόνο τὸ *Περὶ λέξεως* (= *Ρητορικὴ* III). Στὰ διδακτικὰ ἐγχειρίδια τὸ χιοῦμορ εἶναι σπάνιο, σχεδὸν ἀνύπαρκτο·[98] πιὸ πολὺ θὰ μιλοῦσα γιὰ μιὰ τάση γιὰ πείραγμα,[99] ἀλλὰ καὶ αὐτὴ δὲν

[95] *Τοπ.* VIII 14, 163b 12-16: πρέπει νὰ ἔχει τὴν *κατ' ἀλήθειαν εὐφυΐαν*.

[96] *Ἠθ. Νικ.* X 2, 1172b 15-18.

[97] *Περὶ ἑρμ.* 128.

[98] Ὁ E. Hoffmann, *De Aristotelis phys. l. septimi*, 1905, 23, βρίσκει π.χ. τὸ χωρίο *Γάμμα* 4, 1008b 14-17 «festive dictum». Παρόμοια εἶναι ἡ κρίση τοῦ J. Burnet γιὰ τὸ χωρίο *Ἠθ. Νικ.* IV 7, 1123b 32, ἐνῶ ὁ D. J. Allan φτάνει στὸ σημεῖο νὰ βλέπει ἕνα σχολικὸ ἀστεῖο στὸ *Περὶ ζῴων μορίων* IV 13, 696b 27-32· εὔκολα καταλαβαίνουμε πόσο ὑποκειμενικὲς εἶναι οἱ ἐντυπώσεις αὐτές.

[99] Ἡ ἀρχαία παράδοση μιλάει γιὰ τὴν *μωκίαν* του· παραδείγμ. παρακάτω, σσ. 253, 400 καὶ τόμ. Β', σ. 213. Τὸ πιὸ δηκτικὸ χωρίο στὰ ἔργα του εἶναι τὸ *Νῦ* 3, 1091a 5-12.

ἔχει πουθενὰ μιὰ ἰσχυρὴ παρουσία. Ἂν εἶναι ἀλήθεια —κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος δὲν ἀμφιβάλλω— ὅτι τὸ ὕφος ἀντανακλᾶ τὴν προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα,[100] τότε ὁ χαρακτηρισμὸς «ὁ ξερὸς Ἀριστοτέλης» εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένος. Τὰ ἔργα του ποὺ σώζονται σήμερα εἶναι στὸ μεγαλύτερο μέρος τους τὰ χειρόγραφα τῶν μαθημάτων του. Σ' αὐτὰ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπευθύνεται κατὰ κύριο λόγο σὲ ἕνα ἀκροατήριο. Στόχος του εἶναι νὰ πείσει τοὺς ἀκροατές του γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεών του. Εἶναι ἑπόμενο λοιπὸν ὅτι στὰ ἔργα αὐτὰ κυριαρχεῖ ἡ λιτή, ἀντικειμενικὴ ἐπιχειρηματολογία καὶ ὅτι ἡ ἔκθεση ἔχει ἕναν προσανατολισμὸ ὁλωσδιόλου παιδαγωγικό, μὲ ἕνα πλῆθος ἀπὸ ἀναδρομὲς καὶ προϊδεάσεις. Ἀναπτύσσοντας τὰ θέματά του ὁ Ἀριστοτέλης περιορίζεται κατὰ κανόνα μὲ τόση αὐστηρότητα στὸν κύριο σκοπό του, ποὺ εἶναι ἡ γνώση,[101] ὥστε ὁ λόγος του γίνεται ξερός· ὡστόσο εἶναι ἐντελῶς λάθος νὰ ὑποστηρίζουμε —ἀκολουθώντας ὁρισμένους ἀρχαίους κριτικοὺς τοῦ ὕφους— ὅτι ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἔλειπε κάθε ἐπιθυμία νὰ φροντίσει τὸ ὕφος του. Ὁ Διονύσιος[102] ἐπαινεῖ τὴ δύναμη καὶ τὴ σαφήνεια τοῦ λόγου στοὺς διαλόγους του· ἔβρισκε μάλιστα ὅτι αὐτοὶ ἦταν ἕνα εὐχάριστο ἀνάγνωσμα, ἀπὸ ὅπου εἶχε νὰ μάθει κανεὶς πολλά. Λέγοντας «ὕφος» ἐννοοῦμε φυσικὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο κανεὶς λύνει σὲ μιὰ ὁρισμένη περίσταση τὸ πρόβλημα πῶς νὰ μιλήσει ὥστε νὰ ἐπιτύχει πάνω στοὺς ἀκροατές του τὴν ἐπίδραση ποὺ ἐπιδιώκει. Στὰ καλύτερα ἔργα του[103] ὁ Ἀριστοτέλης γράφει ἕναν σαφὴ ἐπιστημονικὸ πεζὸ λόγο πού, παρ' ὅλη τὴ λιτὴ ἀντικειμενικότητά του, διατηρεῖ, σχεδὸν σὲ κάθε φράση, ἕναν τόνο καθαρὰ προσωπικό. Θαυμάζουμε τὴ σφιχτοδεμένη συντομία καὶ τὴ συχνὰ ἀμετάφραστη ἀκριβολογία τῆς ἔκφρασής του, τὴ μεγάλη ποικιλία τῶν λεκτικῶν μέσων μὲ τὰ ὁποῖα ντύνει τὶς προτάσεις καὶ τοὺς ἰσχυρισμούς του δίνοντάς τους μιὰ μορφὴ ἀντίστοιχη πρὸς τὸ περιεχόμενό τους, καὶ καταλαβαίνουμε τότε γιατί ἐπαίνεσαν τὴ δύναμη ποὺ εἶχε ὁ λόγος του νὰ πείθει.[104] Δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ δημιουρ-

100 Ὁ συγγραφέας τοῦ *Περὶ ὕψους* λέει ὅτι τὸ «ὕψος» τοῦ ὕφους εἶναι *ἀπήχημα μεγαλοφροσύνης*.

101 Πρβ. *Φυσ.* II 3, 194b 17 *τοῦ εἰδέναι χάριν ἡ πραγματεία*.

102 *Περὶ μιμήσ.* II 4 (σ. II 211 Usener - Radermacher): *Παραληπτέον δὲ καὶ Ἀριστοτέλην εἰς μίμησιν τῆς τε περὶ τὴν ἑρμηνείαν δεινότητος καὶ τῆς σαφηνείας καὶ τοῦ ἡδέος καὶ πολυμαθοῦς· τοῦτο γὰρ ἔστι μάλιστα παρὰ τοῦ ἀνδρὸς τούτου λαβεῖν*. Αὐτὴ ἡ κρίση δὲν ἰσχύει λοιπὸν γιὰ τὰ διδακτικά του ἔργα. Ἴσως ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς διαλόγους ὁ Διονύσιος νὰ ἐννοεῖ καὶ τὴ *Ῥητορική*, ποὺ τὴ γνώριζε στὴ μορφὴ ποὺ τῆς ἔδωσε ὁ Ἀνδρόνικος.

103 Π.χ. *Φυσ.* III-IV, *Μῦ* 1-9, *Γάμμα*, *Ἠθ. Νικ.* III.

104 Σύμφωνα μὲ τὸν Πλούταρχο, *Βίος Ἀλκ.* 42, 234d, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ Ἀντίπατρος πρέπει νὰ εἶπε γι' αὐτόν: *πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὸ πείθειν εἶχε*, *Biogr. trad.*, 351.

γὸς τοῦ ἐπιστημονικοῦ πεζοῦ λόγου καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ τρόπου ἔκθεσης.[105] Αὐτὸ τὸ βλέπει κανεὶς καθαρά, ἂν προχωρήσει σὲ μιὰ σύγκριση μὲ τὰ καλύτερα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Corpus Hippocraticum. Ἡ ξηρότητα τοῦ ὕφους του, γιὰ τὴν ὁποία τόσος λόγος ἔχει γίνει, ἦταν ἀσφαλῶς συνειδητὴ ἐπιλογή. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε τὴ γνώμη ὅτι μιὰ γλώσσα γεμάτη ἀπό στολίδια δὲν ταιριάζει στὴν ἐπιστημονικὴ ἐπιχειρηματολογία· γιὰ τὸν ἐρευνητὴ ποὺ ψάχνει νὰ βρεῖ τὴν ἀλήθεια ἡ ψυχρὴ ἀντικειμενικότητα εἶναι πιὸ ταιριαστή.[106] Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἀποφεύγει τὶς ἀσυνήθιστες καὶ ποητικὲς λέξεις.[107] Τὴν ὁρολογία του, στὸ πιὸ μεγάλο μέρος της, τὴν παίρνει ἀπὸ τὸν καθημερινὸ λόγο: «Ὅταν μᾶς λείπουν οἱ ὅροι, πρέπει νὰ προσπαθοῦμε νὰ τοὺς πλάθουμε οἱ ἴδιοι, ὥστε νὰ γινόμαστε σαφεῖς καὶ ὁ ἀκροατὴς νὰ μπορεῖ εὔκολα νὰ μᾶς παρακολουθεῖ».[108] Πῶς ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης μποροῦσε, ἀκόμη καὶ στὴν πιὸ ἀφηρημένη ἐπιχειρηματολογία, νὰ μὴν ξεφεύγει ἀπὸ τὸν φυσικὸ λόγο, τὸ ἔδειξε πολὺ ὡραῖα ὁ W. Wieland.[109] Ὁ Ἀριστοτέλης ἐκμεταλλεύτηκε ὡς τὸ ἔπακρο τὴ δυνατότητα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας νὰ κάνει συγκεκριμένο τὸ γενικὸ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὁριστικοῦ ἄρθρου.[110] Τὴ σύνταξη μὲ τὸ ᾗ (=«στὸ βαθμὸ πού»), μιὰ σύνταξη ποὺ ὁ Πλάτων τὴ χρησιμοποιεῖ σπάνια,[111] ὁ Ἀριστοτέλης τὴ μεταμόρφωσε σὲ ὄργανο ποὺ τοῦ ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ ἀπομονώνει μιὰ συγκεκριμένη ἀπόχρωση μιᾶς

105 Τὸ θέμα γιατί ἡ ἔκθεση τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι μερικὲς φορὲς ἄνιση ὡς πρὸς τὸ ὕφος καὶ ἔχει τὴ μορφὴ σημειώσεων θὰ τὸ πραγματευθῶ διεξοδικότερα παρακάτω.

106 Πρβ. *Περὶ οὐρανοῦ* II 9, 290b 14 *κομψῶς μὲν εἴρηται καὶ περιττῶς ὑπὸ τῶν εἰπόντων, οὐ μὴν οὕτως ἔχει τἀληθές*, παρόμοια καὶ στὸ II 13, 295b 16· *Μετεωρ.* I 13, 349a 30· II 1, 353b 1 *τραγικώτερον καὶ σεμνότερον*· ἄμεσα ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα, *Πολ.* IV 4, 1291a 11 *ἐν τῇ Πολιτείᾳ κομψῶς τοῦτο, οὐχ ἱκανῶς δ' εἴρηται.*

107 Τὸ λεξιλόγιό του εἶναι πλούσιο. Ὁ Bonitz καταχωρίζει 13.150 λέξεις, μεταξὺ τῶν ὁποίων βέβαια μερικὲς ἀπαντοῦν μόνο στὰ *Προβλήματα* καὶ σὲ ἄλλα μὴ ἀριστοτελικὰ ἔργα· ἐπιπλέον 1.439 διαφορετικὰ κύρια ὀνόματα. Τὸ λεξιλόγιο τοῦ Πλάτωνα περιλαμβάνει, σύμφωνα μὲ τὸν Ast, 10.316 λέξεις (ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κύρια ὀνόματα).

108 *Ἠθ. Νικ.* II 7, 1108a 17· παρόμοια *Κατ.* 7a 5 καὶ *Τοπ.* VIII 2, 157a 29. Πολλὲς λέξεις μαρτυροῦνται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ἀριστοτέλη, π.χ. *αἰσχροπραγεῖν, ἀοργησία, ἐνέργεια, εὔχυμος, συνηδύνειν, συνδυάζεσθαι*, ὅλες διαφανέστατες. Ὁ μοναδικὸς τεχνητὸς νεολογισμός του εἶναι ἡ λέξη *ἐντελέχεια.*

109 *Die aristotelische Physik*, 181 καὶ 197 κ.ἑ. Μιὰ σημαντικὴ συμβολὴ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ B. Snell, Die naturwiss. Begriffsbildung im Griechischen στὸ *Die Entdeckung des Geistes*, 1955, 299-319. Ἀπὸ τὴν παλιότερη βιβλιογραφία ἀναφέρω τὴ σημαντικὴ ἐργασία τοῦ K. v. Fritz, *Philosophie und sprachlicher Ausdruck bei Demokrit, Plato und Aristoteles*, 1938.

110 Π.χ. *τὸ τί ἦν εἶναι*· ἄλλοι τύποι: *τοῦτο δ ποτ' ὂν* καὶ *ὅπερ ὄν τι*, βλ. τόμ. Β', σσ. 54, 121. Ὁ πίνακας τῶν ἑλληνικῶν λέξεων παραπέμπει στὶς σελίδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ὅπου ἐπεξηγοῦνται διάφοροι ὅροι.

111 *Παρμ.* 145e.

λέξης. Πόσο μεγάλη ἦταν ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς γλωσσικῆς δομῆς, τὸ ἔδειξε π.χ. ὁ ὁρισμός του γιὰ τὴν ἔννοια τῆς *κινήσεως*.[112] Ἔχει δίκιο ὁ Wieland ὅταν λέει πὼς ἡ ἀνακάλυψη τοῦ «στὸ βαθμὸ ποὺ» ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἀποτελεῖ de facto ἀνακάλυψη τῆς ἔννοιας.

Μερικὲς φορὲς ὡστόσο καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης ἐνθουσιάζεται τόσο πολὺ ἀπὸ τὸ θέμα ποὺ συζητάει ὥστε ὁ λόγος του παίρνει ἕναν ἐντελῶς διαφορετικὸ τόνο. Τὰ καλύτερα παραδείγματα εἶναι τὸ ἐγκώμιο τῶν φυσιογνωστικῶν σπουδῶν στὸ *Περὶ ζῴων μορίων* I 5 καὶ ἡ γεμάτη ἐνθουσιασμὸ περιγραφὴ τῆς χαρᾶς ποὺ προκαλεῖ ἡ ζωὴ τοῦ «σοφοῦ» στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* X 7-8. Μὲ τὰ δύο πρῶτα βιβλία τῆς *Ῥητορικῆς* ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται ὅτι ἀπευθυνόταν σὲ ἕνα πλατύτερο κοινό: ἐδῶ τὸ ὕφος του εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη. Στὸν *Προτρεπτικὸ* καὶ στοὺς διαλόγους του βρίσκεται μερικὲς φορὲς κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς φιλοσοφικῆς ρητορείας.[113] Ἡ γνωριμία του μὲ τὸ ὕφος τῶν διαλόγων τοῦ Ἀριστοτέλη ἔκανε τὸν Κικέρωνα νὰ μιλήσει γιὰ τὸ «χρυσὸ ποτάμι τοῦ λόγου του».[114] Τὰ ἀποσπάσματα ποὺ μᾶς σώθηκαν ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ προορίζονταν γιὰ τὸ πλατὺ κοινὸ δείχνουν ὅτι ἡ κρίση αὐτὴ εἶναι δικαιολογημένη· τὸν ἔπαινο ὅμως ποὺ καὶ σήμερα ἀκόμη ἀπονέμουν μερικοὶ στὴ φιλοσοφική του ρητορεία τὸν βρίσκω ὑπερβολικό.[115] Ἡ δύναμη τοῦ Ἀριστοτέλη βρίσκεται στὴ νηφάλια ἀντικειμενικότητά του, καὶ αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της συνδέεται ἀναμφίβολα μὲ τὸ common sense ποὺ εἶχε.[116] Ὁ Πλάτων μᾶς ἀνεβάζει στοὺς «λειμῶνες τῆς ἀλήθειας», μὲ στόχο τὴ θέαση τῶν ἰδεῶν, καὶ γιὰ νὰ φέρουμε ἀπὸ ἐκεῖ τὴν ἀλήθεια ἐδῶ κάτω. Ἐντελῶς ἀντίθετα ὁ Ἀριστοτέλης πίστευε πὼς τοὺς ἀνθρώπους ποὺ θέλουμε νὰ τοὺς πείσουμε γιὰ κάτι ἔχουμε ὑποχρέωση νὰ τοὺς συναντήσουμε στὸ πεδίο τῶν ἀναγνωρισμένων ἀπὸ ὅλους ἀληθειῶν: («Ἂν ἐπιχειρηματολογεῖς σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς λογικῆς καὶ παράλληλα ἐπικαλεῖσαι γνωστὰ σὲ ὅλους δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, πείθεις εὐκολότερα τοὺς ἀνθρώπους· γιατὶ ὁ καθένας ἔχει νὰ συνεισφέρει κάτι δικό του στὴν ἀλήθεια»·[117] ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀλήθεια ποὺ εἶναι κοινὸ κτῆμα ὅλων ἔχουμε τὴν ὑποχρέωση νὰ ξεκινοῦμε, καὶ

112 Πρβ. τόμ. Β', σ. 36.

113 Βλ. τόμ. Β', σσ. 97, 110, 180. Ταυτολογίες καὶ πλεονασμοί, σσ. 180, 326, 412.

114 *Lucullus* (*Ac. pr.*) 38, 119 veniet flumen orationis aureum fundens Aristoteles: τὸ παραθέτει ὁ Πλούταρχος, *Βίος Κικέρ.* 24. Ἄλλα χωρία στὸ *Biogr. trad.*, 363.

115 Τὴν κρίση αὐτὴ τὴ δικαιολογῶ στὸν Β' τόμ., σ. 110.

116 Στὸ *Ἄλφα* 3, 984b 17 ἐπαινεῖ τὸν Ἀναξαγόρα ὡς *νήφοντα παρ' εἰκῇ λέγοντας τοὺς πρότερον*.

117 *Ἠθ. Εὐδ.* I 6, 1216b 26-33. Ἡ φράση *ἔχει γὰρ ἕκαστος οἰκεῖόν τι πρὸς τὴν ἀλήθειαν* δὲν σημαίνει ὅτι σὲ κάθε ἄνθρωπο ὑπάρχει μιὰ ἐνστικτώδης ροπὴ πρὸς τὴν ἀλήθεια, ὅπως νομίζει ὁ Dirlmeier στὸ ὑπόμνημά του (σ. 183). Ἐγὼ θὰ συσχέτιζα τὴ φράση

ὕστερα νὰ φέρνουμε, μὲ τὸν ἕναν ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο, ἐπιχειρήματα ποὺ πείθουν γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεών μας· ἀπὸ γνῶμες ποὺ εἶναι καταρχὴν ἀναμφίβολα σωστές, ποὺ δὲν εἶναι ὅμως ἀπόλυτα σαφεῖς στὸ περιεχόμενό τους, θὰ προκύψουν —καθὼς προχωρεῖ ἡ ἐπιχειρηματολογία— ἡ διαύγεια καὶ ἡ σαφήνεια. Ἡ ἀρχὴ ὅτι πρέπει πάντοτε νὰ ξεκινοῦμε ἀπὸ ὅ,τι ἔχει ἤδη λεχθεῖ καὶ ἔχει ἤδη κερδίσει τὴν ἀναγνώριση ὅλων, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ consensus omnium, εἶναι χαρακτηριστική[118] γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη.

Στόχος καὶ μέθοδοι τῆς δουλειᾶς του

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο δούλευε[119] ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ὁδήγησε στὸ νὰ ὁριοθετήσει καὶ νὰ ἀνεξαρτητοποιήσει τοὺς ἐπιμέρους τομεῖς τῆς γνώσης. Δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε συνείδηση τῶν σημαντικῶν συνεπειῶν αὐτῆς τῆς διάσπασης τοῦ γνωστικοῦ ὑλικοῦ. Ὅταν συζητάει θεωρητικὰ τὸ πρόβλημα τῆς διαίρεσης τῶν ἐπιστημῶν, εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις τῆς ἐποχῆς του. Ἂν ὅμως ἀφήσουμε τὶς τετριμμένες θεωρίες του καὶ στρέψουμε τὸ βλέμμα μας σὲ ὅ,τι ἔκανε στὴν πράξη, θὰ ἔχουμε δίκιο νὰ μιλήσουμε γιὰ ἕναν ριζοσπαστικὰ καινούριο προσανατολισμό. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀνέβασε στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνεξάρτητης ἐπιστήμης τὴν ἐπιστήμη ποὺ μελετᾶ τὴ φύση. Θεωρητικὰ δὲν ἔκανε διάκριση ἀνάμεσα στοὺς διάφορους τομεῖς τῆς ἐπιστήμης τῆς φύσης· ἴσα ἴσα ἐπιμένει ὅτι ἡ μέθοδος ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴ *φυσικὴ* ἐπιστήμη ἔχει καθολικὴ ἰσχύ·[120] στὴν πράξη ὅμως τὸν βλέπουμε νὰ μὴ χρησιμοποιεῖ στὰ ζωολογικά του ἔργα τὶς ἴδιες μεθόδους ποὺ ἐφάρμοσε ὅταν ἀνέλυε τὴν κίνηση στὴ θεωρητικὴ φυσική του. Σχετικὰ σπάνια ἀκολουθεῖ τὴν παραγωγικὴ μέθοδο τῆς *ἀποδείξεως* ποὺ ὁ ἴδιος περιέγραψε στὰ *Ἀναλυτικά* του. Ἡ ἀριστοτελικὴ

αὐτὴ μᾶλλον μὲ τὸ *Ἄλφα ἔλαττον* 993 b 1 *ἕκαστον λέγειν τι περὶ τῆς φύσεως* καὶ μὲ τὰ *Τοπ.* I 2, 101 a 32 *ἐκ τῶν οἰκείων δογμάτων* ἢ μὲ τὰ *Πολ.* III 9, 1280 a 9. Τὸ σημεῖο ποὺ τονίζεται εἶναι ὅτι πρέπει νὰ ξεκινοῦμε ἀπὸ ἕνα consensus. Σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Ἀλέξανδρος *Εἰς τὰ Μετὰ τὰ φυσ.* 9, 19 *ἐν πᾶσιν ἔθος ἀεὶ Ἀριστοτέλους ταῖς κοιναῖς καὶ φυσικαῖς τῶν ἀνθρώπων προλήψεσιν ἀρχαῖς εἰς τὰ δεικνύμενα πρὸς αὐτοῦ χρῆσθαι.* Περισσότερα στὸ *Biogr. trad.*, 364-365.

118 Πρβ. τόμ. Β′, σσ. 165, 293.

119 Διατηρεῖ ἀκόμη τὴν ἀξία του τὸ βιβλίο τοῦ R. Eucken, *Die Methode der aristotelischen Forschung in ihrem Zusammenhang mit den philosophischen Grundprinzipien des Aristoteles*, Βερολίνο 1872. Βλ. ἐπίσης J. Le Blond, *Logique et méthode chez Aristote*, Παρίσι 1939. *Aristote et les problèmes de méthode*, *Symposium Aristotelicum* 1960, Louvain 1961.

120 Ὅπως ἔδειξα στὸ ἄρθρο μου «Aristotle's Method in Biology», στό: *Aristote et les problèmes de méthode*, 213-221.

ἐπιστήμη, ὅπως σωστὰ τὸ ἔδειξε ὁ W. Wieland,[121] δὲν βασίζεται καθόλου στοὺς κανόνες τοῦ συλλογισμοῦ. Ὁ Ἀριστοτέλης γνώριζε ὅτι ἡ μέθοδος πρέπει νὰ κανονίζεται σύμφωνα μὲ αὐτὸ ποὺ εἶναι κάθε φορὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας,[122] καὶ ξεκινοῦσε πάντοτε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ γνώση πρέπει νὰ συμμορφώνεται πρὸς τὰ πράγματα, ὄχι τὰ πράγματα πρὸς τὴ γνώση. Ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα,[123] δηλαδὴ ἀπὸ τὴ γνώση μας γιὰ τὸ πῶς ἔχουν αὐτά, ὁ Ἀριστοτέλης βγάζει τοὺς κανόνες τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου. Ὅπως ὅλοι οἱ ἐρευνητές, ἤθελε νὰ φτάσει στὴ γνώση τῆς ἀλήθειας, καὶ εἶχε μιὰ σχεδὸν ἀπίστευτη ἐμπιστοσύνη στὴ δύναμη τῆς ἀλήθειας νὰ ἐπιβάλλεται.[124] Πίσω ἀπὸ αὐτὴ τὴν πίστη βρίσκεται ἡ πεποίθησή του ὅτι ἡ γνώση καὶ τὸ εἶναι συμπίπτουν. «Μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ ψυχὴ εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο τὸ σύνολο τῶν πραγμάτων.»[125]

Στόχος τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας τοῦ Ἀριστοτέλη ἦταν ἡ γνώση τῆς δομῆς·[126] μιὰ διεισδυτικὴ ἀνάλυση τῆς δομῆς εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ ποὺ κυριαρχεῖ ἀπόλυτα σὲ ὅλα τὰ ἔργα ποὺ μᾶς σώθηκαν. Ἡ καθαρὰ περιγρα-

121 *Die aristotelische Physik*, 67.

122 Ἕνα καλὸ παράδειγμα γι' αὐτὸ βρίσκει κανεὶς στὸν Β' τόμ., σ. 237.

123 *Ἄλφα* 3, 984 a 18 *τὸ πρᾶγμα ὡδοποίησεν αὐτοῖς*, *Περὶ ζῴ. μορ.* I 1, 642 a 27 *ἐκφερόμενος ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πράγματος*. W. Wieland, *Die aristot. Physik*, 159: «Τὸ ἴδιο τὸ πρᾶγμα (*αὐτὸ τὸ πρᾶγμα*, π.χ. *Τοπ.* I 18, 108 a 21) εἶναι πάντοτε ἁπλῶς κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος, κάτι ποὺ βρίσκεται ὡς ἐννοούμενο πίσω ἀπὸ διάφορες μορφὲς ἔκφρασης (*ὀνόματα*)», δὲν πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἕνα πράγμα ξεχωριστὸ ἀπὸ τὴ γλώσσα.

124 *Φυσ.* I 5, 188 b 29 *ὑπ' αὐτῆς τῆς ἀληθείας ἀναγκασθέντες*· *Περὶ ζῴ. μορ.* I 1, 642 a 18 *ἀγόμενος ὑπ' αὐτῆς τῆς ἀληθείας*. Ὅπως στὸν Πλάτωνα, προστίθεται καὶ ἡ ἀξιολογικὴ σκοπιά, *Ῥητ.* I 1, 1355 a 37 *ἀεὶ τἀληθῆ καὶ τὰ βελτίω τὴν φύσιν εὐσυλλογιστότερα καὶ πιθανώτερα ὡς ἁπλῶς εἰπεῖν*.

125 *Περὶ ψυχ.* III 8, 431 b 21· βλ. γι' αὐτὸ τόμ. Β', σσ. 22, 404.

126 Βλ. παρακάτω, σ. 379. Στὸ *Περὶ ζῴ. μορ.* I 5, 645 a 10 ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ τοὺς *δυναμένους τὰς αἰτίας γνωρίζειν καὶ φύσει φιλοσόφους*. Τὴν ἀντίθετη ἄποψη ἐκπροσωπεῖ ὁ Ἐπίκουρος. Συχνὰ παραθέτουν μιὰ φράση του ἀπὸ τὴν ἐπιστολή του στὸν Ἡρόδοτο, 78, μὲ τὴν ἀκόλουθη μορφή: «Πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἔργο τῆς ἐπιστήμης τῆς φύσης εἶναι νὰ διερευνᾶ μὲ ἀκρίβεια (ὁ Arrighetti λέει indagare) τὶς αἰτίες τῶν πιὸ σημαντικῶν φαινομένων, καὶ ὅτι σ' αὐτὸ ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ εὐτυχία ποὺ νιώθουμε κατὰ τὴν ἔρευνα τῶν φαινομένων τοῦ οὐρανοῦ». (Ἔτσι ὁ O. Gigon, *Epikur*, 1449, 77). Ὁ Ἐπίκουρος ὅμως δὲν χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη *ζητεῖν* ἢ ἄλλη λέξη ποὺ νὰ σημαίνει «ἔρευνα», ἀλλὰ τὶς λέξεις *ἐξακριβοῦν* καὶ *γνῶσις* καὶ ἐπομένως τὸ νόημα εἶναι: «ἡ εὐτυχία βρίσκεται στὴν ἀκριβὴ γνώση καὶ ἐκμάθηση τῆς δικῆς μου διδασκαλίας γιὰ τὴ φύση». Ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ σωστὴ ἑρμηνεία, βγαίνει ἀπὸ τὴ συνέχεια: «Ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὰ θέματα αὐτὰ χωρὶς νὰ ἔχουν γνώση τῶν ἀνώτατων αἰτιῶν [δηλαδὴ τῆς ἐπικούρειας ἀτομικῆς θεωρίας] εἶναι γεμάτοι φόβο γιατὶ ἡ ἔκπληξή τους δὲν βρίσκει καμιὰ λύση». Στὴ λέξη *θάμβος* προβάλλει ἀκόμη καθαρότερα ἡ ἐχθρικὴ στάση τοῦ Ἐπίκουρου ἀπέναντι στὴν πλατωνική-ἀριστοτελικὴ σύλληψη τῆς φιλοσοφίας. Κατὰ τὸν Ἐπίκουρο χρέος μας εἶναι ὄχι ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας ἀλλὰ ἡ ἐκμάθηση ἀξιωμάτων. Τόσο ριζικὰ εἶχε ἀλλάξει ἡ πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα μία μόνο γενιὰ μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη.

φικὴ ἔκθεση εἶναι στὸν Ἀριστοτέλη κάτι τὸ ἐξαιρετικὰ σπάνιο. Ὅταν π.χ. μιλάει γιὰ τὴν τραγωδία, συγκεντρώνει ὅλη του τὴν προσοχὴ σ' αὐτὸ ποὺ κάνει μιὰ τραγωδία νὰ εἶναι τραγωδία, δηλαδὴ στὴ δράση καὶ στὸ σκοπὸ ποὺ ἐξυπηρετεῖ ἡ ὀργάνωση τῆς δράσης.[127] Προϋπόθεση γιὰ μιὰ τέτοια κατεύθυνση στὶς ἐρευνές του ἦταν φυσικὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε στὴ διάθεσή του μεγάλες συλλογὲς ὑλικοῦ: ὁ Ἀριστοτέλης πρέπει ἀπὸ νωρὶς νὰ εἶχε ἀρχίσει νὰ καταρτίζει τέτοιες συλλογές· πρέπει ἐπίσης νὰ προϋποθέσουμε καὶ μιὰ ὁλόκληρη σειρὰ ἀπὸ προεργασίες ταξινομητικοῦ χαρακτήρα.[128] Σχετικὰ συχνὰ κάνουμε τὴ διαπίστωση πὼς ὁ Ἀριστοτέλης προχωρεῖ στὴ δουλειά του περνώντας ἀπὸ τρία στάδια:[129] στὴν ἀρχὴ παρουσιάζει τὸ πραγματικὸ ὑλικὸ ποὺ μποροῦσε νὰ ἔχει στὴ διάθεσή του· ἔπειτα συζητάει τὸ ἐρώτημα: γιατί τὸ πράγμα εἶναι ἔτσι ὅπως εἶναι· τέλος ἀκολουθεῖ ἡ σύνθεση, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ προσδιορίσει μὲ ἀκρίβεια αὐτὸ ποὺ εἶναι τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς του. Ἡ ἔκθεση τοῦ ὑλικοῦ παίρνει συχνὰ τὴ μορφὴ κριτικῆς καὶ ἱστορικῆς ἐπισκόπησης τῶν ἀπόψεων ποὺ διατύπωσαν πάνω στὸ πρόβλημα οἱ πρὶν ἀπὸ αὐτόν. Οἱ ἐπισκοπήσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν ποτὲ καθαρὰ περιγραφικὸ χαρακτήρα.[130] Μὲ σύστημα ἢ σημεῖο ἀναφορᾶς τὶς προσωπικές του ἀπόψεις θέτει ἐρωτήματα στοὺς παλαιότερους. Μερικὲς φορὲς ἡ ἔκθεση τῶν δεδομένων δὲν εἶναι παρὰ μιὰ σημασιολογικὴ ἀνάλυση.[131] Στὴν ἔκθεση ποὺ θὰ ἀκολουθήσει θὰ ἐπανέλθω ἀρκετὲς φορὲς στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὅταν μιλάει γιὰ τὰ «δεδομένα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας»[132] συμπεριλαμβάνει σ' αὐτὰ καὶ μερικὰ ποὺ ἐμεῖς δὲν θὰ τὰ λέγαμε «πραγματικὰ δεδομένα». Ἡ σκέψη του ὡστόσο δὲν παύει ποτὲ νὰ εἶναι σὲ ὑψηλὸ βαθμὸ ἀντικειμενική. Ἀκόμη καὶ στὰ ἔργα του μὲ τὸν πιὸ ἔντονο θεωρητικὸ χαρακτήρα, ὅπως τὸ *Περὶ οὐρανοῦ* καὶ τὸ *Περὶ ζῴων γενέσεως*, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐγκαταλείπει ποτὲ τὸ στέρεο ἔδαφος τῆς ἐμπειρίας. Μιὰ κατηγορία ποὺ τὴν ἐπαναλαμβάνει συχνὰ ἐναντίον τῶν παλαιότερων στοχαστῶν εἶναι ὅτι ἀδιαφόρησαν γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας.[133] Γιὰ τὸ δεύτερο μέρος τῆς ἔρευνας ὁ

127 *Ποιητ.* 7 *ποίαν τινὰ δεῖ τὴν σύστασιν εἶναι τῶν πραγμάτων.*

128 Πάνω ἀπὸ τὸ ἕνα τρίτο τῶν ἔργων ποὺ ἀναγράφονται στὸν ἀλεξανδρινὸ κατάλογο εἶναι ἐργασίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

129 *τὸ ὅτι, τὸ διότι, τὸ τί ἐστι.*

130 Πρβ. παρακάτω, σσ. 359, 364, 416.

131 Ἕνα ἁπλὸ παράδειγμα ποὺ φωτίζει καλὰ τὴ μέθοδό του εἶναι τὸ *Φυσ.* IV 3, ὅπου τὸ ἐρώτημα εἶναι: «Τί ἐννοοῦμε ὅταν λέμε ὅτι κάτι εἶναι μέσα σὲ κάτι;», *ποσαχῶς ἄλλο ἐν ἄλλῳ λέγεται.* Βλ. ἐπίσης σ. 411, καὶ τόμ. Β', σσ. 28, 51, 136, 146.

132 *ὑπάρχοντα, φαινόμενα, λεγόμενα, ὁμολογούμενα* κτλ.

133 *Περὶ γεν. καὶ φθορ.* I 2, 316a 8 *ἀθεώρητοι τῶν ὑπαρχόντων*, πρβ. παρακάτω, σ. 324 καὶ σ. 419, ὑποσ. 138.

'Αριστοτέλης χρησιμοποιεῖ διάφορες εὑρετικὲς μεθόδους· σχεδὸν πάντοτε ζητοῦσε νὰ βρεῖ τὸ *τέλος*, τὸν τελικὸ σκοπό· τὸν ἔβρισκε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ —δικοῦ του— *σχήματος τῶν τεσσάρων αἰτίων*.[134] 'Η τελικὴ σύνθεση σημαδευόταν συχνὰ ἀπὸ μιὰ τυπικὴ φράση ὅπως: «ὕστερα ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις αὐτὲς θὰ ἐκθέσω τώρα τὴν προσωπική μου γνώμη». Τὴν ἔκθεσή του τὴν κατευθύνει πρὸς ἕναν ὁρισμό, ποὺ στὴν ἀρχὴ τὸν διατυπώνει προσωρινά, ὕστερα ὅμως μὲ τρόπο ὁριστικό· συχνὰ ἀκολουθεῖ ἡ ἐπαλήθευση, ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς δὲν εἶναι παρὰ μιὰ γεμάτη ἱκανοποίηση διαπίστωση ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἔρευνάς του συμφωνεῖ μὲ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας γενικὰ ἀποδεκτά. 'Η δύναμη τῆς ἔκθεσής του βρίσκεται πάντοτε στὴ συζήτηση τοῦ προβλήματος, ἡ ἀδυναμία της στὴν ἀναζήτηση ὁρισμῶν·[135] τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον στὸν 'Αριστοτέλη εἶναι, γενικά, ὄχι αὐτὸ ποὺ λέει, τὰ πορίσματά του δηλαδή, ἀλλὰ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸ λέει, καθὼς καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο θέτει τὰ προβλήματα. Σὲ κάθε ἔργο του γίνεται φανερὴ ἡ σοβαρότητα μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζει τὰ προβλήματα. Αὐτὴ ἡ γεμάτη ζωντάνια, ἡ ἀσταμάτητη κίνηση τῆς σκέψης του προκαλεῖ τὸ σεβασμό μας. 'Ο 'Αριστοτέλης παλεύει ἀδιάκοπα μὲ τοὺς προβληματισμοὺς τῆς ἐποχῆς του, ὥσπου νὰ καταφέρει νὰ διατυπώσει τὸ κάθε πρόβλημα μὲ ἕναν καινούριο τρόπο, ποὺ νὰ τὸν ἱκανοποιεῖ. 'Ανατρέχει σὲ παλιὲς ἰδέες καὶ δίνει σ' αὐτὲς καινούριο περιεχόμενο. Στὴν περίπτωση αὐτὴ λίγο τὸν ἐνδιαφέρει ἡ πραγματικὴ προέλευση μιᾶς γνώμης· αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι τὸ συμπέρασμα τῆς σκέψης καθεαυτό, καθὼς καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ ἀξία του γιὰ τὸ πρόβλημα ποὺ τὸν ἀπασχολεῖ αὐτὴ τὴ στιγμή.[136] 'Εκεῖνο ποὺ ἔχει γι' αὐτὸν σημασία εἶναι ὅτι κάποιος διατύπωσε πάνω σὲ κάποιο θέμα μιὰ συγκεκριμένη κρίση, ἀπέναντι στὴν ὁποία ὁ ἴδιος μπορεῖ τώρα νὰ πάρει θέση.[137] Οἱ πολυάριθμες, τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς μικρές, ἀντιφάσεις στὰ ἔργα του ὀφείλονται κατὰ κανόνα στὸ ὅτι σὲ διάφορα συγγράμματά του συζητάει τὸ ἴδιο πρόβλημα ἀπὸ διαφορετικὲς σκοπιές·[138] βρίσκουμε ὅμως καὶ σοβα-

134 Βλ. παρακάτω, σσ. 184, 375, 415, καὶ τόμ. Β', σ. 353.

135 'Ο 'Επίκτητος διηγεῖται (*Διατρ.* II 17) ὅτι ὁ Θεόπομπος κατηγοροῦσε τὸν Πλάτωνα ὅτι ἀναζητοῦσε πάντοτε ὁρισμούς, *ἐπὶ τῷ βούλεσθαι ἕκαστα ὁρίζεσθαι*. Τοῦ πετάει κατάμουτρα: *Οὐδεὶς ἡμῶν πρὸ σοῦ ἔλεγεν ἀγαθὸν ἢ δίκαιον; ἢ μὴ παρακολουθοῦντες τί ἐστι τούτων ἕκαστον, ἀσήμως καὶ κενῶς ἐφθεγγόμεθα τὰς φωνάς;* 'Η συλλογὴ ποὺ μᾶς σώθηκε μὲ τὸν τίτλο *Ὅροι* μαρτυρεῖ τὴν ἀγάπη ποὺ εἶχαν στὴν 'Ακαδημία γι' αὐτὸ τὸ πνευματικὸ σπόρ.

136 Αὐτὸ ἐξηγεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ διάφορα ἔργα του ὁ 'Αριστοτέλης ἐκθέτει μὲ διαφορετικὸ τρόπο καὶ χρησιμοποιεῖ διαφορετικὰ στὴν ἐπιχειρηματολογία του τὴν ἴδια ἀκριβῶς γνώμη ἑνὸς παλιότερου στοχαστῆ· ἔτσι κάνει κυρίως μὲ τὴ θεωρία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὶς ἀρχές, πρβ. τόμ. Β', σ. 39.

137 *Τοπ.* II 5, 112 a 16, *Γάμμα* 4, 1006 a 18-24.

138 Βλ., π.χ., τόμ. Β', σσ. 262, 379.

ρὲς ἀντιφάσεις.[139] Δὲν πρέπει ὡστόσο νὰ ξεχνοῦμε ὅτι σὲ πολλὰ ἔργα του, ἰδιαίτερα σ' ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα συζητάει προβλήματα ποὺ εἶχαν προκαλέσει πολλὲς συζητήσεις καὶ φιλονικίες στὸ ἐσωτερικὸ τῆς 'Ακαδημίας, ὁ 'Αριστοτέλης βρίσκεται σὲ μιὰ συνεχὴ ἀνταγωνιστικὴ συζήτηση μὲ τοὺς συναδέλφους του τῆς 'Ακαδημίας. 'Ανάμεσα στὰ παλιότερα καὶ στὰ νεότερα ἔργα ποὺ περιέχονται στὸ ἀριστοτελικὸ Corpus μεσολαβοῦν τριάντα τουλάχιστον χρόνια. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι μέσα σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα ὁ 'Αριστοτέλης ἔφτανε σὲ καινούρια συμπεράσματα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τροποποιεῖ σὲ ὁρισμένα σημεῖα τὶς ἀπόψεις του. Πρόκειται στὴν πραγματικότητα γιὰ σκαλοπάτια τῆς νοητικῆς πορείας ποὺ ὁδηγοῦσε σὲ ὅλο καὶ πιὸ ἐκλεπτυσμένες νοητικὲς δομὲς καὶ σὲ μιὰ ὅλο καὶ πιὸ βαθιὰ κατανόηση τῶν πραγμάτων. 'Η ὀργανικὴ ἑνότητα τῆς σκέψης του φαίνεται ἀπὸ τὴ μιὰ στὸ ὅτι ἐνσωματώνει τὸ παλιὸ στὸ καινούριο καὶ οἰκοδομεῖ τὸ καινούριο πάνω στὰ θεμέλια τοῦ παλιοῦ, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὸ ὅτι διατηρεῖ ἀμετάβλητη τὴ θεμελιώδη φιλοσοφική του σύλληψη.

'Ο τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο θέτει τὰ προβλήματα ἄλλοτε εἶναι ἐκπληκτικὰ μοντέρνος καὶ ἀγέραστος ὡς τὶς μέρες μας[140] καὶ ἄλλοτε πάλι ἀρχαϊκὰ ἁπλοϊκός.[141] 'Η μόνιμη ἔγνοια του εἶναι νὰ βρίσκει καὶ νὰ δίνει ἀπαντήσεις ποὺ νὰ ἀφήνουν ὅσο γίνεται λιγότερα ἄλυτα προβλήματα.[142] Αὐτὸ τὸν ὁδηγεῖ, ὄχι σπάνια, σὲ συμβιβαστικὲς λύσεις.[143] Τοὺς συμβιβασμούς του αὐτοὺς συχνὰ τοὺς χαρακτηρίζουν ὡς ἀδυναμία τῆς σκέψης του καὶ βλέπουν σ' αὐτοὺς μιὰ ἔλλειψη πρωτοτυπίας. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης ἔμαθε[144] καὶ πῆρε πολλὰ ἀπὸ τοὺς παλαιότερους· ἀλλιῶς δὲν θὰ ἦταν ἐπιστήμονας. Σὲ ὁρισμένους τομεῖς ἡ πρωτότυπη συμβολή του ἔγκειται στὸ ὅτι παρουσιάζει μιὰ λογικὰ ἄψογη θεωρία, ἡ ὁποία ἐξηγεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ τὰ ἀντικειμενικὰ δεδομένα του καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ταιριάζει ἀπόλυτα μὲ τὴ συνολικὴ φιλοσοφική του σύλληψη.[145] 'Η ἀφαιρετική του ἱκανότητα εἶναι ἐντυπωσιακή. Συχνά, ἕνα μόνο ἐμπειρικὸ δεδομένο μπορεῖ νὰ εἶναι γι' αὐτὸν ἱκανοποιητικὴ βάση γιὰ νὰ προχωρήσει σὲ μιὰ θεωρία μὲ συνέπειες μεγάλης σημασίας: τὸ φεγγάρι ἔχει στραμμένη πρὸς ἐμᾶς τὴν ἴδια πάντοτε πλευρά του, ἐπομένως τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ ὅλα τὰ οὐράνια σώματα· ἡ

139 Βλ. τόμ. Β', σσ. 52, 98, 365, 404.
140 Βλ. τόμ. Β', σσ. 50, 351.
141 Βλ. τόμ. Β', σ. 110.
142 Παρακάτω, σ. 352.
143 Παρακάτω, σ. 355, καὶ τόμ. Β', σσ. 115, 361.
144 *Ἠθ. Νικ.* Χ 10, 1181 b 16 *εἴ τι κατὰ μέρος εἴρηται καλῶς ὑπὸ τῶν προγενεστέρων, πειραθῶμεν ἐπελθεῖν.*
145 *τὰ ὁμολογούμενα συνορᾶν, Περὶ γεν. καὶ φθορ.* Ι 2, 316 a 5.

πέτρα πέφτει πρὸς τὰ κάτω, ἡ φωτιὰ ἀνεβαίνει πρὸς τὰ πάνω, ἐπομένως τὰ στοιχεῖα ἔχουν φυσικὴ κίνηση.[146] Ἀκόμη καὶ ὅπου προσάγονται ὡς ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, στὴ συνολικὴ ἐκτίμηση κυριαρχεῖ πάντοτε ἡ θεωρητικὴ ἄποψη. Ὅπως τὸ ἔδειξε ὡραιότατα ὁ R. Stark,[147] ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ λέξη *ἐμπειρία* σημαίνει τὸ νὰ εἶναι κανεὶς γνώστης τῶν πραγμάτων ἀπὸ πρακτικὴ καὶ θεωρητικὴ ἄποψη καὶ εἶναι ἀντίθετη μὲ τὴ λέξη *ἀπειρία* (=ἔλλειψη πείρας), ὄχι μὲ τὴ λέξη *θεωρία*. Τὴ φιλοσοφικὴ ἰδιοτυπία τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν μποροῦμε, σύμφωνα μὲ τὴ σωστὴ παρατήρηση τοῦ D. J. Allan,[148] νὰ τὴν ὁρίσουμε μὲ ὅρους ποὺ δημιουργήθηκαν γιὰ νὰ χαρακτηρίζουμε τὰ κύρια ρεύματα τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας. Ὡς πρὸς τὴν πνευματική του στάση ὁ Ἀριστοτέλης ὑπῆρξε ὁ πρῶτος τυπικὸς λόγιος καὶ ἐπιστήμονας.[149]

Οἱ περίοδοι τῆς ζωῆς του

Ἂν δὲν ὑπολογίσουμε τὰ νεανικά του χρόνια —πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξή του στὴν Ἀθήνα—, μποροῦμε νὰ διαιρέσουμε τὴ ζωὴ τοῦ Ἀριστοτέλη σὲ τρεῖς περιόδους: 1) στὴν πρώτη ἀθηναϊκὴ περίοδο: τὰ εἴκοσι πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του στὴν Ἀκαδημία· 2) στὴν περίοδο τῶν ταξιδιῶν: ἀπὸ τὴν ἄνοιξη τοῦ 347 ὡς τὴν ἄνοιξη περίπου τοῦ 334, δεκατρία χρόνια ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης τὰ πέρασε κάνοντας ἔρευνες μαζὶ μὲ τὸν Θεόφραστο στὴ Μ. Ἀσία καὶ στὴ Μακεδονία· 3) στὴ δεύτερη ἀθηναϊκὴ περίοδο: δώδεκα περίπου χρόνια ὡς τὸ θάνατό του. Ἂν θεωρήσουμε τὰ πέντε πρῶτα χρόνια του στὴν Ἀκαδημία χρόνια σπουδῶν, τότε ἡ δραστηριότητά του ὡς ἐπιστήμονα καὶ δασκάλου καλύπτει μιὰ περίοδο σαράντα περίπου χρόνων. Ἂν πάρουμε ὡς μέτρο γιὰ τὴ συγγραφική του παραγωγὴ τὸν ἀλεξανδρινὸ κατάλογο τῶν ἔργων του, βρίσκουμε ὅτι στὰ χρόνια αὐτὰ ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε περίπου 550

146 Βλ. τόμ. Β′, σσ. 94, 115. Ὁ Θεόφραστος δὲν δέχτηκε τὶς ἀφηρημένες θεωρίες τοῦ δασκάλου του. Αὐτὸς κατάλαβε ὅτι ἡ φωτιὰ δὲν εἶναι στοιχεῖο, δηλαδὴ *πρῶτον* ἢ *ἀρχή*, ἀφοῦ πάντοτε χρειάζεται κάποιο ὑπόστρωμα. Στὸ ἔργο του *Περὶ πυρός* (ἔκδ. A. Gercke, Greifswald 1896) συζητάει τὶς συνέπειες αὐτοῦ τοῦ πράγματος, ποὺ εἶναι μοιραῖες γιὰ τὴ θεωρία τοῦ δασκάλου του γιὰ τὰ στοιχεῖα.

147 «Aristotelesstudien», *Zetemata* 8, Μόναχο 1954, 93.

148 *Die Philosophie des Aristoteles*, 155. Στὴν πραγμάτευση ποὺ ἀκολουθεῖ θὰ ἐπανέλθω πολλὲς φορὲς στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ σχέση ἐμπειρίας καὶ καθαρῆς θεωρίας στὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη· βλ. κυρίως τόμ. Β′, σσ. 322-324. Ἡ περίφημη μεταφορὰ τοῦ ἔργου *Περὶ ψυχ.* (III 4) παρερμηνεύεται συνεχῶς· ὁ Ἀριστοτέλης δὲν παραβάλλει τὸ νοῦ μὲ ἕναν ἄδειο πίνακα, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀπουσία γραφῆς· βλ. τόμ. Β′, σσ. 403-404.

149 Πρβ. *Προτρ.* Β 56 *μεθ' ἡδονῆς ἡ προσεδρεία*, βλ. τόμ. Β′, σ. 185. Düring, «Aristotle the Scholar», *Arctos* 1, 1954, 61-77.

βιβλία (μὲ τὴν ἀρχαία σημασία τῆς λέξης = παπύρινους κυλίνδρους) ἤ, μετρώντας μὲ βάση τοὺς στίχους, 445.270 στίχους.[150] Καὶ ἂν ἀκόμη πάρουμε ὡς βάση μόνο τὰ ἔργα ποὺ μὲ βεβαιότητα τὰ ξέρουμε ὡς γνήσια ἔργα του, πάλι ἡ συγγραφικὴ παραγωγή του εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν παραγωγὴ τοῦ Πλάτωνα. Στὴ σύγκριση αὐτὴ μὲ τὸν Πλάτωνα δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἡ πιὸ παραγωγικὴ περίοδος τοῦ Πλάτωνα ἄρχισε ὅταν αὐτὸς ἔφταση στὴν ἡλικία στὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης πέθανε. Καὶ ἂν ἀκόμη μετρήσουμε τὴν ἐπιστημονικὴ προσφορὰ τοῦ Ἀριστοτέλη μόνο ποσοτικά, ἀπὸ τὴν ἄποψη δηλαδὴ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἔργων του, καταλαβαίνουμε πόσο χαλκέντερος δουλευτὴς ὑπῆρξε: κατὰ μέσον ὅρο πρέπει νὰ ἔβγαζε κάθε χρόνο δώδεκα περίπου «βιβλία». Καὶ μόνο γι' αὐτὸν τὸ λόγο βρίσκω πὼς εἶναι ἀδύνατο νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὰ γνωστὰ σὲ μᾶς ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη γράφτηκαν ὅλα ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Πλάτωνα, στὰ χρόνια δηλαδὴ τῶν ταξιδιῶν καὶ στὴ δεύτερη ἀθηναϊκὴ περίοδο.

Οἱ γενικὲς γραμμὲς τῆς φιλοσοφικῆς του σύλληψης καὶ τὸ δίλημμά του

Μιὰ καὶ στὸ βιβλίο μου αὐτὸ μιλῶ γιὰ τὴ συνολικὴ φιλοσοφικὴ σύλληψη τοῦ Ἀριστοτέλη, καλὸ θὰ ἦταν ἴσως νὰ συνοψίσω ἐδῶ μὲ συντομία τί ἐννοῶ μὲ τὸν ὅρο αὐτόν. Θὰ περιοριστῶ στὰ ἀπολύτως οὐσιαστικὰ στοιχεῖα.

Τὴ γένεση τῶν πραγμάτων[151] ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἐξηγεῖ μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἐννοιῶν, *ὕλη - εἶδος* καὶ *δύναμις - ἐνέργεια*.[152] Ἀπὸ τὴν ὕλη, ποὺ ὑπάρχει μόνο «δυνάμει», γεννιέται κάτι καθὼς ἡ μορφὴ ἐνεργοποιεῖται. Μὲ ἄλλα λόγια: μέσα στὴν ὕλη περιέχεται τὸ *τέλος* τοῦ πράγματος· αὐτὸ τὸ τελείως ἄυλο *τέλος* εἶναι στὴν κάθε ἐπιμέρους περίπτωση ἀμετάβλητο. Στὰ ἔμβια ὄντα οἱ ἄυλες ὠθήσεις γιὰ κίνηση ποὺ ἐνυπάρχουν στὸ σπέρμα προκαλοῦν τὴ

150 Κάνοντας ἀντιβολὴ μὲ τὰ βιβλία τῶν *Τοπικῶν* ὁ P. Moraux, *Listes anciennes*, 192, δείχνει ὅτι ὁ λογαριασμὸς εἶναι σωστός, πράγμα ποὺ συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ὀρθότητας τῶν ἀρχαίων πληροφοριῶν. Ἂν δεχτοῦμε ὅτι ἕνα *βιβλίον* ἀντιστοιχεῖ —κατὰ μέσον ὅρο— σὲ εἴκοσι τυπωμένες σελίδες, τότε τὰ 550 βιβλία θὰ γέμιζαν 11.000 τέτοιες σελίδες. Τὰ γνήσια ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ περιλαμβάνονται στὸ δικό μας Corpus Aristotelicum —ἀπὸ τὰ ὁποῖα λίγα μόνο ἀναγράφονται στὸν ἀλεξανδρινὸ κατάλογο τῶν ἔργων— περιλαμβάνουν 106 βιβλία σὲ 2.500 χιλιάδες στῆλες τῆς ἔκδοσης Bekker = 87.500 στίχους = 875.000 λέξεις.

151 *ἁπλῆ γένεσις*, παρακάτω, σσ. 325, 367.

152 Στὸν πίνακα τῶν ἑλληνικῶν λέξεων βρίσκει κανεὶς τὶς παραπομπὲς στὶς σελίδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

γένεση.[153] Οἱ μορφὲς τῶν φυσικῶν πραγμάτων εἶναι ἀμετάβλητες καὶ αἰώνιες· ὁ ἄνθρωπος γεννάει ἄνθρωπο.[154] Ἄλλες μορφὲς ὑπάρχουν ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἐνεργοποιοῦνται στὴ νόησή μας.[155] Ἡ *ὕλη* καὶ τὸ *εἶδος* εἶναι ἔννοιες λειτουργικές, καὶ γι' αὐτὸ σχετικές. Ἡ ὕλη μὲ τὸ νόημα ποὺ ἔχει στὴ φυσικὴ μπορεῖ νὰ χαρακτηρίζεται *ὕλη*, ἡ *ὕλη* ὅμως ὡς νοητικὴ ἔννοια δὲν εἶναι ὕλη. Ἡ μορφὴ εἶναι βέβαια κάτι ποὺ ὑπάρχει χωρὶς νὰ μεταβάλλεται, δὲν εἶναι ὅμως ἕνα *τόδε* ἀλλὰ ἕνα *τοιόνδε*.

Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ λέξη *κίνησις* δὲν δηλώνει μόνο τὴν κίνηση στὸ χῶρο, ἀλλὰ καὶ τὴν ποιοτικὴ καὶ ποσοτικὴ μεταβολή, ἑπομένως ὅλες τὶς φυσικὲς μεταβολές· ἡ γένεση εἶναι μιὰ ἰδιαίτερη περίπτωση κίνησης. Ἡ κίνηση εἶναι ἕνα φαινόμενο σύμφυτο καὶ ὄχι παράλληλο μὲ τὰ πράγματα. Ὡς φυσικὸ φαινόμενο ἡ διαδικασία τῆς κίνησης εἶναι κάτι τὸ συνεχές, ὄχι μιὰ σειρὰ ἀπὸ καταστάσεις ποὺ εἶναι στοιχισμένες ἡ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη. Ὁ χρόνος εἶναι ἡ κίνηση στὸ βαθμὸ ποὺ ἔχει ἀριθμὸ (αὐτὸ θὰ πεῖ: στὸ βαθμὸ ποὺ μποροῦμε νὰ τὸν μετρήσουμε) σὲ σχέση μὲ τὸ «πρὶν» καὶ τὸ «μετά». Ὁ χῶρος καὶ ὁ τόπος ὡς ὅρια τοῦ πράγματος ἀριθμητικὰ καὶ γεωμετρικὰ καθορισμένα εἶναι ἀμετάβλητοι καὶ ἀξεχώριστοι ἀπὸ τὸ πράγμα. Καὶ ὁ συνολικὸς χῶρος καὶ ὁ τόπος ἑνὸς πράγματος ἀποτελοῦν γιὰ τὶς κινήσεις σταθερὰ συστήματα ἀναφορᾶς.

Ἂν τὶς δοῦμε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς λογικῆς, ὅλες οἱ κινήσεις βρίσκονται σὲ συνάρτηση μεταξύ τους καὶ σχηματίζουν μιὰ ἀλυσίδα κινήσεων.[156] Ὡς μεμονωμένο συμβὰν κάθε τέτοια ἀλυσίδα ἢ σειρὰ ἀπαιτεῖ ἕνα σημεῖο ἀφετηρίας· διαφορετικὰ θὰ εἴχαμε μιὰ πορεία πρὸς τὰ πίσω ποὺ δὲν θὰ εἶχε τέλος, κάτι ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν τὸ δέχτηκε ποτέ.[157] Γι' αὐτὸν τὸ λόγο πρέπει νὰ δεχτοῦμε γιὰ ὅλες τὶς φυσικὲς διαδικασίες μιὰ ἀρχὴ ἀπόλυτα ἔξω ἀπὸ αὐτές. Ἡ ἀρχὴ τῆς κίνησης εἶναι ἑπομένως ἕνα αἴτημα λογικό. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ *πρῶτον κινοῦν* καὶ στὴ συγκεκριμένη ἐπιμέρους κίνηση εἶναι στιγμιαία.[158] Ἡ ἀρχὴ τῆς κίνησης ἔχει θεϊκὰ χαρακτηριστικά, βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴ φυσικὴ διαδικασία καὶ κινεῖ τὸν κόσμο, μὲ τὸ νόημα ὅτι ὅλα τείνουν πρὸς αὐτήν.

Ὁ κόσμος εἶναι αἰώνιος καὶ ἀγέννητος. Ἡ ἀνώτερη περιοχὴ τοῦ κόσμου

153 *Περὶ ζῴ. γεν.* IV 3, 768a 11 – b 5 *αἱ ἑνοῦσαι ἢ δημιουργοῦσαι κινήσεις*, τόμ. Β', σ. 361.

154 Γιὰ τὴν τυπικὴ αὐτὴ ἔκφραση, βλ. τόμ. Β', σσ. 337 καὶ 458.

155 *Ζῆτα* 10, 1036a 6-8. Βλ. τόμ. Β', σ. 450.

156 *Φυσ.* VII 1, 242b 27 Ross *τι ἐξ ἁπάντων ἕν*. Τυπικὸ παράδειγμα *βακτηρία*, *Περὶ ζῴ. κιν.* 702a 36 καὶ b 6· *Φυσ.* VIII 5, 256a 12.

157 Ἡ τυπικὴ φράση ποὺ ἐπανέρχεται συνεχῶς εἶναι *ἵσταταί που ἢ ἀνάγκη στῆναι*· πρβ. τὴν ὑποσ. 229, παρακάτω, σ. 442.

158 *ἅμα*, *εὐθύς*, βλ. τόμ. Β', σσ. 25 καὶ 79.

εἶναι ἀναλλοίωτη· στὸν κάτω ἀπὸ τὸ φεγγάρι κόσμο κυριαρχοῦν ἡ κίνηση καὶ ἡ μεταβολή. Ἡ γένεση καὶ ἡ φθορὰ ἀποτελοῦν ἕναν αἰώνιο κύκλο, στὸν ὁποῖο τὰ εἴδη (μορφὲς) εἶναι ἀναλλοίωτα καὶ κάνουν φανερὴ τὴν παρουσία τους μέσα ἀπὸ πράγματα φθαρτά.[159] Τὰ στοιχεῖα διαθέτουν φυσικὴ κίνηση·[160] δὲν φθείρονται οὔτε ἀναλίσκονται, ἀλλὰ μεταμορφώνονται τὸ ἕνα στὸ ἄλλο ἀδιάκοπα καὶ ἀμοιβαῖα.[161] Ὁ θεὸς τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι ἐπομένως ὁ δημιουργὸς τοῦ κόσμου οὔτε παρεμβαίνει σὲ ὅ,τι συμβαίνει στὴ φύση ἢ στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων· ἔκανε πραγματικότητα τὴν αἰωνιότητα κάνοντας τὴ γένεση ἕναν αἰώνιο κύκλο.

Ἡ φυσικὴ διαδικασία εἶναι μονόδρομη:[162] γένεση - αὔξηση - τελείωση - παρακμὴ - φθορά. Αὐτὴ εἶναι ἡ βασική του ἰδέα στὴ φιλοσοφία τοῦ *τέλους*, ἡ ὁποία βασίζεται σὲ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας.[163] Ἂν ἡ τέχνη, ποὺ ἤδη δημιουργεῖ σύμφωνα μὲ κάποιο σκοπό, ἄλλο δὲν κάνει παρὰ νὰ μιμεῖται τὴ φύση, τότε ἡ τάξη ποὺ ἐπικρατεῖ στὴ φύση, αὐτὴ περισσότερο ἀπὸ ὁτιδήποτε ἄλλο, πρέπει νὰ συμμορφώνεται πρὸς κάποιο σκοπό.[164] Διερευνώντας τοὺς τέσσερις παράγοντες —ὕλη, μορφή, ποιητικὸ αἴτιο καὶ σκοπὸ— φτάνουμε στὴ γνώση τῆς δομῆς τῶν πραγμάτων· ἡ διδασκαλία γιὰ τὶς τέσσερις *αἰτίες*[165] εἶναι μιὰ θεματοποίηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ *τέλους*. Ἀναπόσπαστα δεμένη μὲ τὴν ἔννοια τοῦ *τέλους* εἶναι ἡ ἰδέα πὼς κάθε δημιούργημα τῆς φύσης ἔχει νὰ ἐπιτελέσει ἕνα ἐντελῶς δικό του *ἔργον*· «*ἡ φύσις οὐδὲν ποιεῖ μάτην*». Ἡ γένεση καὶ ἡ ἐξέλιξη ποὺ τὴν ἀκολουθεῖ προσδιορίζονται ἀπὸ τὴ μορφὴ τῆς ὕπαρξης,[166] ὄχι ἡ μορφὴ τῆς ὕπαρξης ἀπὸ τὴ γένεση, γιατὶ ὁ ἄνθρωπος γεννάει ἄνθρωπο.

Κατὰ συνέπεια ὁ Ἀριστοτέλης ἔπλασε τὴ λέξη *ἐντελέχεια* γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴ διδασκαλία του γιὰ τὸ *τέλος*: τοῦ χρειαζόταν μιὰ λέξη ποὺ νὰ δηλώνει τὸ στάδιο ἐκεῖνο κατὰ τὸ ὁποῖο τὸ *τέλος* ἐπιτεύχθηκε πιά. Ἡ *ἐντελέχεια* εἶναι ἐπομένως ἡ στιγμὴ τῆς βιολογικῆς κορύφωσης· σὲ ἄλλες, φυσικά, περιοχὲς τὸ ἀνάλογο.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἀνώτερο δημιούργημα τῆς φύσης, καὶ γιὰ χάρη του

159 Βλ. τόμ. Β′, σσ. 131-133.

160 Βλ. τόμ. Β′, σ. 68.

161 *Περὶ γεν. καὶ φθορ.* Ι 3, 318 a 13 κ.ἑ. *συνείρειν τὴν γένεσιν, οὐκ ἀνήλωται*, βλ. τόμ. Β′, σ. 125.

162 Βλ. τόμ. Β′, σσ. 120, 171, 318.

163 Παρακάτω, σσ. 186, 380.

164 Βλ. τόμ. Β′, σ. 182.

165 Παραπάνω, ὑποσ. 134· τὴ διδασκαλία αὐτὴ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἐκθέτει τρεῖς φορὲς μὲ ἐλαφρὲς παραλλαγές.

166 *Περὶ ζῴ. μορ.* Ι 1, 640 a 18 = *Περὶ ζῴ. γεν.* V 1, 778 b 5.

ἡ φύση δημιούργησε ὅλα τὰ ὑπόλοιπα.[167] Στὶς ἔρευνες πάνω στὴ συγκριτικὴ ἀνατομία, ὁ ἄνθρωπος εἶναι πάντοτε τὸ τυπικὸ μοντέλο, γιατὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπὸ ὅλα τὰ ζῶα τὸ πιὸ γνωστό μας.[168] Αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει περισσότερο ἀπὸ ὁτιδήποτε ἄλλο τὸν κόσμο τοῦ γίγνεσθαι[169] εἶναι ἡ *τάξις*.[170] Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ στὴν κλιμάκωση τῶν ὄντων στὴ φύση. Ἡ φύση προχωρεῖ κλιμακωτὰ ἀπὸ τὰ ἄψυχα στὰ ζῶα περνώντας ἀπὸ ὀργανισμοὺς ποὺ εἶναι βέβαια ζωντανοί, δὲν εἶναι ὅμως ζῶα. Τὰ ζῶα ὁ Ἀριστοτέλης τὰ ταξινομεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς σωστά, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ κατώτερα καὶ φτάνοντας στὰ ἀνώτερα· ὁ ἄνθρωπος διαφέρει ἀπὸ τὰ ζῶα μόνο σὲ ἕνα, ὅτι διαθέτει ὑψηλότερη νοητικὴ ἱκανότητα (*νοῦς*).

Ἂν ἐξαιρέσουμε τὸν *νοῦν*, ὅλες οἱ ἄλλες λειτουργίες τῆς ψυχῆς εἶναι ψυχοφυσικὰ φαινόμενα. Ψυχὴ καὶ σῶμα εἶναι οἱ δύο ὄψεις ἑνὸς ἔμβιου ὄντος, ὅπως τὸ κοῖλο καὶ τὸ κυρτὸ σὲ ἕνα σφαιρικὸ σῶμα, καὶ βρίσκονται μεταξύ τους σὲ μιὰ σχέση παρόμοια μὲ τὴ σχέση ὕλης καὶ μορφῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης ὁρίζει τὴν ψυχὴ ὡς «τὴν πρώτη ἐντελέχεια ἑνὸς φυσικοῦ σώματος *δυνάμει ζωὴν ἔχοντος*».[171] Θέλει νὰ πεῖ μὲ αὐτὸ πὼς ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ πρώτη καὶ κύρια προϋπόθεση τῆς ζωῆς. Ἕνα ἄψυχο χέρι εἶναι χέρι μόνο κατ' ὄνομα. Ὁ *νοῦς* εἶναι κάτι ποὺ ὑπάρχει καθεαυτό, ἕνα «*χωριστόν*», καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς φυσιολογίας δὲν ἔχει τίποτε κοινὸ μὲ τὸ σῶμα· ὁ *νοῦς* εἶναι τὸ θεϊκὸ στοιχεῖο μέσα μας.[172]

Δὲν ὑπάρχει ἀνάμνηση οὔτε γνώσεις ποὺ τὶς ἔχουμε μὲ τὴ γέννησή μας. Οἱ πρῶτες βασικὲς ἐντυπώσεις ποὺ ἀποκτοῦμε μὲ τὶς αἰσθήσεις κατατάσσονται μὲ τὴ βοήθεια τῆς *κοινῆς αἰσθήσεως* καὶ «ἀποθηκεύονται» στὴ μνήμη ὡς παραστάσεις. Ἀπὸ παραστάσεις ποὺ ἐπαναλαμβάνονται γεννιοῦνται οἱ γενικὲς ἔννοιες. Μποροῦμε ἑπομένως νὰ διακρίνουμε ἄμεσα τὸ γενικὸ στὸ ἐπιμέρους, καὶ μέσω τοῦ ἐπιμέρους φτάνουμε μὲ κάποιον τρόπο στὴ γνώση τοῦ γενικοῦ.[173] Δεδομένου ὅτι ὅλα ὅσα ἀντιλαμβανόμαστε μὲ τὶς

167 *Πολ.* I 8, 1256b 15-22.

168 Βλ. τόμ. Β', σ. 350.

169 Αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ συχνὴ σημασία τῆς λέξης *φύσις* στὸν Ἀριστοτέλη (= *τὰ φύσει ὄντα*).

170 Παρακάτω, σ. 377· ἐπίσης τόμ. Β', σ. 328.

171 *Περὶ ψυχ.* II 1, 412a 27, *Μῦ* 2, 1077a 31-34.

172 Στὸ ἐρώτημα τί εἶναι ὁ *νοῦς* ὁ Ἀριστοτέλης δίνει ἀντιφατικὲς ἀπαντήσεις· τὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ἡ *πλείστη ἀπορία* του. Γιὰ τὸ θεϊκὸ στοιχεῖο μέσα μας = τὸ λογικό, βλ. τόμ. Β', σσ. 230-233· γιὰ τὸ *Περὶ ψυχ.* III 5, βλ. τόμ. Β', σσ. 405-408.

173 *Φυσ.* VII 3, 247b 5 *ἐπίσταταί πως τὰ καθόλου τῷ ἐν μέρει* (ἔτσι πρέπει νὰ διαβάσουμε μαζὶ μὲ τὸν Ross). Τὴ διαδικασία αὐτὴ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ὀνομάζει *ἐπαγωγή*, Bonitz 264a 32-41. Ἡ μελέτη τοῦ K. v. Fritz, «Die ἐπαγωγὴ bei Aristoteles», *Bay. Ak. d. Wiss., Phil.-hist. Kl.*, Sitzungsberichte 1964, Heft 5, δημοσιεύτηκε ἀφοῦ ἐγὼ εἶχα ἤδη ὁλοκληρώσει τὸ χειρόγραφό μου.

αἰσθήσεις καὶ ὅλα ὅσα σκεφτόμαστε καὶ λέμε[174] γιὰ τὰ πράγματα πηγάζουν ἀπὸ τὴν ψυχή, ἡ ψυχὴ *εἶναι* κατὰ κάποιον τρόπο αὐτὰ μὲ τὰ ὁποῖα ἔχει νὰ κάνει.[175]

Στὴ θεωρία του γιὰ τὴ γνώση ὁ Ἀριστοτέλης βρέθηκε ἀντιμέτωπος μὲ μιὰ δυσκολία, ποὺ τὴν ξεπέρασε ἄνετα μὲ τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν *οὐσία*. Ἀντικείμενο τῆς γνώσης εἶναι τὸ γενικό, δηλαδὴ οἱ γενικὲς ἔννοιες· αὐτὲς ὅμως δὲν ἔχουν πραγματικὴ ὕπαρξη· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ γιὰ τὰ ἐπιμέρους, τὰ συγκεκριμένα αἰσθητὰ πράγματα, δὲν ὑπάρχει οὔτε ὁρισμὸς οὔτε ἀπόδειξη, παρὰ μόνο γνῶμες. Ὅπως τόσα ἄλλα προβλήματα, ἔτσι καὶ αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ λύνει μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ζεύγους τῶν ἐννοιῶν *δύναμις - ἐνέργεια*. Ἡ γνώση μας εἶναι μιὰ «δυνάμει» γνώση ὅσο ξέρουμε ὅτι ὑπάρχει κάτι σὰν τὸ «α»· ὅταν ὅμως συναντοῦμε, ἐδῶ καὶ τώρα, ἕνα συγκεκριμένο «α», τότε ἐνεργοποιοῦμε αὐτὴ τὴ γνώση. Ἡ ἐνεργοποιημένη γνώση εἶναι πάντοτε ἀντικειμενική.[176]

Μιὰ περιληπτικὴ ἔκθεση τῆς διδασκαλίας του γιὰ τὴν *οὐσία* καὶ γιὰ τὸ ὂν ᾗ ὄν βρίσκει κανεὶς στὸν τόμ. Β′, σσ. 449-461.

Ἡ ἠθική του εἶναι τόσο πλούσια σὲ ἀποχρώσεις ὥστε εἶναι δύσκολο νὰ ἐκθέσω ἐδῶ ἔστω καὶ τὶς γενικὲς μόνο γραμμές της μὲ συντομία μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη μὲ τὴν ὁποία τὸ ἐπιχειρῶ στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τὸ κράτος. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀρκεῖται, ὅπως συνήθως βεβαιώνουν, σὲ μιὰ περιγραφικὴ ἠθική. Ὁ κεντρικὸς πυρήνας τῆς ἠθικῆς του εἶναι ἡ διδασκαλία του γιὰ τὸν ἠθικὰ ἄριστο ἄνθρωπο· ἄρρηκτα δεμένη μὲ αὐτὴν εἶναι ἡ διδασκαλία του γιὰ τὸ ὀρθὸ μέτρο. Μὲ τὴν ἱκανότητά μας νὰ βρίσκουμε τὸ ὀρθὸ μέτρο ἀποκτοῦμε σημεῖα προσανατολισμοῦ γιὰ τὶς πράξεις μας. Καθολικὸ ἀγαθὸ ὑπάρχει μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ αὐτὸ εἶναι ὁ σκοπὸς ὅσων συμβαίνουν στὴ φύση· γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὑπάρχει κάθε φορὰ ἕνας συγκεκριμένος σκοπός, ποὺ συμπίπτει μὲ τὸ συγκεκριμένο κάθε φορὰ ἀγαθό.[178] Μιὰ ἠθικὴ κατάσταση ἀρχίζει νὰ ὑπάρχει ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἕνα ἄτομο πρέπει νὰ ἀποφασίσει γιὰ κάτι. Ὁ ἠθικὰ ἄριστος ἄνθρωπος,[179] μὲ τὴν πείρα ποὺ ἀπόκτησε στὴ ζωὴ καὶ μὲ τὴν ἠθικὴ φρόνηση ποὺ κέρδισε χάρη σ' αὐτήν, ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ κάνει τὴ σωστὴ ἐπιλογή. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ μᾶς κατευθύνει ὅταν ἔχουμε νὰ διαλέξουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἐνεργή-

174 Οἱ λέξεις εἶναι σύμβολα καταστάσεων τῆς ψυχῆς, *Περὶ ἑρμ.* 16 a 3.

175 Βλ. τόμ. Β′, σ. 404. Στὸ *Περὶ αἰσθ.* 448 a 26-28 βρίσκουμε ἕναν προάγγελο τοῦ cogito ergo sum· βλ. *Biogr. trad.*, 398.

176 Παρακάτω, σ. 402.

177 Ἄλλες παραπομπὲς στὸν πίνακα λέξεων στὴ λ. *οὐσία*.

178 Βλ. τόμ. Β′, σ. 248, ὑποσημ. 212.

179 Βλ. τόμ. Β′, σσ. 239, 245.

σουμε εἶναι νὰ ἐνεργοῦμε ἔτσι ὥστε νὰ μὴ διαταράσσεται ἡ ἐλεύθερη καὶ καθαρὴ σκέψη μέσα μας· κάθε παρέκκλιση ἀπὸ τὸ σωστὸ μέτρο δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐπιφέρει κάποια διαταραχή.[180] Οἱ τρεῖς ἀκρογωνιαῖοι λίθοι τῆς εὐτυχίας στὴ ζωὴ εἶναι ἡ φιλοσοφικὴ φρόνηση, ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ καὶ τὸ αἴσθημα τῆς χαρᾶς.[181] Ὁ φιλοσοφικὸς βίος εἶναι ἡ ἀνώτερη μορφὴ ζωῆς· δεύτερη στὴ σειρὰ ἔρχεται ἡ ζωὴ ποὺ ἔχει γιὰ στόχο της τὴν ἀρετή.[182]

Αὐτὴ ἡ συνολικὴ ματιὰ ποὺ ρίξαμε σὲ μερικὰ βασικὰ σημεῖα τῆς φιλοσοφίας του εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ κάνουμε τὴ διαπίστωση πὼς ὁ Ἀριστοτέλης στὴ σχέση του μὲ τὸν Πλάτωνα εἶναι ἕνας στοχαστὴς ἐξαιρετικὰ ἀνεξάρτητος, καὶ ἀκόμη ὅτι ἡ φιλοσοφία του ἔχει κάποια ἐσωτερικὴ ἑνότητα.[183] Μιλώντας γιὰ τὰ *Φυσικά* ὁ W. Wieland[184] λέει πολὺ πετυχημένα πὼς στὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης βρίσκεται κοντὰ στὸν Πλάτωνα καὶ ταυτόχρονα ὅσο γίνεται πιὸ μακριά του. «Ἔχω τὴν αἴσθηση ὅτι σὲ κανένα ἄλλο ἔργο του ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶναι τόσο ὁ ἑαυτός του ὅσο στὰ *Φυσικά*.» Κατὰ τὴ γνώμη μου αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ πεῖ κανεὶς γιὰ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ διδακτικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη στὰ ὁποῖα αὐτὸς ἀναπτύσσει φιλοσοφικὰ προβλήματα μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολήθηκε καὶ ὁ Πλάτων. Ἡ πλατωνικὴ ἐπίδραση φαίνεται περισσότερο ἀπὸ ὁπουδήποτε ἀλλοῦ στὴ *Ῥητορική* καὶ στὴν πραγματεία του γιὰ τὴν ἰδεώδη πολιτεία (*Πολιτικὰ* VII-VIII). Καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ ἔργα ξεχωρίζουν ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα μὲ τὴν ἐκλαϊκευτική τους μορφή.

Ὅποιος εἶναι ἐξοικειωμένος μὲ τὸν Ἀριστοτέλη θὰ πρόσεξε ὅτι στὴν ἐπισκόπησή μου αὐτὴ δὲν μὲ ἀπασχόλησαν παλιότερες καὶ νεότερες φάσεις τῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀκριβῶς γιατὶ ἤθελα νὰ ἐξάρω τὴν ἐσωτερικὴ ἑνότητα καὶ συνοχὴ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Ὅπως θὰ δείξω στὸ κεφάλαιο γιὰ τὰ *Τοπικά*,[185] ἤδη στὸ ἔργο αὐτό, γιὰ τὸ ὁποῖο ὅλοι συμφωνοῦν ὅτι εἶναι ἀπὸ τὰ παλιότερα, βρίσκουμε πολλὰ ἀπὸ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς συνολικῆς φιλοσοφικῆς σύλληψης τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὄχι πολὺ ἀργότερα θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὰ δύο πρῶτα βιβλία τῶν

180 Βλ. τόμ. Β', σ. 233. Γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ ὀρθοῦ μέτρου ἢ τοῦ ὀρθοῦ μέσου, βλ. τόμ. Β', σσ. 224-227.

181 Βλ. τόμ. Β', σ. 206.

182 Βλ. τόμ. Β', σ. 193 (*Προτρ.* Β 91) καὶ 256.

183 Ἐντελῶς διαφορετικὴ εἶναι ἡ κρίση τοῦ L. Robin, *Aristote*, 1944, 299 κ.ἑ. Πίσω ἀπὸ τὴ λαμπρὴ πρόσοψη ὁ Robin βρίσκει μόνο σύγχυση καὶ ἀταξία, «un défaut de franchise, une indécision souvent troublante». Ὁ Ἀριστοτέλης «ressemble trop à une machine à penser»· ὁ Robin μιλάει γιὰ «génie didactique d'Aristote» καὶ ἀμφιβάλλει «qu'il ait été un philosophe vivant sa philosophie».

184 *Die aristotelische Physik*, 49.

185 Παρακάτω, σσ. 154-158.

Φυσικῶν, ἀφοῦ γνώση τῶν θεωριῶν ποὺ ἀναπτύσσονται σ' αὐτὰ προϋποτίθεται στὶς πραγματεῖες ποὺ συναποτελοῦν τὰ *Μετὰ τὰ φυσικά*. Ἂν αὐτὸ εἶναι σωστό, μοῦ φαίνεται πὼς εἶναι ἀδύνατο νὰ συνεχίσουμε νὰ μιλοῦμε γιὰ μιὰ φιλοσοφικὴ κρίση τοῦ Ἀριστοτέλη γύρω στὰ μέσα τῆς ζωῆς του.[186] Ὅταν πάντως μιλῶ γιὰ οὐσιαστικὴ ἑνότητα τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, δὲν ἐννοῶ φυσικὰ πὼς τὰ εἶχε ξεκαθαρίσει ὅλα κάπου γύρω στὰ εἴκοσι πέντε του χρόνια· ἐλπίζω πὼς αὐτὸ θὰ φανεῖ καθαρὰ ὅταν στὴ συνέχεια θὰ παρουσιάσω τὴ φιλοσοφική του ἐξέλιξη.

Ὁ Léon Robin ἐπικρίνει ὡστόσο, ὄχι ἀβάσιμα, τὴν ἀκαταστασία ποὺ ὑπάρχει πίσω ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ οἰκοδομήματος τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας. Ἡ κριτική του στηρίζεται ἐνμέρει στὸ ὅτι θεωροῦσε τὶς πραγματεῖες τοῦ Ἀριστοτέλη, στὴ μορφὴ ποὺ τὶς ἔχουμε σήμερα, σχετικὰ ἐνιαῖα ἔργα· ζητοῦσε νὰ βρεῖ στὰ γραφτὰ τοῦ Ἀριστοτέλη μεθοδικότητα καὶ συνέπεια, σὰν ὁ Ἀριστοτέλης νὰ εἶχε γράψει διδακτικὰ ἐγχειρίδια. Μόλις ὅμως λάβει κανεὶς ὑπόψη του τὸν ἰδιότυπο χαρακτήρα τῶν ἔργων ποὺ μᾶς ἔχουν σωθεῖ στὸ Corpus Aristotelicum, ἀρκετὲς ἀνωμαλίες καὶ ἀντιφάσεις ἐξηγοῦνται ἀπὸ μόνες τους. Ὡστόσο ὄχι ὅλες, καὶ κυρίως ὄχι οἱ σημαντικότερες ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἄποψη. Νομίζω ὅτι θὰ μποροῦσα, μαζὶ μὲ τὸν A. Brémond,[187] νὰ μιλήσω γιὰ τὸ αἰώνιο δίλημμα τοῦ Ἀριστοτέλη. Μὲ δυὸ λόγια τὸ δίλημμα αὐτὸ βρίσκεται στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν σὲ τέτοιο βαθμὸ δέσμιος ὁρισμένων πλατωνικῶν νοητικῶν σχημάτων ὥστε τοῦ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ αὐτά.

Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἔννοια τῆς ἐπιστήμης βασίζεται στὴ γεωμετρία, τὴ μοναδικὴ τότε ἐπιστήμη στὴν ὁποία μποροῦσε κανεὶς νὰ ξεκινάει ἀπὸ προτάσεις ποὺ δὲν ἐπιδέχονται ἀμφισβήτηση καὶ δὲν χρειάζεται νὰ ἀποδειχτοῦν. Θεωρητικὰ ξεχωρίζει βέβαια τὴν *ἐπιστήμη* ἀπὸ τὴ *δόξα*, τὴ γνώση ἀπὸ τὴ γνώμη· στὴν ἀποφασιστικὴ ὅμως στιγμὴ ἡ διάκριση αὐτὴ ἀποδεικνύεται πλασματική. Ἀνέφερα ἤδη λίγο πιὸ πάνω[188] μὲ ποιὸν τρόπο ἔλυσε τὸ πρόβλημα τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσης μὲ τὴ βοήθεια τοῦ τυπικοῦ σχήματος *δύναμις - ἐνέργεια*. Σὲ κάθε ἔρευνα, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, πρέπει νὰ ξεκινοῦμε ἀπὸ τὸ ἐπιμέρους, νὰ τὸ παρατηροῦμε καὶ νὰ τὸ ὁρίζουμε μὲ

186 Στὴν ἀνακοίνωσή του, μὲ τίτλο «Concepts-clés et terminologie dans les *Topiques* B-H», στὸ τρίτο *Symposium Aristotelicum* (Ὀξφόρδη 1963), ὁ E. De Strycker λέει: «Les *Topiques* B-H ne me semblent pas représenter, au point de vue de l'orientation philosophique générale et de l'élaboration de la langue technique, une stade de tatonnement et d'hésitation entre le platonisme et l'aristotélisme; ils sont nettement aristotéliciens».

187 «Le dilemme aristotélicien», *Archives de Philosophie* X 2, Παρίσι 1933: πρόκειται γιὰ ἕνα ἔργο ποὺ ἀξίζει ἰδιαίτερα νὰ διαβαστεῖ.

188 Παραπάνω, σ. 80.

ἀκρίβεια.[189] Αὐτὸ πετυχαίνεται μὲ τὴν ἁπλή, ἀσφαλῶς ὅμως προσεκτική, παρατήρηση. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ σχηματίζεται μιὰ καλὰ θεμελιωμένη γνώμη. Σὲ τί ὅμως διαφέρει ἀπὸ αὐτὴν ἡ λεγόμενη «γνώση ποὺ δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση;»[190] Στὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀπολύτως διαφορά. Τὸ λέει ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, ὄχι βέβαια εὐθέως ἀλλὰ μὲ τρόπο ἔμμεσο: «Ἡ γνώση μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἁπλὴ γνώμη, μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς αὐτὴ εἶναι γερὰ θεμελιωμένη».[191] Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο[192] τῶν *Ἀναλυτικῶν ὑστέρων* ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει πῶς ἀπὸ τὶς πρῶτες βασικὲς ἐντυπώσεις ποὺ ἀποκτοῦμε μὲ τὶς αἰσθήσεις φτάνουμε στὶς γενικὲς ἔννοιες. Ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν κατὰ τὴ γνώμη του ἀνώτερη γνώση, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχτεῖ, τότε λέει: «Αὐτὸ τὸ βλέπουμε καθαρὰ ὅταν εἰσαγόμαστε στὸ ἐπιμέρους».[193] Ἡ λέξη *ἐπαγωγὴ* (Induktion) δηλώνει, κατὰ κανόνα, στὸν Ἀριστοτέλη πὼς τὸ γενικὸ ἀναγνωρίζεται ἄμεσα στὸ ἐπιμέρους. Ἡ διαλεκτική, ἀναλυτικὴ μέθοδος ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἐφαρμόζει στὰ φυσικά, ἠθικά, ψυχολογικὰ καὶ βιολογικὰ ἔργα του, στὴν πραγματικότητα δὲν ἀνταποκρίνεται καθόλου σὲ ὅλα ἐκεῖνα πού, σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία του, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπαιτοῦμε ἀπὸ μιὰ ἐπιστημονικὴ ἔκθεση.

Σὲ κάθε συζήτηση τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας κάνουν, ἀργὰ ἢ γρήγορα, τὴν ἐμφάνισή τους οἱ ὅροι ὑπερβατικότητα (Transzendenz) καὶ ἐνύπαρξη (Immanenz). Ἡ συνηθισμένη ἀντίρρηση τοῦ Ἀριστοτέλη στὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν εἶναι ὅτι ὁ Πλάτων θεωρεῖ τὶς ἰδέες *χωριστά*, ὅτι ὑπάρχουν δηλαδὴ χωριστὰ ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ χωρὶς τόπο·[194] ἔτσι ὅμως διπλασιάζει χωρὶς λόγο τὰ ὄντα, ἀφοῦ δίπλα στὸ ὂν τοποθετεῖ τὸ *αὐτό-ὄν*. Εὔκολα καταλαβαίνουμε τὴν κριτικὴ αὐτή, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὶς ἱστορικὲς συνθῆκες μέσα στὶς ὁποῖες ὁ νεαρὸς Ἀριστοτέλης ἔκανε τὴν ἐπίθεσή του ἐναντίον τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν μὲ τὸ ἔργο του *Περὶ ἰδεῶν*. Βλέποντας ὡστόσο τὰ πράγματα ἀναδρομικὰ δὲν εἶναι δύσκολο γιὰ μᾶς νὰ διαπιστώσουμε ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀντιρρήσεις του εἶναι ἀσήμαντες· θὰ ἐπανέλθω σ' αὐτὸ ἀργότερα. Ἐδῶ θέλω μόνο νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι ἡ διαφορὰ μεταξὺ

189 *τὸ ὅτι, τὸ καθ' ἕκαστον* πρέπει νὰ προσδιοριστεῖ ὡς ἕνα *τόδε τι καὶ νῦν*. Τὸ ὄργανο εἶναι ἡ *αἴσθησις*.

190 *ἀμετάπτωτος Τοπ.* VI 2, 139b 33, *ἀμετάπειστος, Ἀναλ. ὕστ.* I 2, 72b 3 καὶ ἀρκετὲς ἄλλες φορές.

191 *Ἠθ. μεγ.* II 6, 1201b 4-9 (καὶ *Ἠθ. Νικ.* VII 5, 1146b 27-31) *σφόδρα τῷ βέβαιον εἶναι καὶ ἀμετάπειστον*. Ὁ Πλάτων λέει τὸ ἴδιο πράγμα στὸν *Πολιτικὸ* 309c.

192 Βλ. παρακάτω, σσ. 188-194.

193 *πίστις* (ἢ μιὰ παρόμοια λέξη) *ἐκ τῆς ἐπαγωγῆς*. Παραπομπὲς σὲ χωρία στοῦ Bonitz, 264a 32-41.

194 *Φυσ.* III 4, 203a 9 *μηδὲ που εἶναι αὐτάς*.

χωριστοῦ καὶ *ἐνύλου*[195] στὴν πραγματικότητα εἶναι μόνο διαφορὰ ὀπτικῆς γωνίας. Ἂν θέλαμε νὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰ εἰκόνα, θὰ λέγαμε πὼς ὁ Πλάτων στρέφει τὰ μάτια τῆς ψυχῆς του πρὸς τὰ πάνω,[196] «θεᾶται» τὸ σχῆμα τῆς σφαίρας καὶ ἀναρωτιέται: Πῶς μπορῶ νὰ ἐξηγήσω τὸ σφαιρικὸ σχῆμα μέσα στὸν κόσμο τῶν αἰσθήσεων; Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀντίθετα, παίρνει τὴ σφαίρα στὰ χέρια του: τὸ δικό του ἐρώτημα θὰ ξεκινήσει ἀπὸ αὐτήν. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Ραφαὴλ στὸν περίφημο πίνακά του παριστάνει συμβολικὰ αὐτὴ τὴ θεμελιώδη διαφορὰ τῶν δύο στοχαστῶν.

Εἶναι ὅμως πράγματι δυνατὸ (ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὶς λεκτικὲς διατυπώσεις) νὰ διακρίνουμε τὴν ἀριστοτελικὴ μορφή, ποὺ εἶναι ἕνα λογικὸ πρότερο, ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ μορφή, ποὺ εἶναι ἕνα ὀντολογικὸ πρότερο; Μέσα σὲ τί ἐνυπάρχει ἡ μορφή; Ὄχι στὴν *ὕλη*, γιατὶ βέβαια καὶ ἡ ὕλη δὲν ἔχει πραγματικὴ ὕπαρξη. Εἶναι ἀλήθεια πὼς μερικὲς φορὲς ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ τὴ μορφὴ μέσα στὴν *ὕλη*, σὲ ὅλα ὅμως αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ χωρία[197] σκέφτεται μιὰ μορφὴ ἑνωμένη μὲ μιὰ πραγματικὴ ὕλη. Ἡ ἀντίληψη πὼς ἡ μορφὴ ὑπάρχει μέσα στὴν *ὕλη* ἔχει τὴν ἀρχή της στὰ πρῶτα χρόνια τῆς φιλοσοφικῆς του δραστηριότητας, ὅταν πολεμοῦσε τὰ *χωριστὰ εἴδη* μὲ τὴ φόρμουλα «*Ἑρμῆς ἐν χαλκῷ*». Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μποροῦσε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ αὐτὸ τὸ νοητικὸ σχῆμα: σὲ ὅλα του τὰ ἔργα ἡ *ὕλη* εἶναι μιὰ ἔννοια ποὺ δηλώνει ὄχι μόνο κάποιο περιεχόμενο (χαλκό, σάρκα, κτλ.) ἀλλὰ καὶ κάποια λειτουργία. Γιὰ ἐνύπαρξη τῆς μορφῆς μόνο στὴν πρώτη περίπτωση μπορεῖ νὰ γίνει λόγος. Ἂν κανεὶς ἀντιτείνει πὼς ἡ μορφὴ ἐνυπάρχει στὸ πράγμα, στὸ *σύνολον*,[198] θὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ χαρακτηρίσει ἐνυπάρχουσα καὶ τὴν *ὕλη*.

Ἡ ἔννοια *ὕλη* εἶναι ἀπὸ μόνη της μιὰ ἔννοια ἀσαφής. Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴ γένεση μὲ τὴ βοήθεια τῶν τριῶν ἐννοιῶν *ὕλη - στέρησις - εἶδος*, εἶναι φανερὸ ὅτι πρότυπό του εἶναι τὸ τριαδικὸ σχῆμα τοῦ Πλάτωνα, πράγμα ποὺ τὸ βεβαιώνει καὶ ὁ ἴδιος: «Ἡ δική μου τριάδα εἶναι καλύτερη ἀπὸ τὴ δική του».[199] Ἡ ἀριστοτελικὴ λέξη *ὕλη* δὲν εἶναι ἡ δική μας ὕλη, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὑλικὸ γενικά· εἶναι πάντοτε τὸ ὑλικὸ ἑνὸς πράγμα-

[195] Ἡ λέξη αὐτὴ χρησιμοποιήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ὡς ὅρος ἀπὸ τοὺς ὑπομνηματιστὲς τῆς ὄψιμης ἀρχαιότητας.

[196] Ἔτσι λέει ὁ ἴδιος στὴν *Πολιτεία* 529b: *θεώμενος ἀνακύπτων... νοήσει*, ἐνῶ κάποιος ἄλλος *ἄνω κεχηνὼς ἢ κάτω συμμεμυκὼς τῶν αἰσθητῶν τι ἐπιχειρῇ μανθάνειν*.

[197] Οἱ παραπομπὲς σὲ χωρία στοῦ Bonitz 219a 7-10· ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ τὸ *Περὶ οὐρ.* I 9, 278a 14 *εἶδος ὕλῃ μεμειγμένον*. Ἡ θεωρία ὅτι ἡ μορφὴ καὶ ἡ ὕλη εἶναι ἀναμεμειγμένες προέρχεται ἀπὸ τὸν Εὔδοξο· βλ. παρακάτω, σσ. 398-399.

[198] *Ζῆτα* H, 1037a 29 *οὐσία γὰρ ἐστι τὸ εἶδος τὸ ἐνόν*.

[199] *Φυσ.* I 9, 192a 8-9, παρακάτω, σσ. 369-371.

τος, δηλαδὴ μιὰ ἔννοια ποὺ δηλώνει σχέση. Ἡ *ὕλη* δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο γνώσης ἐφόσον εἶναι (μόνο) *ὕλη*,[200] καὶ ὅμως ὡς ἕνα βαθμὸ εὔκολα μπορεῖ νὰ τὴν ἀναγνωρίσει κανείς. Εἶναι κάτι ποὺ πρέπει νὰ δεχτεῖ μέσα του κάτι ἄλλο· ὡς δέκτης τοῦ *εἴδους* ἡ *ὕλη* ἔχει ὁρισμένες *δυνάμεις*· ἡ μὴ ὕπαρξη γιὰ τὴν *ὕλη* εἶναι κάτι τὸ συμπτωματικό,[201] δηλαδὴ κάτι ποὺ δὲν ὑπάρχει ἀκόμη, καὶ ὅμως εἶναι μιὰ «*ὑπομένουσα συναιτία*».[202] Ἂν ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὴ σφαίρα ἡ μορφὴ καὶ οἱ ἰδιότητές της, δὲν μένει παρὰ ἡ *ὕλη*.[203] Ἡ ἀρχικὴ σημασία τῆς *ὕλης* εἶναι ἀσφαλῶς «αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο γεννιέται κάτι»[204] καὶ αὐτὸ ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴ μορφή· ἐπομένως τὸ ὑπόστρωμα κάθε εἴδους γένεσης. Ὁ Ἀριστοτέλης πρέπει νὰ εἶχε ἀπὸ νωρὶς γενικεύσει αὐτὴν τὴν ὀντολογικοῦ περιεχομένου ἔννοια, ποὺ τὴν ἐπεξηγεῖ πάντα μὲ τὸ παράδειγμα «χαλκὸς-ἄγαλμα»· ἤδη στὸ πρῶτο βιβλίο τῶν *Φυσικῶν* τὴ συγκρίνει μὲ τὴ σχέση προκειμένων-συμπεράσματος.[205] Σὲ καθαρὴ ἀνάγκη γιὰ συστηματοποίηση πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἀποδοθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι χαρακτηρίζει τὸ γένος *ὕλην* τῶν εἰδῶν[206] καὶ ὅτι στὸ τέλος εἰσάγει τὶς δυσνόητες ἔννοιες «ὕλη γιὰ τοπικὴ μεταβολὴ» καὶ «νοητὴ ὕλη γιὰ μὴ αἰσθητὰ πράγματα».[207] Μὲ τὶς κυμαινόμενες διατυπώσεις του ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο ὑπεύθυνος γιὰ τὴν καθολικὴ ἔννοια «ὕλη». Ὁ ἴδιος πάντως δὲν χρησιμοποιεῖ ποτὲ τὴ λέξη *ὕλη* μὲ αὐτὸ τὸ νόημα.

Στὴ διδασκαλία του γιὰ τὸν *νοῦν* τὸ δίλημμά του γίνεται ὁλοφάνερο. Ἡ ἰσχυρὴ ἐπίδραση τοῦ Πλάτωνα φαίνεται πὼς εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὴ νόηση κάτι οὐσιαστικὰ διαφορετικὸ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες λειτουργίες τῆς ψυχῆς. Ὅταν ὅμως στὸ τέλος, παρ' ὅλα αὐτά, ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ παραστάσεις εἶναι κάτι ποὺ προσδιορίζεται κατὰ κάποιον τρόπο —ἐκεῖνος λέει «σὰν ἀποτυπώματα σφραγίδας»— ἀπὸ τὴ φυσιολογία καὶ ὅτι ὁ νοῦς ὡς δέκτης παραστάσεων[208] πεθαίνει μαζὶ μὲ τὸ σῶμα, ἐπινο-

200 *Ζῆτα* 10, 1036 a 9 *ἄγνωστος καθ' αὑτήν*, ἀφοῦ *ἄλλῳ γὰρ εἶδει ἄλλη ὕλη*, *Φυσ.* II 2, 194 b 9· ἡ ὕλη εἶναι ὅμως καὶ *φανερά πως*, *Ζῆτα* 3, 1029 a 32, πρβ. παρακάτω, σσ. 180, 330, καὶ τόμ. Β', σ. 449, καὶ *ἐπιστητὴ κατ' ἀναλογίαν*, *Φυσ.* I 7, 191 a 8.

201 *Φυσ.* I 9, 192 a 4 *οὐκ ὂν κατὰ συμβεβηκός*.

202 *Φυσ.* I 9, 192 a 13. Χρησιμοποιώντας ἐκφράσεις ποὺ μοιάζουν μὲ ἐκφράσεις τοῦ *Τιμαίου* ἢ τοῦ *Φαίδωνα* ὁ Ἀριστοτέλης θέλει στὸ χωρίο αὐτὸ νὰ κάνει τὴ θεωρία του πιὸ προσιτὴ γιὰ τοὺς πλατωνικοὺς ἀκροατές· βλ. παρακάτω, σ. 369.

203 *Φυσ.* IV 2, 209 b 10-11· πρβ. τὸ *ὑπομένει* στὸ *Λάμβδα* 2, 1069 b 7.

204 *τὸ ἐξ οὗ Φυσ.* VII 3, 245 b 10· *Περὶ γεν. καὶ φθορ.* II 1, 329 a 20· *Ζῆτα* 7, 1033 a 5. Ὁ Πλάτων λέει *τὸ δ' ἐν ᾧ γίγνεται*, *Τίμ.* 50 d.

205 II 3, 195 a 18 *αἱ ὑποθέσεις τοῦ συμπεράσματος ὡς τὸ ἐξ οὗ αἰτιά ἐστιν*. Μιὰ ἀνάλογη πορεία ἀκολουθεῖ ὁ Ἀριστοτέλης κατὰ τὴ σημασιολογικὴ ἀνάλυση τοῦ *ἐν ᾧ* στὸ IV 3.

206 *Ἰῶτα* 8, 1058 a 23· *Ζῆτα* 12, 1038 a 6.

207 *τοπικὴ* καὶ *νοητὴ ὕλη*.

208 *νοῦς παθητικός*.

εἶ τότε, γιὰ νὰ διασώσει τουλάχιστον κάτι ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ κληρονομιά, τὸν νοῦν «ὁ ὁποῖος κάνει τὰ πάντα» καὶ εἶναι ἀθάνατος.[209] Ἡ καθαρὴ σκέψη εἶναι κάτι τὸ θεϊκό,[210] ὡστόσο ὅμως εἶναι δεμένη μὲ τὶς ἀνθρώπινες μορφὲς σκέψης: «Τὸ πρόβλημα γιατί δὲν μποροῦμε νὰ σκεφτοῦμε τίποτε χωρὶς μέγεθος, ἢ τὰ ἄχρονα πράγματα χωρὶς χρόνο, ἀνήκει σὲ ἄλλη ἔρευνα. Τὸ μέγεθος ὅμως, τὴν κίνηση καὶ τὸ χρόνο πρέπει νὰ τὰ γνωρίζουμε μὲ τὴν ἴδια ἱκανότητα, δηλαδὴ μὲ τὴν ἀρχικὴ ἀντιληπτική μας ἱκανότητα».[211]

Στὴν κοσμολογία του ὁ Ἀριστοτέλης χωρίζει, ὅπως εἶναι γνωστό, τὸν ἀνώτερο κόσμο ἀπὸ τὸ χῶρο κάτω ἀπὸ τὸ φεγγάρι. Ἂν εἶχε ἐφαρμόσει τὴ θεωρία του αὐτὴ μὲ συνέπεια, καμιὰ ἐπαφὴ μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν περιοχῶν δὲν θὰ ἦταν δυνατή· στὴν πραγματικότητα ὅμως κάθε γένεση καὶ κάθε μεταβολὴ στὸν κόσμο κάτω ἀπὸ τὸ φεγγάρι ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν κυκλικὴ κίνηση τῆς ἐξωτερικῆς σφαίρας τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ ἥλιου κατὰ μῆκος τῆς ἐκλειπτικῆς.[212] Αὐτὸ τὸν ὑποχρεώνει νὰ ἀποδώσει στὴν κυκλικὴ κίνηση τοῦ οὐρανοῦ ἰδιότητες ποὺ εἶναι στὴν πραγματικότητα ἀσυμβίβαστες μὲ τὸ χαρακτήρα της. Ἡ ἀρχὴ τῆς κίνησης, ποὺ ὡς ἀντικείμενο τῆς ἀγάπης θέτει σὲ κίνηση τὰ πάντα, εἶναι ἕνα λογικὸ αἴτημα· ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως θεωρεῖ ἀπαραίτητο νὰ τῆς προσδιορίσει ἕναν τόπο.[213]

Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τῶν ἔργων του

Τὰ ἔργα ποὺ περιλαμβάνονται στὸ Corpus Aristotelicum καὶ ποὺ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη κάλυπταν κάποτε 106 παπύρινους κυλίνδρους, ἂν ὑπολογίσουμε ἕναν κύλινδρο γιὰ κάθε *βιβλίον*. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ τὸ Corpus περιλαμβάνει καὶ ἀρκετὰ ἔργα ἀβέβαιης προέλευσης,[214] μὲ τὰ ὁποῖα δὲν θὰ ἀσχοληθῶ καθόλου στὸ βιβλίο αὐτό. Τὰ περισσό-

209 Βλ. τόμ. Β', σσ. 406-408.

210 *Ἠθ. Νικ.* Χ 7, 1177 a 13-17 καὶ ἀρκετὲς ἄλλες φορές.

211 *Περὶ μνήμης* 450 a 7-12 *τῷ πρώτῳ αἰσθητικῷ τούτων ἡ γνῶσίς ἐστιν.* Αὐτὸ συγγενεύει μὲ τὴ θεωρία τοῦ Kant γιὰ τὶς μορφὲς θέασης. Ἄχρονα πράγματα εἶναι π.χ. τὰ μαθηματικὰ μεγέθη. Μὲ τὴν ἔκφραση *ἄλλος λόγος* ὁ Ἀριστοτέλης παρακάμπτει τὸ ἐρώτημα· στὰ ἔργα του ποὺ σώζονται δὲν ἐπανέρχεται στὸ θέμα αὐτό.

212 *Περὶ γεν. καὶ φθορ.* ΙΙ 10, 336 a 31, *Λάμβδα* 5, 1071 a 15.

213 *Φυσ.* VIII 10, 267 b 9 *ἐκεῖ ἄρα τὸ κινοῦν*, πρβ. *Φαῖδρ.* 247 b *ἄκραν ἐπὶ τὴν ὑπουράνιον ἀψῖδα πορεύονται πρὸς ἄνακτες.*

214 *Περὶ ἀκουστῶν*, *Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν*, *Περὶ ἀτόμων γραμμῶν*, *Περὶ τὰ ζῷ. ἱστ.* VII, IX, *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων*, *Περὶ κόσμου*, *Κάππα*, *Μηχανικά*, *Περὶ Ξενοφάνους*, *Περὶ Ζήνωνος*, *Περὶ Γοργίου*, *Οἰκονομικά*, *Περὶ πνεύματος*, *Προβλήματα*, *Ῥητορικὴ πρὸς Ἀλέξανδρον*, *Φυσιογνωμονικά*, *Περὶ φυτῶν*, *Περὶ χρωμάτων*. Θὰ ἔπρεπε νὰ ξανα-

τερα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι χειρόγραφα παραδόσεων, μερικὰ μάλιστα εἶναι σύντομες σημειώσεις γιὰ προσωπική του χρήση, ποὺ γράφτηκαν ἴσως γιὰ νὰ βοηθοῦν τὴ μνήμη του τὴν ὥρα τῆς παράδοσης· γιὰ λίγα μόνο ἔργα του μποροῦμε νὰ εἴμαστε σίγουροι ὅτι προορίζονταν κατευθείαν γιὰ ἀναγνωστικὸ κοινό.[215] Ἂν καὶ δὲν ξέρουμε τίποτε συγκεκριμένο, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι λίγοι μόνο ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς 106 κυλίνδρους εἶχαν δημοσιευτεῖ καὶ κυκλοφοροῦσαν στὸ ἐμπόριο ὅσο ζοῦσε ὁ Ἀριστοτέλης. Στὴν πραγματικότητα δὲν ἔχουμε καθόλου ὑλικὸ ποὺ νὰ προσφέρεται γιὰ σύγκριση, γιατὶ ἡ γραμματεία αὐτὴ ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα μοναδικῶν συνθηκῶν. Δὲν ξέρουμε κὰν ἂν ὁ Σπεύσιππος καὶ ὁ Ξενοκράτης ἔγραψαν παραδόσεις παρόμοιου τύπου, ἐνῶ τὰ δύο βοτανολογικὰ ἔργα τοῦ Θεόφραστου ποὺ μᾶς σώζονται δὲν ἔχουν τὸ χαρακτήρα παραδόσεων.

Πιστεύουμε, ἀκολουθώντας τὴν περιγραφὴ τοῦ F. Dirlmeier,[216] ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης κατέγραψε στὰ 106 σωζόμενα ἔργα του ὁλόκληρη τὴν ἐσωτερικὴ διδασκαλία του. Καὶ δὲν ἔχουμε κανένα λόγο νὰ δεχτοῦμε ὅτι στὰ πολυάριθμα ἔργα του ποὺ χάθηκαν ἐξέθετε ἄλλες ἀπόψεις ἢ ὅτι εἶχε ἀσχοληθεῖ σ' αὐτὰ μὲ διαφορετικὲς —ἀπὸ ὅ,τι στὰ σωζόμενα— γνωστικὲς περιοχές. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ δὲν ὑπάρχει «χαμένος» Ἀριστοτέλης. Ἂν εἴχαμε π.χ. στὰ χέρια μας τὸ βοτανολογικό του ἔργο *Περὶ φυτῶν*, θὰ γνωρίζαμε βέβαια τὶς ἀπόψεις του πάνω σὲ θέματα βοτανικῆς κάπως καλύτερα, οἱ βασικὲς θέσεις του ὅμως μᾶς εἶναι ἤδη γνωστὲς ἀπὸ τὰ ἔργα του ποὺ σώζονται. Ὅσο γιὰ τὰ ἔργα του ποὺ γράφτηκαν γιὰ τὸ πλατὺ κοινό, ἔχουμε στὴ διάθεσή μας τόσα ἀποσπάσματα ἀπὸ αὐτὰ ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε μιὰ εἰκόνα γιὰ τὸ χαρακτήρα τους.[217] Ἡ θεωρία ποὺ ὑποστήριξε μὲ ἰδιαίτερο πάθος ὁ E. Bignone[218] καὶ οἱ μαθητές του, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε διδάξει στοὺς διαλόγους του μιὰ φιλοσοφία διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν ποὺ παρουσίαζε στὰ διδακτικά του ἔργα, εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου τελείως ἀβάσιμη. Ὁ Bignone στηρίχτηκε σὲ κάθε μεταγενέστερο κείμενο στὸ ὁποῖο βρῆκε κάποιον ἀπόηχο ἀριστοτελικῶν ἀπόψεων καὶ μ' αὐτὰ ἔχτισε ἕναν χάρτινο πύργο ἀπὸ ὑποθέσεις.

εξεταστεῖ μήπως τὸ ἔργο *Περὶ πνεύματος* θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη.

215 Ὅπως τὰ *Μετεωρολογικά*, βλ. τόμ. Β', σ. 93. Συζητῶ κάθε ἔργο στὴ θέση του καὶ προσπαθῶ νὰ προσδιορίσω τὸ χαρακτήρα του.

216 «Mündlichkeit und Schriftlichkeit bei Platon und Aristoteles», στό: *Merkwürdige Zitate in der Eudemischen Ethik des Aristoteles*, Sb. Ak. Heidelberg 1962: 2, 9.

217 Γιὰ τὴ θεμελιώδη διαφορὰ μεταξὺ Ἀριστοτέλη καὶ Πλάτωνα στὴ χρήση τοῦ διαλόγου γιὰ τὴ μετάδοση τῶν ἀπόψεών τους, βλ. τόμ. Β', σσ. 370-371.

218 *L'Aristotele perduto e la formazione filosofica di Epicuro*, I-II, Φλωρεντία 1936. Βλ. παρακάτω, σ. 104, ὑποσ. 266, σ. 302, καὶ τόμ. Β', σσ. 372-373.

Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης φύλαξε τὰ χειρόγραφα τῶν παραδόσεών του, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶχε διατυπώσει σ' αὐτὰ διαδοχικὰ τὶς ἀπόψεις του πάνω σὲ διάφορα θέματα. Τὰ ἔργα του ἐπομένως ποὺ μᾶς σώθηκαν μᾶς δίνουν μιὰ πιστὴ εἰκόνα ὁλόκληρης τῆς προσφορᾶς του ὡς στοχαστῆ καὶ ἐπιστήμονα. Στὸ προοίμιο τῶν *Μετεωρολογικῶν* του κάνει μιὰ ἀναδρομὴ στὴν ὡς τότε δουλειά του στὴν περιοχὴ τῆς *φυσικῆς*: ἀξίζει νὰ προσέξει κανεὶς ὅτι σήμερα ἔχουμε στὰ χέρια μας ἔργα του τὰ ὁποῖα βρίσκονται σὲ ἀπόλυτη ἀντιστοιχία μὲ τὶς περιοχὲς τῆς ἔρευνάς του ποὺ ὁ ἴδιος ἀπαριθμεῖ στὸ προοίμιο αὐτό.[219] Οἱ πολυάριθμες ἐσωτερικὲς παραπομπὲς στὰ ἔργα του συμφωνοῦν μεταξύ τους ἐκπληκτικὰ καλά· προβλήματα δημιουργεῖ τὸ πολὺ πολὺ τὸ ἕνα δέκατο τῶν παραπομπῶν αὐτῶν. Ἕνας μεταγενέστερος ἐκδότης δὲν θὰ μποροῦσε σὲ καμιὰ περίπτωση νὰ συνδέσει τὰ ἐπιμέρους ἔργα μεταξύ τους σὲ ἕνα τόσο καλοπλεγμένο δίχτυ. Εἶναι σχετικὰ σπάνιες οἱ περιπτώσεις ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης παραπέμπει σὲ ἔργα του τὰ ὁποῖα δὲν σώζονται σήμερα.[220]

Στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ διδακτικά του ἔργα βρίσκουμε διαφόρων εἰδῶν προσθῆκες, οἱ ὁποῖες ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ξαναδούλευε τὰ ἔργα του προσθέτοντας ταυτόχρονα σημειώσεις καὶ παραπομπές· σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις θὰ εἴχαμε ἴσως τὸ δικαίωμα νὰ μιλοῦμε γιὰ πραγματικὴ ἀναθεώρηση.[221] Βέβαια κανεὶς δὲν τρέφει σήμερα τὴν αὐταπάτη ὅτι θὰ μπορούσαμε σὲ ἐπιμέρους περιπτώσεις νὰ καταλήξουμε μὲ σιγουριὰ ἂν πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη προσθήκη ἢ γιὰ περιθωριακὴ σημείωση, ἂν ὁ Ἀριστοτέλης ἔκανε μιὰ προσθήκη ἀμέσως μόλις καθαρόγραψε τὸ κείμενο ἢ μὲ ἀφορμὴ μιὰ μεταγενέστερη ἐπεξεργασία.

Μίλησα πιὸ πάνω γιὰ τὸ ὑποδειγματικὸ ἐπιστημονικὸ ὕφος τοῦ Ἀριστοτέλη· ἡ κρίση αὐτὴ ἰσχύει κυρίως γιὰ τὶς ὁλοκληρωμένες —ἀπὸ ἄποψη ἐπεξεργασίας— ἑνότητες τῶν διδακτικῶν του ἔργων. Σχεδὸν σὲ κάθε ἔργο βρίσκουμε, φυσικά, καὶ κομμάτια μὲ μορφὴ σημειώσεων· ἐλάχιστα ἔργα του

219 Ὅπως ἐκθέτω μὲ περισσότερες λεπτομέρειες στὸν τόμ. Β', σσ. 88-89.

220 Bonitz 104 a 3. Πρόκειται τὶς περισσότερες φορὲς γιὰ συλλογὲς ὑλικοῦ (π.χ. *Ἀνατομαί*) καὶ συλλογὲς *διαιρέσεων*. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει δύο ἔργα σὰν αὐτὰ ποὺ περιλαμβάνονται στὰ Parva naturalia, δηλαδὴ τὸ *Περὶ τροφῆς* καὶ τὸ *Περὶ νόσου καὶ ὑγείας*. Ἀπὸ τὶς παραπομπὲς αὐτὲς ὅμως δὲν φαίνεται ἂν ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε πράγματι γράψει τὰ ἔργα αὐτὰ ἢ τὰ εἶχε ἁπλῶς σχεδιάσει. Γιὰ τὴν ἔκφραση *ἐξωτερικοὶ λόγοι*, βλ. τόμ. Β', σ. 372.

221 Βλ. παρακάτω, σ. 435 γιὰ ἕνα χωρίο στὸ *Ἰῶτα*, σσ. 118-125 γιὰ τὴ *Ῥητορική*, τόμ. Β', σσ. 216-219 γιὰ τὰ *Ἠθικὰ μεγάλα*. Πρβ. τὰ λόγια τοῦ Θεόφραστου *αἱ ἀναγνώσεις ποιοῦσιν ἐπανορθώσεις* (Διογ. Λαέρτ. V 37), «κάθε φορὰ τὸ μάθημα ὁδηγεῖ σὲ μιὰ μεγαλύτερη ἐμβάθυνση τοῦ θέματος καὶ ἔτσι διορθώνει κανεὶς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ παρουσιάζει».

σώζονται σὲ μιὰ ἕτοιμη, τέλεια ἐπεξεργασμένη μορφή· αὐτὸ δείχνει ὅτι τὰ ἔργα του αὐτὰ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ τὰ ἐπεξεργάζεται. Ἂς πάρουμε ἕνα μόνο παράδειγμα. Τὸ ἔργο του *Περὶ ζῴων γενέσεως* ἀρχίζει μὲ μιὰ ἀκατέργαστη φράση, ποὺ ἀπὸ συντακτικὴ ἄποψη δὲν εἶναι κὰν μιὰ ὁλοκληρωμένη φράση· ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ περιεχομένου ὡστόσο τὸ χαῶδες αὐτὸ μπλέξιμο λέξεων δὲν παρουσιάζει καμιὰ δυσκολία. Γιατί λοιπὸν αὐτὴ ἡ τόσο ἀνώμαλη μορφή; Γιατί ὁ Ἀριστοτέλης θεώρησε ἀπαραίτητο νὰ παρεμβάλει σὲ ἕνα ἔργο ποὺ προοριζόταν γιὰ εἰδικοὺς αὐτὲς τὶς ἀναδρομὲς σὲ τελείως στοιχειώδεις διδασκαλίες; Ὕστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίεργη εἰσαγωγή, ἡ πραγμάτευση τοῦ θέματος κυλάει ὁμαλὰ καὶ στὸ συνηθισμένο ὕφος τῶν διδακτικῶν του ἔργων, ὥσπου φτάνουμε πάλι σὲ χωρία ὅπου ἔχουμε καταστροφὴ τοῦ ὕφους. Τέτοιες καταστροφὲς τοῦ ὕφους βρίσκουμε σχεδὸν σὲ κάθε ἔργο του. Ἡ πιὸ φυσικὴ ἐξήγηση εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Τὸ ἔργο *Περὶ ζῴων γενέσεως* ἀρχίζει στὴν πραγματικότητα μετὰ τὴν εἰσαγωγικὴ φράση.[222] Μὲ κάποια εὐκαιρία ὁ Ἀριστοτέλης διάβασε τὸ χειρόγραφό του σὲ ἕναν κύκλο ἀκροατῶν· ἄρχισε τότε τὸ μάθημά του μὲ μερικὲς εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις· γιὰ νὰ κάνει τὴν εἰσαγωγὴ αὐτὴ χρειάστηκε νὰ προσθέσει στὸ χειρόγραφό του κάποιες σημειώσεις ποὺ θὰ βοηθοῦσαν τὴ μνήμη του γιὰ μιὰ ἐκτενέστερη προφορικὴ πραγμάτευση· αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ σημειώσεις βρίσκονται τώρα στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἐξέδωσε ἀργότερα τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ἀντέγραψε μὲ τὸν μεγαλύτερο σεβασμὸ ὅλες αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὶς σημειώσεις καὶ τὶς περιθωριακὲς προσθῆκες καί, ὅσο καλύτερα μποροῦσε, τὶς πέρασε στὸ κείμενο. Δὲν θὰ ἦταν δύσκολο νὰ παρουσιάσουμε ἐδῶ ἕνα πλῆθος ἀπὸ τέτοια παραδείγματα. Τὸ συμπέρασμα ποὺ μποροῦμε νὰ βγάλουμε ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ καί, ἐπιπλέον, δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ ἂν ἡ ἐξήγηση ποὺ δίνουμε γιὰ τὴν προσθήκη στὴν κάθε συγκεκριμένη περίπτωση εἶναι σωστὴ ἢ ὄχι: τὰ ἔργα ποὺ μᾶς σώθηκαν στὸ Corpus πρέπει, σὲ τελευταία ἀνάλυση, νὰ ἀντιγράφηκαν ἀπὸ τὰ πρωτότυπα χειρόγραφα τοῦ Ἀριστοτέλη, καὶ μάλιστα ἀπὸ κάποιον ἐκδότη ποὺ φρόντισε μὲ τὸν πιὸ μεγάλο ζῆλο νὰ διατηρήσει τὰ πάντα, ἀκόμη καὶ ὅ,τι ἦταν γραμμένο στὰ περιθώρια ἢ σὲ «χαρτάκια». Αὐτὸς ἑπομένως ὁ ἐκδότης εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴ σημερινὴ ἐξωτερικὴ μορφὴ τῶν ἔργων. Προσθῆκες ποὺ ἡ γλώσσα ἢ ἡ μορφή τους δείχνουν ὅτι δὲν εἶναι ἀριστοτελικές, ἐμφανίζονται πολὺ σπάνια. Ὅποιος εἶναι ἐξοικειωμένος μὲ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη θὰ πρέπει νὰ διαπιστώσει ὅτι ὁ ἐκδότης δούλεψε μὲ ἀπόλυτο σεβασμό.

Σὲ ὁρισμένα ἔργα τὴν ὁριστικὴ μορφὴ τὴν ἔδωσε ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης:

222 715a 18 *τῶν δὴ ζῴων.*

σίγουρα στὰ *Τοπικά*,[223] πιθανὸν στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, ἴσως —σύμφωνα μὲ ὁρισμένους μελετητὲς— καὶ στὰ *Πολιτικά*·[224] γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα ἔργα μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι κατατάχθηκαν, ἀντιγράφηκαν καὶ πῆραν τὴν ὁριστικὴ μορφή τους μόνο ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του. Ὁ Ἀριστοτέλης πέθανε σχετικὰ νέος, χωρὶς νὰ ἔχει ἱδρύσει σχολὴ καὶ μὲ λίγους μόνο μαθητὲς κοντά του, ἐπομένως μέσα σὲ συνθῆκες μοναξιᾶς. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ διδακτικά του ἔργα σώζονται σήμερα ὀφείλεται σὲ κάποιες εὐτυχεῖς συμπτώσεις, ποὺ ἀγγίζουν τὰ ὅρια τοῦ φανταστικοῦ καὶ φαίνονται, ὡς ἕνα σημεῖο, σχεδὸν ἀπίστευτες. Ἀντίθετα, ὅλα τὰ ἔργα ποὺ ὁ ἴδιος δημοσίευσε ὅσο ζοῦσε, χάθηκαν.

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε δύο μόνο πραγματικοὺς μαθητές, τὸν Εὔδημο ἀπὸ τὴ Ρόδο καὶ τὸν Θεόφραστο, ποὺ τέσσερα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ δασκάλου του ἵδρυσε τὸν Περίπατο, τὸν ὁποῖο καὶ διηύθυνε περίπου ὡς τὸ 287. Μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ μαθητὲς τοῦ Ἀριστοτέλη ἀνέλαβαν νὰ διαφυλάξουν τὰ χειρόγραφά του. Ξέρουμε ὅτι ὁ Εὔδημος ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὰ *Φυσικὰ* καὶ μὲ τὰ λογικὰ ἔργα. Ὅταν ὁ Θεόφραστος ἵδρυσε τὴ σχολή, ὁ Εὔδημος ἐπέστρεψε στὴ Ρόδο καὶ πρέπει νὰ πῆρε μαζί του ἀντίγραφα ὁρισμένων ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη·[225] σώζονται ἀρκετὰ ἐκτεταμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ μιὰ παράφρασή του τῶν *Φυσικῶν*. Ὅτι ὁ Θεόφραστος ἔκανε προσιτὰ στὸ ἐμπόριο μερικὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη —ἀφοῦ πρῶτα ἔδωσε ὁ ἴδιος σ' αὐτὰ τὴν τελική τους μορφὴ ἢ ἀνέθεσε σὲ ἄλλους τὴ δουλειὰ αὐτὴ— προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἐπίκουρος χρησιμοποίησε διάφορα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη. Σὲ ἕνα ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς[226] ὁ Ἐπίκουρος μιλάει γιὰ τὰ *Ἀναλυτικὰ* καὶ τὰ *Φυσικά*. Ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου του *Περὶ φύσεως* βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι γνώριζε πολὺ καλὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη *Περὶ οὐρανοῦ*.[227] Εἶναι ἐπίσης πιθανὸ νὰ γνώριζε καὶ τὰ ἠθικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη, δὲν εἶναι ὡστόσο πρὸς τὸ παρὸν βέβαιο ποιὸ κείμενο χρησιμοποίησε.[228]

223 Ὅπως δείχνει ὁ περίφημος ἐπίλογος, βλ. παρακάτω, σσ. 139-141.

224 Κατὰ τὴ γνώμη μου αὐτὸ εἶναι ἀμφίβολο· πρβ. τόμ. Β', σσ. 260-264.

225 Τὶς ἀβέβαιες καὶ ἐνμέρει ἀντιφατικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκδοτική του δραστηριότητα τὶς βρίσκει κανεὶς στοῦ F. Wehrli, *Die Schule des Aristoteles*, τόμ. VIII: Eudemos von Rhodos, Βέλγιο 1955. Ἐκεῖ καὶ ἡ παλιότερη βιβλιογραφία.

226 Ἀπ. 118 Arrighetti: *καὶ 'Αριστοτέ[λους τ'] ἀναλυτικὰ καὶ [τὰ περὶ] φύσεως, ὅσαπερ ἐ[κλέγ]ομεν.* Εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ παρακαλεῖ κάποιον φίλο του νὰ τοῦ βρεῖ αὐτὰ τὰ βιβλία.

227 Βλ. W. Schmid, «Epikurs Kritik der platonischen Elementenlehre», *Kl.-Philolog. Studien* 9, 1936. «Nugae Herculanenses», *Rhein. Mus.* 92, 1943, 33-35. Ὁ Ἐπίκουρος ἐπικρίνει τὸν Πλάτωνα μὲ ἐπιχειρήματα ποὺ τὰ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ *Περὶ οὐρανοῦ*.

228 Ὡς τώρα δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ ἐντοπιστεῖ μιὰ σίγουρη ἀναφορὰ σὲ κάποιο συγκεκριμένο

Ὁ Κολώτης, ὁ μαθητὴς τοῦ Ἐπίκουρου, ἔγραψε ἕνα ἔργο ἐναντίον τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, δὲν ἔγινε ὅμως ὡς τώρα δυνατὸ νὰ διαπιστωθεῖ ποιὰ ἀπὸ τὰ διδακτικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη γνώριζε. Ὑπῆρχε μιὰ ἀλεξανδρινὴ ἔκδοση τῶν *Περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν*[229] καὶ τοῦ ἔργου *Περὶ λέξεως*, τοῦ τρίτου δηλαδὴ βιβλίου τῆς *Ῥητορικῆς*.[230] Ὁ Φιλόχορος[231] παραθέτει, μὲ μεγάλη ἀκρίβεια, ἕνα χωρίο ἀπὸ τὸ τέταρτο βιβλίο τῶν *Μετεωρολογικῶν*· εἶχε ἐπομένως γνωρίσει τὸ ἔργο αὐτὸ στὸν Περίπατο. Ἕνας ἄνθρωπος πάντως σὰν τὸν Πολύβιο δὲν γνώριζε τὰ πολιτικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη. Γενικὰ εἶναι ἐκπληκτικὰ λίγες οἱ ἐνδείξεις ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια ὅτι τὰ διδακτικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ἦταν γνωστά.

Μιὰ σπουδαία μαρτυρία εἶναι ὁ κατάλογος τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ παραδίδεται σὲ μιὰ βιογραφία του γραμμένη ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο.[232] Ὁ Moraux πιστεύει ὅτι πρόκειται γιὰ ἕναν κατάλογο τῶν ἀριστοτελικῶν ἔργων ποὺ ἦταν στὴν κατοχὴ τοῦ Περιπάτου καὶ συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Ἀριστίωνα τὸν Κεῖο, ὁ ὁποῖος ἔγινε σχολάρχης τοῦ Περιπάτου γύρω στὸ 226-225. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου αὐτοῦ δὲν γνώριζε τὸ δικό μας Corpus Aristotelicum. Μερικὰ ἀπὸ τὰ γνωστά μας ἀριστοτελικὰ ἔργα μποροῦμε νὰ τὰ ταυτίσουμε.[233] Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ *Δέλτα* ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου δὲν γνωρίζει κανένα ἄλλο ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους ἔργα ποὺ συναποτελοῦν τὰ *Μετὰ τὰ φυσικά*· ἀπὸ ὅλα τὰ φυσιογνωστικὰ ἔργα γνωρίζει μόνο μερικὰ βιβλία τῶν *Φυσικῶν* καὶ τὸ *Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι*. Αὐτὸ εἶναι βέβαια ἐκπληκτικό.

χωρίο ἑνὸς ἀπὸ τὰ τρία ἠθικὰ ἔργα. Τὴ γενικὴ του γνώση τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς ὁ Ἐπίκουρος μπορεῖ νὰ τὴν εἶχε ἀπὸ τοὺς διαλόγους. Μιὰ πληροφορία τοῦ Διογένη Λαέρτιου δείχνει ὅτι τὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* εὔκολα μποροῦσε κανεὶς νὰ τὰ βρεῖ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, βλ. τόμ. Β′, σ. 234.

229 Βλ. τόμ. Β′, σσ. 303-304.

230 Βλ. παρακάτω, σ. 216.

231 Στὸν Ἀθήναιο XIV 656ab (δὲν ὑπάρχει στὸν Rose). Βλ. Düring, *Aristotle's Chemical Treatise*, 24.

232 P. Moraux, *Listes anciennes*· Düring, «Ariston or Hermippus?», *Classica et Mediaevalia* 17, 1956, 11-12· *Biogr. trad.*, 67-69. Ὁ κατάλογος προέρχεται ἀπὸ τὸν *Βίον Ἀριστοτέλους* τοῦ Ἑρμιππου.

233 Ὁ ἀριθ. 36 εἶναι τὸ *Δέλτα* τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*, τὸ γνωστὸ λεξικό· ὁ ἀριθμ. 38 μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ἠθικὰ ἔργα· οἱ ἀριθ. 49-50 τὰ δύο *Ἀναλυτικά*· ὁ ἀριθ. 55 μιὰ ἔκδοση τῶν *Τοπικῶν* σὲ ἑφτὰ βιβλία· μερικὰ βιβλία τῶν *Τοπικῶν* ἀναγράφονται ὡς ξεχωριστὰ ἔργα· ὁ ἀριθμ. 74 μπορεῖ νὰ εἶναι τὰ *Πολιτικὰ* VII-VIII, ὁ ἀριθμ. 75 τὰ δικά μας *Πολιτικά*· ὁ ἀριθμ. 78 ἡ *Ῥητορικὴ* I-II καὶ ὁ ἀριθμ. 87 ἡ *Ῥητορικὴ* III· οἱ ἀριθμοὶ 41-45, 90, 91, 115 μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπιμέρους βιβλία τῶν δικῶν μας *Φυσικῶν*· ὁ ἀριθμ. 102 μιὰ ἔκδοση τῶν *Περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* σὲ ἐννιὰ βιβλία· οἱ ἀριθμ. 141-142 (ἴσως παρέμβλητοι) τὰ ἔργα *Κατηγορίαι* καὶ *Περὶ ἑρμηνείας*.

Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀριστοτέλη ἦταν προσωπική του περιουσία. Ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀριστοτέλη κληρονόμησε τὰ βιβλία ὁ Θεόφραστος. Αὐτὸς πάλι στὴ διαθήκη του ἄφησε ὁλόκληρη τὴ βιβλιοθήκη του[234] —μαζὶ καὶ τὰ βιβλία τοῦ Ἀριστοτέλη— στὸν Νηλέα. Ὁ Νηλέας,[235] γιὸς τοῦ Κορίσκου, ἦταν ὁ τελευταῖος ποὺ ζοῦσε ἀκόμη ἀπὸ τὸν μικρὸ κύκλο τῶν προσωπικῶν φίλων τοῦ Ἀριστοτέλη· ὅταν πέθανε ὁ Θεόφραστος, ὁ Νηλέας πρέπει νὰ ἦταν γύρω στὰ ἑβδομήντα του· δὲν ἦταν λοιπὸν πολὺ νεότερος ἀπὸ τὸν Θεόφραστο. Λίγο ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Θεόφραστου ὁ Νηλέας ἄφησε τὴν Ἀθήνα καὶ γύρισε στὴν πατρίδα του τὴ Σκήψη. Τὸ κύριο μέρος τῆς βιβλιοθήκης ποὺ κληρονόμησε τὸ πούλησε ἢ τὸ χάρισε στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας. Ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε, ὁ ἴδιος δὲν ἀνέπτυξε κανενὸς εἴδους ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα. Μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι πῆρε μαζί του στὴ Σκήψη μόνο τὰ προσωπικὰ χειρόγραφα τῶν παλαιῶν του φίλων, καὶ μάλιστα ἴσως μόνο ἀπὸ σεβασμό, πάντως ὁπωσδήποτε ὄχι γιὰ νὰ δουλέψει ὁ ἴδιος ἐπιστημονικά. Ἔτσι ἔμειναν ἐκεῖ τὰ πρωτότυπα χειρόγραφα τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ διακόσια περίπου χρόνια.

Ἂν πιστέψουμε τὴν ἀρχαία παράδοση, θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Περίπατος δὲν εἶχε αὐτὸ ποὺ λέμε βιβλιοθήκη σχολῆς. Φυσικὰ ὁ Στράτων[236] καὶ οἱ διάδοχοί του Λύκων καὶ Ἀρίστων εἶχαν προσωπικά τους ἀντίγραφα ὁρισμένων ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Θεόφραστου. Ἡ βιβλιοθήκη τῆς σχολῆς ἦταν πάντοτε ἰδιοκτησία τοῦ σχολάρχη, γιατὶ ἡ σχολὴ δὲν εἶχε δημόσιο, νομικὸ χαρακτήρα.

Γι' αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς λόγους εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, πιθανότερο, ὁ κατάλογος τῶν ἔργων ποὺ βρίσκουμε στὸν Διογένη νὰ εἶναι ἕνα ἁπλὸ εὑρετήριο τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ εἶχε στὴν κατοχή της ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας.[237] Μποροῦμε νὰ κάνουμε τὴ σκέψη πὼς τὸ εὑρετήριο αὐτὸ συντάχθηκε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄφιξη τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Θεόφραστου στὴν Ἀλεξάνδρεια. Αὐτὸ θὰ ἐξηγοῦσε τὸ γεγονὸς ὅτι λείπουν ἀπὸ τὸν κατάλογο αὐτὸν πολλὰ ἀπὸ τὰ γνωστά μας διδακτικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐκεῖνα δηλαδὴ ποὺ πῆρε μαζί του ὁ Νηλέας στὴ Σκήψη. Ὁ Πτολεμαῖος ὁ Σωτήρας εἶχε προσπαθήσει νὰ πείσει τὸν Θεόφραστο νὰ μεταφέρει τὴ σχολή του στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ὁ Θεόφραστος δὲν δέχτηκε τὴν πρόσκληση,

234 Διογ. Λαέρτ. V 52 *τὰ δὲ βιβλία πάντα Νηλεῖ.* Ἡ βιβλιοθήκη περιλάμβανε καὶ τὰ βιβλία τοῦ Σπεύσιππου, βλ. παραπάνω, σ. 52.

235 Βλ. τόμ. Β', σσ. 217 καὶ 218.

236 Ὁ Στράτων καὶ ὁ Λύκων ἀναφέρουν στὶς διαθῆκες τους τὰ βιβλία τους, V 62 καὶ V 73.

237 Ἡ τεκμηρίωση στὸ ἄρθρο μου «Ariston or Hermippus?» ποὺ τὸ ἀνέφερα πιὸ πάνω. Γιὰ τὰ στιχομετρικὰ στοιχεῖα καὶ γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν βιβλίων ποὺ ἀναγράφονται στὸν κατάλογο, πρβ. παραπάνω, σσ. 75-76.

ὁ Στράτων ὅμως καὶ ὁ Δημήτριος πῆγαν στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἐκεῖ ὁ Στράτων, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀνέλαβε τὴν ἐποπτεία τῆς ἀγωγῆς τοῦ νεαροῦ Φιλάδελφου, ἐνῶ ὁ Δημήτριος βοήθησε στὴν ὀργάνωση τοῦ Μουσείου καὶ τῆς Βιβλιοθήκης. Εὔκολα καταλαβαίνουμε γιατί ὁ Φιλάδελφος ἔκανε ἀργότερα τὸ πᾶν γιὰ νὰ ἀποκτήσει ἡ Βιβλιοθήκη ὅσο γινόταν περισσότερα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὸ 47 π.Χ. τὰ περισσότερα βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξάνδρειας καταστράφηκαν ἀπὸ πυρκαγιά. Ὁ Καίσαρας σκόπευε νὰ φορτώσει τὰ βιβλία στὰ καράβια καὶ νὰ τὰ στείλει στὴ Ρώμη· βρίσκονταν ἤδη συσκευασμένα στὸ λιμάνι, ὅταν ξέσπασε ἡ γνωστὴ ἀνταρσία· σαράντα χιλιάδες παπύρινοι κύλινδροι ἔγιναν τότε παρανάλωμα τῆς φωτιᾶς.[238] Βέβαια καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ αὐτὴ μποροῦσε κανεὶς νὰ βρεῖ ἀντίγραφα τῶν ἀριστοτελικῶν ἔργων σὲ ἄλλες βιβλιοθῆκες· ὅταν ὅμως τὸν πρῶτο αἰώνα μ.Χ. ἄρχισαν τὸ ἔργο τους οἱ ὑπομνηματιστές, ἡ μοναδικὴ σχεδὸν πηγὴ γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη ἦταν ἡ ἔκδοση ποὺ ἔκανε ὁ Ἀνδρόνικος στὴ Ρώμη.

Μέσω τοῦ Εὔδημου πολλὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ἔφτασαν στὴ Ρόδο. Ροδίτης ἦταν καὶ ὁ Πραξιφάνης, μαθητὴς τοῦ Θεόφραστου. Ξέρουμε καὶ ἄλλους Ροδίτες, νεότερους, ὅπως τὸν Ἱερώνυμο, τὸν Παναίτιο καὶ τὸν Ποσειδώνιο, ποὺ τὰ ἔργα τους δείχνουν σίγουρη γνώση τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὰ ἀποσπάσματα τῶν Στωικῶν δείχνουν ὅτι αὐτοὶ γνώριζαν τὶς ἠθικὲς καὶ φυσιογνωστικὲς θεωρίες τοῦ Ἀριστοτέλη· ὁλοφάνερα, πηγές τους ἦταν οἱ διάλογοι τοῦ Ἀριστοτέλη, τὰ ἠθικά του ἔργα καὶ τὸ δοξογραφικὸ ἔργο τοῦ Θεόφραστου. Στὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἔχουμε δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ κανέναν κατὰ λέξη ἀπόηχο ἀπὸ τὰ διδακτικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀκόμη καὶ στὰ χρόνια τοῦ Κικέρωνα ὁ Ἀριστοτέλης δὲν διαβαζόταν πολύ.[239] Ὁ πρῶτος Ἕλληνας ποὺ τὸν ἀναφέρει ρητὰ ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους φιλοσόφους εἶναι ὁ Διονύσιος ἀπὸ τὴν Ἁλικαρνασσό,[240] στὸν ὁποῖο βρίσκουμε, καὶ πάλι

238 Δίων Κάσσιος 42, 38 *τὰς ἀποθήκας... τῶν βιβλίων πλείστων δὴ καὶ ἀρίστων, ὡς φασι, γενομένων καυθῆναι*· Σενέκας *De tranqu.* 9, 5 quadraginta milia librorum arserunt.

239 Κικ. *Top.* 3 qui ab ipsis philosophis praeter admodum paucos ignoraretur. Στὸ ἄρθρο μου «Notes on the Transmission», 61-62, βρίσκει κανεὶς ἕναν κατάλογο μὲ πάνω ἀπὸ δώδεκα ἑλληνιστικοὺς συγγραφεῖς ποὺ φαίνεται ὅτι γνώριζαν τὰ ἔργα *Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι* καὶ *Ζωικά*· οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς χρησιμοποίησαν πιθανὸν μόνο τὴν ἐπιτομὴ τοῦ Ἀριστοφάνη, πρβ. τόμ. Β', σ. 313.

240 Στὸ ἔργο του *Περὶ συνθ. ὀνομ.* 24, II 189 Usener-Radermacher, ὁ Διονύσιος —ἀπαριθμώντας τοὺς διαπρεπέστερους ἄνδρες στοὺς διάφορους τομεῖς— γράφει: *φιλοσόφων δὲ κατ' ἐμὴν δόξαν Δημόκριτός τε καὶ Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης.* Αὐτὸ γράφτηκε μετὰ τὸ 20 π.Χ. Κατὰ συνέπεια, ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ λέξεις *κατ' ἐμὴν δόξαν* ὑποδηλώνουν ὅτι οἱ φιλόσοφοι ἀποτελοῦν τὴ δική του συμβολὴ στὸν κατὰ τὰ ἄλλα παραδοσιακὸ κατάλογο.

γιὰ πρώτη φορά, ἕνα παράθεμα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ποὺ παραπέμπει στὴ ρωμαϊκὴ ἔκδοση τοῦ Ἀνδρόνικου.[241]

Στὴν Ἀθήνα διαδραματίστηκαν στὶς ἀρχὲς τοῦ πρώτου αἰώνα π.Χ. κάποια γεγονότα ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἔχουν ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἀριστοτελικῶν σπουδῶν. Στὰ γεγονότα αὐτὰ σημαντικὸ ρόλο ἔπαιξε κάποιος Ἀπελλικῶν.[242] Ὁ Ἀπελλικῶν εἶχε γεννηθεῖ στὴν Τέω, ἦταν ὅμως Ἀθηναῖος πολίτης· ἀργότερα συνδέθηκε μὲ τὸν Ἀθηνίωνα, ἕναν Ἀθηναῖο Cola Di Rienzo, ποὺ ὁδήγησε τὴν Ἀθήνα σὲ συμμαχία μὲ τὸν Μιθριδάτη γιὰ νὰ πολεμήσουν, κάτω ἀπὸ τὴ δική του ἡγεσία, τοὺς Ρωμαίους. Ὁ Ἀπελλικῶν ἦταν πλούσιος ἄνθρωπος καὶ εἶχε πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα, περισσότερο βιβλιόφιλος παρὰ φιλόσοφος, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Στράβων.[243] Ὅπως ἕνας σημερινὸς συλλέκτης κυνηγάει πρῶτες ἐκδόσεις (incunabula), ἔτσι προσπαθοῦσε καὶ ὁ Ἀπελλικῶν νὰ ἀποκτήσει ὅσο γινόταν πιὸ παλιὰ χειρόγραφα. Ἔκλεψε μάλιστα ἀπὸ τὸ κρατικὸ ἀρχεῖο τῆς Ἀθήνας τὰ πρωτότυπα τῶν παλιῶν ψηφισμάτων,[244] τὸ ἀνοσιούργημά του ὅμως αὐτὸ ἀνακαλύφθηκε, καὶ ἔτσι ὑποχρεώθηκε νὰ ἐγκαταλείψει γιὰ ἕνα διάστημα τὴν Ἀθήνα. Μὲ κάποιον τρόπο ἔφτασε στὰ αὐτιά του ὅτι οἱ κληρονόμοι τοῦ Νηλέα στὴ Σκήψη εἶχαν ἀκόμη στὴν κατοχή τους τὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Θεόφραστου καὶ ὅτι οἱ ἡγεμόνες τῆς Περγάμου, στοὺς ὁποίους ἦταν ὑποτελὴς ἡ Σκήψη, εἶχαν προσπαθήσει νὰ ἀποκτήσουν γιὰ τὴ δική τους βιβλιοθήκη τὴν πολύτιμη συλλογή. Ἀγόρασε λοιπὸν αὐτὸς τὰ βιβλία πληρώνοντας ἕνα μεγάλο ποσὸ καὶ τὰ ἔφερε στὴν Ἀθήνα. Ὁ Στράβων λέει στὸ σημεῖο αὐτό: «Φρόντισε νὰ γίνουν καινούρια ἀντίγραφα καὶ προσπάθησε νὰ ἀποκαταστήσει τὰ φθαρμένα σημεῖα, συμπληρώνοντας ὅμως τὰ κείμενα χωρὶς ἰδιαίτερη ἐπιτυχία· ἔτσι ἐξέδωσε τὰ βιβλία γεμάτα ἀπὸ λάθη».[245] Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Ἀπελλικῶν ἦταν περήφανος γιὰ τὸ εὕρημά του. Δὲν ξέρω ἂν εἶναι ἁπλὴ σύμπτωση τὸ γεγονὸς ὅτι ἕνα ἀσημένιο νόμισμα ποὺ ἔκοψε ὁ Ἀπελλικῶν φέρει δίπλα στὸ δικό του ὄνομα καὶ τὸ

241 *Περὶ συνθ. ὀνομ.* 198, II 26 Usener-Radermacher καὶ *Ἐπ. πρὸς Ἀμμ.* 8, I 266 Usener-Radermacher *ἐν τῇ τρίτῃ βύβλῳ τῶν τεχνῶν.*

242 Τὸ ὑλικὸ στοῦ Düring, *Biogr. trad.*, 382-395· κάπως μυθιστορηματικὴ παρουσίαση στοῦ J. Bidez, *Un singulier naufrage littéraire dans l'antiquité*, Βρυξέλλες 1943. Ἕνα ἀξιόλογο ἔργο, τὸ ὁποῖο πραγματικὰ ἀξίζει ἀκόμη νὰ διαβάσει κανείς: A. Stahr, *Aristotelia* I-II, Halle 1832.

243 XIII 1, 54 = T 66 b στὸ *Biogr. trad.*: *φιλόβιβλος μᾶλλον ἢ φιλόσοφος.*

244 Ἀθήν. V 214 *e* = *F. Gr. Hist.* II A 248 = T 66: *τὰ τ' ἐκ τοῦ Μητρώου τῶν παλαιῶν αὐτόγραφα ψηφισμάτων ὑφαιρούμενος ἐκτᾶτο.*

245 Ἴσως φρόντισε νὰ γίνουν ἀντίγραφα, δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ σκεφτόμαστε μιὰ «ἔκδοση». Ὁ Ἀπελλικῶν δὲν ἦταν παρὰ ἕνας ἐρασιτέχνης. Ἀπέναντι στὰ διακοσμητικὰ παραγεμίσματα τῆς ἔκθεσης τοῦ Στράβωνα πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς δύσπιστος.

ὄνομα ἑνὸς Ἀριστοτέλη.[246] Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀπελλικῶν ἔκανε προσιτὰ τὰ βιβλία στὸν κύκλο τῶν Περιπατητικῶν ποὺ πλαισίωναν τὸν Ἀντίοχο. Στὰ χαρτιὰ τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ Ἀπελλικῶν βρῆκε καὶ ὑλικὸ ποὺ τοῦ χρησίμευσε γιὰ νὰ γράψει ἕνα ἔργο γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὸ φίλο του Ἑρμία, τὸν τύραννο τοῦ Ἀταρνέα.[247] Δεδομένου ὅτι στὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ Ἀπελλικῶν στρεφόταν ἐναντίον τῆς γνώμης ποὺ ἦταν τότε ἡ πιὸ διαδεδομένη καὶ ὅτι περιέγραφε σωστὰ τὶς σχέσεις Ἀριστοτέλη-Ἑρμία, θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἀνακαλύψει στὰ εὑρήματα τῆς Σκήψης ἄγνωστο ὡς τότε ὑλικό.

Ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι στὴ διάρκεια τοῦ πρώτου μιθριδατικοῦ πολέμου πῆραν τὰ ὅπλα ἐναντίον τῶν Ρωμαίων, ὁ Ἀπελλικῶν φαίνεται ὅτι κατέλαβε κάποια ὑπεύθυνη θέση· λίγα χρόνια πρὶν εἶχε χρηματίσει στρατηγός. Τὸ 86 π.Χ., ὕστερα ἀπὸ μακρόχρονη πολιορκία, ὁ Σύλλας κυρίεψε τὴν Ἀθήνα. Ὁ Ἀπελλικῶν σκοτώθηκε. Στὴν πλούσια σὲ βιβλία καὶ ἔργα τέχνης λεία ποὺ ὁ Σύλλας μετέφερε στὴ Ρώμη, ἦταν καὶ ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀπελλικώντα.

Καὶ ἕνας ἄλλος περίφημος Ρωμαῖος ἔφερε βιβλία στὴ Ρώμη: ὁ Λούκουλλος.[248] Ὁ Λούκουλλος ἦταν μεγάλος φιλέλληνας, καὶ ὅταν στὴν Ἀμισὸ ἔπιασε αἰχμάλωτο τὸν λόγιο Τυραννίωνα, τὸν μεταχειρίστηκε φιλικά. Ὁ Τυραννίων πῆγε μαζί του στὴ Ρώμη, ὅπου διακρίθηκε.[249] Ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὶς μεγάλες συλλογὲς βιβλίων ποὺ ἔφτασαν ὡς λεία στὴ Ρώμη καὶ ἀνέπτυξε δραστηριότητα ὡς σύμβουλος ρωμαϊκῶν διασημοτήτων· ὁ ἴδιος συγκέντρωσε στὴν προσωπική του βιβλιοθήκη τριάντα χιλιάδες κυλίνδρους. Στηριγμένος στὴν πεῖρα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου ὁ Ἀττικὸς ἄρχισε τὴ δραστηριότητά του ὡς ἐκδότης. Ὁ Κικέρων μνημονεύει συχνὰ τὸν Τυραννίωνα, γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἔτος 59, γιὰ τελευταία τὸ 46. Στὸ διάστημα αὐτὸ ὁ

246 *Ἀπελλικῶν Ἀριστοτέλης*, βλ. E. Beule, *Les monnaies d'Athènes*, 1858, 210 καὶ A. Friedländer στὸ *Sallets Zeitschrift für Numismatik* 11, 1884, 49. Δὲν ἀποκλείεται αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἦταν ὁ συνάδελφός του στὸ ἀξίωμα, ἀλλὰ βέβαια μπορεῖ κανεὶς πάντοτε νὰ μιλάει γιὰ μιὰ ἀξιοπρόσεκτη σύμπτωση.

247 Ἀριστοκλῆς στὸν Εὐσέβ., *Εὐαγγ. προπαρ.* XV 2, 13: 793 b *περὶ μὲν οὖν Ἑρμίου καὶ τῆς Ἀριστοτέλους πρὸς αὐτὸν φιλίας = Biogr. trad.*, 375.

248 Πλουτ. *Λούκουλλος* 42 *σπουδῆς δ' ἄξια καὶ λόγου τὰ περὶ τὴν τῶν βιβλίων κατασκευήν. καὶ γὰρ πολλὰ καὶ γεγραμμένα καλῶς συνῆγε, ἥ τε χρῆσις ἦν φιλοτιμοτέρα τῆς κτήσεως, ἀνειμένων πᾶσι τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τῶν περὶ αὐτὰς περιπάτων καὶ σχολαστηρίων ἀκωλύτως ὑποδεχομένων τοὺς Ἕλληνας.* Ὁ Κικέρων θυμᾶται τὶς συναντήσεις τους, *Acad.* (*Luc.*) 48, 148, ἐνῶ στὸ *De fin.* III 7 μιλάει γιὰ μιὰ ἐπίσκεψή του στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Λούκουλλου, ποὺ τότε ἦταν πιὰ πεθαμένος: commentarios quosdam Aristotelios, quos hic sciebam esse, veni ut auferrem quos legerem dum essem otiosus. Τὸ 55 γράφει στὸν Ἀττικό, IV 10: ego hic pascor bibliotheca Fausti. Ἑπομένως ὁ Κικέρων βρῆκε καὶ στὶς δύο βιβλιοθῆκες ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη.

249 Τὸ ὑλικὸ γιὰ τὸν Τυραννίωνα καὶ τὸν Ἀνδρόνικο στοῦ Düring, *Biogr. trad.*, 412-425.

Κικέρων γνώρισε μέσω τοῦ Τυραννίωνα μερικὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὰ διδακτικὰ ἔργα τοῦ 'Αριστοτέλη. Παλιότερα εἶχε μιλήσει γιὰ τὸ χρυσὸ ποτάμι τοῦ πεζοῦ λόγου τοῦ 'Αριστοτέλη, καὶ ἐννοοῦσε τὴ γλώσσα τῶν διαλόγων του. Τὸ ἔτος ὅμως 45 γράφει στὸν *Hortensius*:[250] «Πρέπει κανεὶς νὰ ἔχει σὲ μεγάλη ἔνταση τὸ νοῦ του ὅταν διαβάζει καὶ ἑρμηνεύει 'Αριστοτέλη». Τώρα ὁ Κικέρων εἶχε γνωρίσει τὰ διδακτικὰ ἔργα τοῦ 'Αριστοτέλη.

Δὲν ἀποκλείεται ὁ Τυραννίων νὰ εἶχε τὸ σχέδιο νὰ ἐκδώσει τὰ διδακτικὰ ἔργα τοῦ 'Αριστοτέλη. Στὴν πραγματικότητα δὲν ξέρουμε τίποτε γιὰ μιὰ τέτοια ἔκδοση. Ὅτι γνώριζε τὰ ἔργα αὐτά, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία· φαίνεται μάλιστα πιθανὸ ὅτι παρακίνησε τὸ μαθητή του 'Ανδρόνικο νὰ πραγματοποιήσει τὸ σχέδιο αὐτό. Ὁ γιὸς τοῦ Σύλλα πέθανε τὸ 46, καὶ ἀπὸ τότε τὴ φροντίδα τῆς μεγάλης βιβλιοθήκης τὴν ἀνέλαβε ὁ Τυραννίων. Στὸν κύκλο τῶν λογίων ποὺ μᾶς εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κικέρωνα θαύμαζαν τὸν 'Αριστοτέλη ὡς τὸν μεγαλύτερο —μαζὶ μὲ τὸν Πλάτωνα— ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς φιλοσόφους. Ὁ 'Αττικὸς εἶχε στὸ γραφεῖο του ἕνα ἄγαλμα τοῦ 'Αριστοτέλη. Μὲ φόντο αὐτὴ τὴν ἀρχόμενη ἀναγέννηση τῶν ἀριστοτελικῶν σπουδῶν πρέπει νὰ δοῦμε τὴν προσφορὰ τοῦ 'Ανδρόνικου. Μὲ τὸν 'Ανδρόνικο βρισκόμαστε πιὰ σὲ μιὰ ἀποφασιστικὴ καμπὴ στὴν ἱστορία τῶν ἀριστοτελικῶν σπουδῶν: ἡ δική του ἔκδοση ἄνοιξε, γιὰ τοὺς κατοπινούς, τὸ δρόμο πρὸς τὸν 'Αριστοτέλη.

Καὶ γιὰ τὸν 'Ανδρόνικο ὑπάρχει μιὰ fable convenue: ὑπῆρξε, λέει, ὁ ἑνδέκατος διευθυντὴς τοῦ Περιπάτου στὴν 'Αθήνα.[251] Αὐτὸ σίγουρα δὲν εἶναι ἀλήθεια. Γιὰ τὴ ζωή του δὲν ξέρουμε σχεδὸν τίποτε. Σὲ ἕνα σημεῖο ὡστόσο ἡ παράδοση εἶναι ὁμόφωνη: ὁ 'Ανδρόνικος ἔχαιρε μεγάλης τιμῆς ὡς εὐσυνείδητος μελετητής. Εἶχε μορφωθεῖ στὴ Ρόδο, ὅπου, καθὼς φαίνεται, ἐπιβίωνε ἀκόμη κάτι ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση ποὺ ἄρχισε ἐκεῖ μὲ τὸν Εὔδημο.[252] Ἦταν λοιπὸν μιὰ ἀπὸ τὶς σπάνιες καὶ εὐτυχεῖς ἱστορικὲς

250 Στὸν Nonius 264, 15: magna etiam animi contentio adhibenda est explicando Aristotele si legas.

251 Σχεδὸν ὅλα ὅσα διαβάζουμε γιὰ τὸν 'Ανδρόνικο προέρχονται ἀπὸ τὴ διατριβὴ τοῦ F. Littig, *Andronikos von Rhodos*, Μόναχο 1890, ποὺ τὴν ἀκολούθησαν δύο μικρότερες πραγματεῖες, Erlangen 1894-1895. Βλ. σχετικὰ K.O. Brink στὴ *RE Suppl.* VII. Πολύτιμη εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ M. Plezia, «De Andronici Rhodii studiis Aristotelicis» στὸ *Polska Ak. Archiwum filologiczne* N. 20, Κρακοβία 1946. Ὅλο τὸ ὑλικὸ τὸ βρίσκει κανεὶς στοῦ Düring, *Biogr. trad.*, 412-425. Τὸ μοναδικὸ στήριγμα γιὰ τή σχολαρχία τοῦ 'Ανδρόνικου εἶναι μιὰ πληροφορία τοῦ Νεοπλατωνικοῦ 'Ηλία, ποὺ ἡ ἀναξιοπιστία του εἶναι πασίγνωστη, *Εἰς τὰς Κατηγ.* 113, 17 = T 75 p στὸ *Biogr. trad.*

252 Στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἔκδοσής του ὁ 'Ανδρόνικος μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴ σύμπτωση ἀπόψεων μεταξὺ Εὔδημου καὶ Θεόφραστου σχετικὰ μὲ τὰ *Φυσικὰ* τοῦ 'Αριστοτέλη: Σιμπλίκιος *Εἰς τὰ Φυσ.* 923, 7-11 = T 75 m στὸ *Biogr. trad.* = Εὔδημος, ἀπ. 6 Wehrli.

συγκυρίες ὅτι αὐτὸς ὁ λόγιος ἄνθρωπος, ποὺ εἶχε ἀνατραφεῖ μέσα σὲ ἀριστοτελικὴ παράδοση, βρῆκε τυχαῖα στὴ Ρώμη μιὰ βιβλιοθήκη ποὺ ἀνάμεσα σὲ ἄλλα περιεῖχε καὶ τὰ διδακτικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὰ πρωτότυπα χειρόγραφα τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Θεόφραστου, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὰ εὑρήματα τῆς Σκήψης, ὑπῆρξαν ἀσφαλῶς γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο ἐξαιρετικὰ πολύτιμα στὸ ἐκδοτικό του ἔργο. Ἡ σημερινὴ ἔρευνα βλέπει τὴν ἱστορία γιὰ τὰ εὑρήματα τῆς Σκήψης μὲ μεγάλη δυσπιστία: θεωρεῖται σχεδὸν ἀπίστευτο ὅτι τριακόσια χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ Ἀνδρόνικος μπορεῖ νὰ χρησιμοποίησε τὰ πρωτότυπα χειρόγραφά του. Πῶς ὅμως νὰ ἐξηγήσουμε ἀλλιῶς τὸ περίεργο γεγονὸς ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη μᾶς παραδόθηκαν στὴ μορφὴ ποὺ τὰ ἔχουμε, μὲ ὅλες τὶς μικροπροσθῆκες, τὶς ἀνωμαλίες καὶ τὴ γενικότερη ἀκαταστασία; Τὰ βασικὰ σημεῖα τῆς ἱστορίας εἶναι καλὰ μαρτυρημένα: ὅτι ὁ Θεόφραστος κληροδότησε τὰ βιβλία στὸν Νηλέα, εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία· ὁ Ἀπελλικῶν εἶναι ἱστορικὴ προσωπικότητα· τὸ ὅτι ἀνάμεσα στὰ χαρτιὰ τοῦ Ἀριστοτέλη βρῆκε καινούριο ὑλικὸ σχετικὰ μὲ τὸν Ἑρμία, δείχνει ὅτι εἶχε πράγματι ἀγοράσει τὰ χειρόγραφα· ὁ Κικέρων μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Σύλλας ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἔφερε στὴ Ρώμη καὶ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη, καὶ δὲν ἔχουμε στὴν πραγματικότητα κανένα λόγο νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν πληροφορία ὅτι, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, ἔγινε κύριος καὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀπελλικώντα. Ἂν ἀπορρίψουμε αὐτὴν τὴν παράδοση, τότε εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπινοήσουμε ἕνα ἄλλο, ὁλότελα ἄγνωστο πρόσωπο, ποὺ νὰ φρόντισε γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν πρωτότυπων χειρογράφων τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὸν ἴδιο σεβασμὸ ποὺ τὸ ἔκανε ὁ Ἀνδρόνικος. Ἐπιπλέον πρέπει νὰ ἐξηγήσουμε τὸ περίεργο γεγονὸς ὅτι γιὰ πολλὰ ἀπὸ τὰ διδακτικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν βρίσκουμε κανένα ἀπολύτως ἴχνος πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο, οὔτε στὸν ἀλεξανδρινὸ κατάλογο τῶν ἔργων, οὔτε στὴ δοξογραφικὴ παράδοση, οὔτε μὲ τὴ μορφὴ παραθεμάτων ἢ ὑπαινιγμῶν. Φυσικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εὑρήματα τῆς Σκήψης ὁ Ἀνδρόνικος εἶχε στὴ διάθεσή του καὶ ἄλλο ὑλικό. Ὅσα διηγεῖται ὁ Κικέρων γιὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Λούκουλλου, δείχνουν ὅτι βρῆκε καὶ ἐκεῖ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη, ἔργα ἑπομένως ποὺ προέρχονταν ἀπὸ βιβλιοθῆκες τῆς Μ. Ἀσίας. Ἡ λέξη commentarios ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Κικέρων μιλάει γιὰ διδακτικὰ ἔργα. Ἴσως μάλιστα ἐννοεῖ τὰ *Τοπικά*· σ' αὐτὸ τὸ ἔργο τὴν τελικὴ μορφὴ τὴν εἶχε δώσει ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ ἑπομένως δὲν ἀποκλείεται καθόλου ἀντίγραφα τοῦ ἔργου νὰ εἶχαν ἀπὸ πολὺ νωρὶς διαδοθεῖ πλατιά. Στὰ λάφυρα ποὺ ὁ πόλεμος ἔφερε στὴ Ρώμη ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Μ. Ἀσία ὁ Ἀνδρόνικος βρῆκε ἀσφαλῶς ἀντίγραφα καὶ ἄλλων διδακτικῶν ἔργων, γιὰ τὰ ὁποῖα ξέρουμε ὅτι ἦταν γνωστὰ στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια. Μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἔφερε μαζί του κείμενα καὶ ἀπὸ τὴ Ρόδο, ποὺ θὰ

ἀνάγονταν στὰ ἀντίγραφα τοῦ Εὔδημου. Φυσικά, δὲν θὰ ἦταν σωστὸ νὰ δίνουμε στὰ εὑρήματα τῆς Σκήψης ὑπερβολικὴ σημασία, ὅπως ἔκανε ὁ E. Bignone, εἶναι ὅμως ἐξίσου λάθος νὰ ὑποτιμοῦμε τὴ σημασία τους.

Ὁ Κικέρων δὲν ξέρει τίποτε γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος ἦρθε στὴ Ρώμη ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Κικέρωνα.[253] Ἡ ἔκδοση ἔγινε κάπου ἀνάμεσα στὸ 40 καὶ τὸ 20 π.Χ. Ὅπως εἶπα πιὸ πάνω, τὸ πρῶτο παράθεμα ἀπὸ τὴν ἔκδοση αὐτὴ τὸ βρίσκουμε στὸ ἔργο τοῦ Διονύσιου ἀπὸ τὴν Ἁλικαρνασσό, ποὺ ἔδρασε ὡς συγγραφέας στὴ Ρώμη ὕστερα ἀπὸ τὸ 30 π.Χ. Ὅταν μιλοῦμε γιὰ «ἔκδοση», δὲν πρέπει βέβαια νὰ δίνουμε στὴ λέξη τὴ σημερινή της σημασία. Στὴν πραγματικότητα ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ συλλογὴ ἔργων μὲ λόγιο περιεχόμενο, ποὺ ἡ προσέγγισή τους ἦταν δύσκολη καὶ ἦταν γραμμένα σὲ μιὰ γλώσσα ἡ ὁποία γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν κάτι τὸ τερατῶδες. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἔγινε ἕνας μικρὸς μόνο ἀριθμὸς ἀντιγράφων. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὸν Ἀττικὸ καὶ ὕστερα ἡ Ρώμη ἔγινε κέντρο παραγωγῆς βιβλίων· εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανό, ἀντίγραφα τῆς ἔκδοσης τοῦ Ἀνδρόνικου νὰ ἔγιναν γιὰ τὴν Ἀθήνα, τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὶς μεγάλες βιβλιοθῆκες τῆς Μ. Ἀσίας. Ἡ ἀλματώδης αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὑπομνηματιστῶν ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἔκδοση ἔγινε γνωστὴ μέσα σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα. Δυστυχῶς αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ξεχαστοῦν οἱ κυριότερες στὰ παλιότερα χρόνια πηγὲς γιὰ τὴ γνώση τοῦ Ἀριστοτέλη, δηλαδὴ οἱ διάλογοί του.

Τὴ σημαντικότερη μαρτυρία γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἔκδοση τὴ βρίσκουμε στὸν Πορφύριο. Ὅταν ὁ Πορφύριος ἐπρόκειτο νὰ κατατάξει καὶ νὰ ἐκδώσει τὸ ἔργο τοῦ δασκάλου του Πλωτίνου, βρέθηκε ἀντιμέτωπος μὲ ἕνα πρόβλημα ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο ποὺ εἶχε ἀντιμετωπίσει ὁ Ἀνδρόνικος. Τὸ ὑλικό του ἦταν χειρόγραφα μαθημάτων χωρὶς τίτλους. Πῆρε λοιπὸν ὡς πρότυπό του τὸν Ἀνδρόνικο, ποὺ τὴν ἔκδοσή του τοῦ Ἀριστοτέλη τὴ γνώριζε πολὺ καλά. Γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο λέει: «Συνένωσε σὲ ἕνα ἔργο κείμενα ποὺ πραγματεύονταν τὸ ἴδιο θέμα καὶ ἔτσι διαίρεσε τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Θεόφραστου σὲ βιβλία (*πραγματεῖαι*)».[254] Ἡ κατὰ θέματα ἐπομένως κατάταξη

[253] Ὁ Στράβων πῆγε στὴ Ρώμη γύρω στὸ 40 π.Χ. Μαζὶ μὲ τὸν Ἀνδρόνικο καὶ τὸ μαθητὴ καὶ συνεργάτη τοῦ τελευταίου, Βόηθο, ἄκουσε μαθήματα τοῦ Τυραννίωνα. Ἔτσι καταλαβαίνουμε γιατὶ ἦταν τόσο καλὰ πληροφορημένος γιὰ τὰ εὑρήματα τῆς Σκήψης. Οἱ πληροφορίες ποὺ δίνει ὁ Πλούταρχος στὴ βιογραφία τοῦ Σύλλα ἀνάγονται στὰ *Ὑπομνήματα ἱστορικὰ* τοῦ Στράβωνα.

[254] *Βίος Πλωτ.* 24, 6-11 *ὁ δὲ τὰ Ἀριστοτέλους καὶ Θεοφράστου εἰς πραγματείας διεῖλε τὰς οἰκείας ὑποθέσεις εἰς ταὐτὸν συναγαγών.* Ἂν πάρουμε κατὰ λέξη τὸ *οὕτω δὴ* ποὺ ἀκολουθεῖ, τότε ὁ Πορφύριος θέλει νὰ πεῖ ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος ταξινόμησε τὰ ἔργα σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενό τους, πρβ. *Biogr. trad.*, 415.

τῶν ἔργων στὸ ἀριστοτελικό μας Corpus ἀνάγεται στὸν Ἀνδρόνικο. Ὁ Ἀνδρόνικος ἔγραψε καὶ μιὰ εἰσαγωγὴ στὴν ἔκδοσή του,[255] ὅπου συζητοῦσε τὴν κατάταξη τῶν περιεχομένων. Πίσω ἀπὸ τὴν ἐκδοτική του δραστηριότητα βρίσκεται μιὰ σύλληψη τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, ποὺ στὸ βάθος της δὲν εἶναι ἀριστοτελική, εἶναι ὅμως τυπικὰ ἑλληνιστική. Ἡ στάση του ἀπέναντι στὸν Ἀριστοτέλη ἦταν νὰ βρεῖ καὶ σ' αὐτὸν τὸ τυπικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐποχῆς του: ἕνα ἐνιαῖο φιλοσοφικὸ σύστημα. Τί σημαίνει αὐτό, θὰ τὸ καταλάβουμε, ἂν θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔγραψε ἐγχειρίδια ἢ διδακτικὰ βιβλία ὅπως τὰ ἐννοοῦμε ἐμεῖς σήμερα, ὁλοκληρωμένα καὶ μὲ ἐσωτερικὴ συνοχή. Ἡ διδακτική του παραγωγὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ μαθήματα μικρότερης ἢ μεγαλύτερης ἔκτασης ἢ ἀπὸ memoranda.[256] Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ λέξη *πραγματεία* σημαίνει ἕναν τομέα ἐπιστημονικῆς γνώσης καθὼς καὶ τὴν πνευματικὴ ἐνασχόληση·[257] γιὰ τὸν Στράβωνα[258] καὶ τὸν Ἀνδρόνικο σημαίνει βιβλίο. Ὁ Ἀνδρόνικος συνένωσε τὰ ἐπιμέρους μαθήματα τοῦ Ἀριστοτέλη σὲ πραγματεῖες. Ἡ ἀντίληψη ὅτι τὰ *Μετὰ τὰ φυσικά*, τὰ *Φυσικὰ* κτλ. εἶναι «ἔργα», κυριαρχεῖ δυστυχῶς ἀκόμη στὶς μέρες μας παρὰ τὶς ριζοσπαστικὲς ἔρευνες τοῦ Jaeger. Ὁ Ἀνδρόνικος δημιούργησε ἐπίσης μερικοὺς ἀπὸ τοὺς τίτλους ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη σήμερα, καὶ εἶναι αὐτὸς πού, χωρὶς νὰ τὸ ὑποψιάζεται, χάρισε στὴν ἱστορία τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης μιὰ λέξη πλούσια σὲ περιεχόμενο: τὴ λέξη μεταφυσική.[259]

Μὲ τὴν ἔκδοσή του ὁ Ἀνδρόνικος δημιούργησε μιὰ καινούρια εἰκόνα τοῦ Ἀριστοτέλη ὡς φιλοσόφου. Κατὰ βάση ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν στοχαστὴς προβλημάτων καὶ δημιουργὸς μεθόδων. Βέβαια εἶχε μιὰ ἔντονη τάση γιὰ συστηματοποίηση, ἐκεῖνο ὅμως ποὺ στὴν πραγματικότητα ἐπεδίωκε ἦταν ἡ συστηματοποίηση τῶν προβλημάτων. Προσπαθοῦσε πάντοτε νὰ ἐντάσσει τὸ ἐπιμέρους πρόβλημα σὲ μιὰ μεγαλύτερη ἑνότητα. Καὶ στὴν ἀνάλυση καὶ ταξινόμηση τῶν παρατηρήσεων καὶ τοῦ ὑλικοῦ τῆς ἐμπειρίας μέσα στὶς διάφορες περιοχὲς τῆς ἐπιστήμης ἐπιδίωκε μιὰ λογικὰ ἄψογη δομὴ τῆς

255 Ὁ Πορφύριος τὴν ἀναφέρει μὲ τὸν τίτλο *Διαίρεσις τῶν Ἀριστοτελικῶν συγγραμμάτων*, ἐπειδὴ τὸν ἐνδιέφερε ἡ ἀρχὴ τῆς ταξινόμησης τῶν ἔργων· ὁ Σιμπλίκιος μιλάει γιὰ ἕνα ἔργο *Περὶ Ἀριστοτέλους βιβλίων*, ὁ Gellius λέει Liber Andronici philosophi. Σύμφωνα μὲ τὸν Μαρκιανὸ Βίο, ποὺ ἀνάγεται στὸν Πτολεμαῖο-el-Garib, τὸ βιβλίο τοῦ Ἀνδρόνικου περιεῖχε τοὺς *πίνακες*, δηλαδὴ τὸν κατάλογο τῶν ἔργων, καὶ τὴ διαθήκη. Καμιὰ ἀρχαία πηγὴ δὲν μιλάει γιὰ βιογραφία, καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀνδρόνικου δὲν ἀναφέρεται ποτὲ σὲ σχέση μὲ κάποια βιογραφικὴ πληροφορία.

256 *μέθοδοι* καὶ *ὑπομνήματα*.

257 Βλ. F. Dirlmeier παραπάνω, σ. 87 στὴ σχετικὴ ὑποσημ. 8 καὶ παρακάτω, σ. 418.

258 I 2, 2: *ἡ ἐκδοθεῖσα πραγματεία*.

259 Βλ. παρακάτω, σ. 184, καὶ τόμ. Β', σσ. 420-421.

σκέψης.[260] Όταν έκθέτει τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα ἔχει καταλήξει, χρησιμοποιεῖ ἀρκετὰ συχνὰ τὴν παραγωγικὴ μέθοδο. Σὲ τέτοια μέρη τοῦ ἔργου του, ὅπως π.χ. στὸ *Περὶ οὐρανοῦ*, ἡ ἔκθεσή του δίνει τὴν ἐντύπωση ἑνὸς δογματισμοῦ.[261] Στὶς περισσότερες ὅμως περιπτώσεις κάνει ἔρευνα καὶ συλλογίζεται τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ σὲ ἕναν ἀδιάκοπο διάλογο μὲ τὸν ἑαυτό του. Ἦταν ἀπόλυτα πεπεισμένος πὼς οἱ διαφορετικοὶ τομεῖς τῆς ἐπιστήμης ἀπαιτοῦν διαφορετικὲς μεθόδους καὶ ὅτι, ἑπομένως, ὁ ἐρευνητὴς πρέπει νὰ ψάχνει πάντοτε νὰ βρίσκει καινούριες ἀρχὲς (*ἀρχαί*). Αὐτὴ ἡ ποικιλία τῶν *ἀρχῶν* εἶναι ἕνα οὐσιαστικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Εἶναι ἑπομένως ἐντελῶς ἀδύνατο νὰ βροῦμε στὸν Ἀριστοτέλη ἕνα ὁλοκληρωμένο σύστημα, ἂν μὲ τὸν ὅρο αὐτὸν ἐννοοῦμε μιὰ φιλοσοφία ποὺ παρουσιάζει ἕνα καλὰ συγκροτημένο διδακτικὸ οἰκοδόμημα, θεμελιωμένο πάνω στὴν ἔννοια τῆς ἑνότητας.

Στὴν πραγματικότητα ὁ Ἀνδρόνικος ἦταν αὐτὸς ποὺ μὲ τὴν ἔκδοσή του ἔβαλε τὰ θεμέλια γιὰ τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θέλησε νὰ δημιουργήσει ἕνα ὁλοκληρωμένο φιλοσοφικὸ σύστημα.[262] Χάρη στὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ἡ ἀριστουργηματικὴ παρουσίαση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Eduard Zeller, ἡ ἀντίληψη αὐτὴ συνέχιζε νὰ εἶναι ὡς τὶς ἀρχὲς ἀκόμη τοῦ αἰώνα μας ἡ ἐπικρατέστερη. Ὁ Ἀνδρόνικος κατέταξε συστηματικὰ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη βάζοντας, ὅπως περιγράφει ὁ Πορφύριος, πρῶτα τὰ λογικὰ ἔργα κάτω ἀπὸ ἕναν τίτλο ποὺ ἐνδέχεται νὰ τὸν εἶχε βρεῖ ὁ ἴδιος: *Ὄργανον*, «ἐργαλεῖο τῆς ἐπιστήμης». Ἀκόμη, πῆρε ἀπὸ τὸν Ἀντίοχο τὴν ἰδέα (ποὺ ἔπειτα τὴν προώθησε ἀκόμη περισσότερο) ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ἐκθέσει στὰ διδακτικά του ἔργα ἀπόψεις διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ περιέχονταν στὰ δημοσιευμένα ἔργα του. Στὴν πραγματικότητα ὁ Ἀντίοχος[263] εἶχε ὑπογραμμίσει μόνο τὴ διαφορὰ ὕφους ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ ἠθικὰ ἔργα[264] καὶ στοὺς διαλόγους· ὁ Ἀνδρόνικος ταύτισε λοιπὸν τοὺς *ἐξωτερικοὺς λόγους* μὲ τοὺς διαλόγους καὶ εἶχε τὴν πεποίθηση ὅτι μόνο τὰ «ἀκροατικὰ» ἔργα ἀποτελοῦσαν τὶς πηγὲς τῆς ἀληθινῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ

260 Ἔχει ἑπομένως δίκιο ὁ F. Solmsen νὰ μιλάει γιὰ τὸ «system of the physical world» τοῦ Ἀριστοτέλη. Μερικὲς φορὲς διακρίνουμε στὸν Ἀριστοτέλη μιὰ τάση γιὰ ἀναγκαστικὴ συστηματοποίηση, βλ. παρακάτω, σσ. 305, 328, 362, καὶ τόμ. Β', σσ. 130, 381.

261 Τὸ πιὸ γνωστὸ παράλληλο στὸν Πλάτωνα εἶναι ἡ ἑνότητα 245 d-246 a τοῦ *Φαίδρου*, ὅπου ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς.

262 Οἱ ὑπομνηματιστὲς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας τὸ θεωροῦν αὐτονόητο ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη ἀποτελοῦσε ἕνα ὁλοκληρωμένο σύστημα, Σιμπλ. *Εἰς τὰς Κατ.* 6, 9 *ἡ ἐπὶ μίαν τῶν πάντων ἀρχὴν ἀναδρομή*.

263 Πρβ. τὴν πληροφορία τοῦ Κικέρωνα στὸ *De fin.* V 4, 10-14, *Biogr. trad.*, 426-428.

264 Ὅταν ὁ Κικέρων μιλάει γιὰ ἐξωτερικοὺς λόγους, ἔχει ὑπόψη του μόνο τὰ χωρία τῶν ἠθικῶν ἔργων στὰ ὁποῖα ὑπάρχει αὐτὴ ἡ ἔκφραση.

ἄποψη αὐτὴ ἔχει μέσα της μιὰ μικρὴ δόση ἀλήθειας, ἀφοῦ στοὺς διαλόγους του ὁ Ἀριστοτέλης ἔδινε στὶς πιὸ διαφορετικὲς θεωρίες τὴ δυνατότητα νὰ ὑποστηρίξουν τὶς θέσεις τους, ἐνῶ στὶς παραδόσεις του μιλάει πάντοτε ὁ ἴδιος.[265] Στὶς νεοπλατωνικὲς σχολὲς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας ἔδιναν στὸ γεγονὸς αὐτὸ τὴν ἑρμηνεία ὅτι στὰ διδακτικά του ἔργα ὁ Ἀριστοτέλης παρουσίαζε μιὰ ἐσωτερικὴ διδασκαλία, δηλαδὴ μιὰ μυστικὴ διδασκαλία ποὺ προοριζόταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴ σχολή του. Οἱ μελετητὲς τῆς ἐποχῆς μας ποὺ ὑποστηρίζουν τὴν ἄποψη ὅτι στὸν *Προτρεπτικό* καὶ στοὺς διαλόγους του ὁ Ἀριστοτέλης δίδασκε μιὰ «ἄλλη» φιλοσοφία,[266] ξανάδωσαν ζωὴ στὶς ἰδέες τοῦ Ἀντίοχου καὶ τοῦ Ἀνδρόνικου καὶ τὶς πλούτισαν μὲ καινούριο περιεχόμενο.

Ἡ ἔκδοση τοῦ Ἀνδρόνικου σηματοδοτεῖ τὴν ἀρχὴ τῶν ἀριστοτελικῶν σπουδῶν: γιὰ πρώτη φορά, κάπου τριακόσια χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀριστοτέλη, τὰ ἔργα του ἔγιναν προσιτὰ σὲ μιὰ μορφὴ ποὺ ἐπέτρεπε μιὰ συνολικὴ θεώρηση τῆς φιλοσοφίας του. Οἱ ἑρμηνευτὲς τῶν ἔργων αὐτῶν εἶχαν ὡστόσο νὰ ἀντιμετωπίσουν μεγάλες δυσκολίες: Στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν ὑπῆρχε μιὰ συνέχεια σὰν ἐκείνη ποὺ ὑπῆρχε στὴν πλατωνικὴ σχολή. Τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ἦταν γραμμένα σὲ μιὰ γλώσσα καὶ σ' ἕνα ὕφος ποὺ ἦταν τελείως ξένα στοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς προτιμήσεις τῆς ἐποχῆς ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη ἔπρεπε νὰ πάρει τὴ μορφὴ μιᾶς συστηματικῆς ἔκθεσης, ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι ἔδειχναν τώρα ἐνδιαφέρον κυρίως γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας καὶ ὄχι γιὰ τὸ πῶς τίθενται καὶ πῶς συζητοῦνται τὰ προβλήματα. Ἔγινε λοιπὸν αὐτονόητη ὑποχρέωση γιὰ τὴν ἑπόμενη γενιὰ νὰ ἐκλαϊκεύσει τὸν Ἀριστοτέλη μὲ τὴ βοήθεια παραφράσεων καὶ νὰ τὸν κάνει κατανοητὸ μὲ τὴ βοήθεια ὑπομνημάτων.[267]

Ἡ ἰδιοτυπία τῶν 106 ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη προέρχεται, ὅπως ἤδη εἴπαμε, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἔργα αὐτὰ γεννήθηκαν κάτω ἀπὸ ἱστορικὲς συνθῆκες μοναδικὲς στὸ εἶδος τους, ποὺ μᾶς εἶναι ἤδη γνωστὲς στὰ κύρια χαρακτηριστικά τους. Εἶναι ὁ καρπὸς μιᾶς ἐρευνητικῆς καὶ διδακτικῆς δραστηριότητας ποὺ κράτησε πάνω ἀπὸ σαράντα χρόνια. Εἶναι ἐκ προοιμίου φανερὸ ὅτι θὰ μπορέσουμε νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὸν Ἀριστοτέλη, ἂν καταφέρουμε νὰ ἐντάξουμε τὰ ἔργα του στὶς συνθῆκες μέσα στὶς ὁποῖες

265 *τὸν ἴδιον σκοπὸν* λέει ὁ Ἀλέξανδρος, βλ. τόμ. Β', σ. 372.

266 «Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἑτεροδοξία τῶν ἔργων αὐτῶν εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητο», λέει ὁ Jaeger, *Aristoteles*, 35.

267 Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. τὸ ἄρθρο μου «Von Aristoteles bis Leibniz» στὸ *Antike und Abendland* 4, 1954, 118-154.